

АЪУЛҒОЗИЙ

ШАЖАРАЙИ

ТУРК

ТОШКЕНТ
«Ч.У.Д.П.О.Н.»
1992

Мухаррир Аъзам УКТАМ

Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Б. А. АҲМЕДОВ

Нашрга тайёрловчилар:

Қувомиддин Муниров,
тарих фанлари номзоди.

Қозоқбой Махмудов,
филология фанлари номзоди.

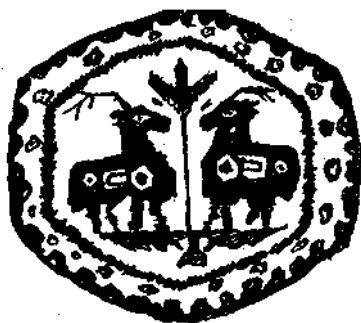
480205000—37

A ————— 9—90

360(04) — 92

ISBN 5-8250-0234-0

© Абдулғозий, 1992 йил.

АБУЛҒОЗИХОН ВА УНИНГ «ШАЖАРАЙИ ТУРК» АСАРИ ҲАҚИДА ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

Абулғозихон олий насаб ва тожу тахт соҳиби бўлган. У қарийб 20 йил (1644—1664) Хоразмни идора қилди, лекин тарихда олий ҳукмдор сифатида эмас (тарихда жаҳонни титратган не-не подшолар ўтмади, лекин улардан ном-нишон қолмади), балки йирик олим сифатида қолди. Илмнинг хосиятидан шундай бўлди у. Дарҳақиқат, Абулғозихон кенг ва чуқур маълумотли киши эди. «Бу фақирга,— деб ёзган эди унинг ўзи,— худойи таоло иноят қилиб кўп нимарса берган турур. Хусусан уч ҳунар берган турур. Аввал сипоҳийгарликнинг қонуни ва йўсуниким нечук отланмоқ ва юрумак ва ёвга ёсоқ ясамоқ, кўп бирлан юруганда нечук қилмоқ, оз бирлан юруганда нечук қилмоқ. Дўстга, душманга нечук сўзлашмак. Иккинчи, маснавийёт ва қасоид ва ғазалиёт ва муқаттаъот ва рубоиёт ва барча ашъорни фаҳмламаклик, арабий ва форсий ва туркий луғатларнинг маъносини билмаклик. Учинчи, одам аҳдиндин то бу дамгача Арабистонда, Эрон ва Туронда ва Мўғулистонда ўтган подшоҳларнинг отлари ва умрларининг ва салтанатларининг кам ёки зиёдин билмаклик».

Абулғозихон 1603 йилнинг 23 августида дунёга келди. У ўша кезларда соҳиби тож бўлмиш Араб Муҳаммадхон (1602—1623)нинг тўртинчи ўғли эди. Лекин унинг ҳаёти хонзодаларникидай кечмади. Абулғозий олти ёшида онасидан (Меҳрибону хоним Ёдгорхон авлоди бўлмиш Жонғози султоннинг қизи эди) етим қолди. 13 ёшида тожу тахт учун бошланган ўзаро курашлар гирдобига тушиб қолди. 1616 йили оғалари Ҳабаш султон билан Элбарс султон, найман ва уйғур қабилаларининг бошлиқларига таяниб (оналари найман қабиласига мансуб эди), отасига қарши исён кўтардилар. Ушанда Араб Муҳаммадхон, одатда ота-бола орасида бўлиб турадиган ҳодисаларни андиша қилиб, исёнкор ўғилларига Вазир шаҳарини (Устюртда, Кўҳна Урганчдан 60 чақи-

рим нариқода; XV аср ўргаларида ўзбек хонларидан Мустафохон қурдирган) ҳам қўшиб берди. Орадан беш йил ўтар-ўтмас оралари яна бузилиб, низо урушга айланди. 1621 йилда Тошли ёрмиш қудуғи ёнида икки орада — бир тарафда Араб Муҳаммадхон тўнғич ўғли Исфандиёр султон ва Абулғозий султон билан, иккинчи томонда Ҳабаши султон билан Элбарс султон орасида уруш бўлди. Оқибатда Араб Муҳаммадхон, Исфандиёр султон ва Абулғозий султонлар мағлубиятга учрадилар. Асир олинган хоннинг кўзларига мил тортилди ва Хивага олиб келтирилиб қамаб қўйилди. Кўп ўтмай у шу ерда қатл этилди.

Урушдан кейин Абулғозихон аввал Котга, сўнгра Бухорога, Имомқулихон (1611—1642) ҳузурига қочиб борди. Хоннинг бошқа ўғиллари: Исфандиёр султон, Шариф Муҳаммад султон ва Хоразмишоҳ султон Хазораспга бордилар ва унинг мустақкам қалъасига яшириндилар. Ҳабаши билан Элбарс қирқ кунлик қамалдан кейин оғаси Исфандиёр, инилари Шариф Муҳаммад ва Хоразмишоҳ султонлар билан ярашиб, Исфандиёрга Макка зиёратига кетишга ижозат берди, Шариф Муҳаммад султонга Котни инъом қилди, Хоразмишоҳ султон (у ўша чоғда ўн икки ёшда эди) билан Аёгон султонни (ўн ёшда эди) Хивага жўнатди.

Лекин Исфандиёрхон Маккага бормади, у тўғри Исфохонга, шоҳ Аббос I (1587—1629) ҳузурига борди ва унинг ёрдами билан 1623 йили Хива тахтини эгаллади. Абулғозихон бундан хабар топиб, ўша йилиёқ Хоразмга қайтиб борди. Исфандиёрхон унга Урганчини берди. Лекин орадан тўрт йил ўтиб, 1627 йили хон билан оралари бузилиб, Абулғозихон Туркистонга Эшимхон (1629 йили вафот этган) ҳузурига қочиб борди. Кўп ҳам ўтмай уни Турсунхон Тошкентга олиб кетди. У Тошкентда икки йил истиқомат қилди ва Турсунхоннинг ўлиmidан кейин, 1630 йили яна Бухорога, Имомқулихон ҳузурига қўл қовуштириб борди. Лекин бу гал у Бухорода кўпга қолмади. Уша йили хондан норози бўлган хивалик туркманларнинг чақирғи билан яна Хоразмга қайтиб борди. Исфандиёр (у ўша вақтда Хазораспда турарди) икки ой давом этган бордикелдидан кейин унга Хивани топиширишга мажбур бўлди. Лекин пайт пойлаб юрди. Орадан олти ой ўтгач, Исфандиёр уни ўша вақтларда Эрон подшоҳи тасарруфига тушиб қолган Нисо билан Дарунга (Ашхобод билан Қизил арвот ўргасиди жойлашган манзилгоҳ) босқин қилишда айблаб ҳибсга олди ва Эронга шоҳ Сафиъ I (1629—1642) ҳузурига омонат тарзида жўнатиб юборди.

Абулғозий Эронда қарийб 10 йил (1630—1639) махсус назоратчилар қўл остида Исфохонга яқин жойлашган Таборак қалъасида тириқчилик ўтказди. 1639 йили, ёз кунларидан бириди у тутқунликдан қочиб қутулишга муваффақ бўлди. Кўп тараддуд ва машаққатлар чекиб, икки ярим йил деганда, 1642 йили Орол ўзбеклари орасига келиб тушди. Ороллик ўзбеклар 1643 йили Абулғозийни хон кўтардилар. Орадан бир йил ўтгач, 1644 йили, у кўпчилик рақибларини енгиб, Хоразм тахтини эгаллашга муваффақ бўлди.

Абулғозийхон ҳаммаси бўлиб йигирма йил атрофида хонлик маснадида ўлгирди. Лекин бошқа ҳукмдорларга ўхшаб ҳузур-

ҳаловат кўрмади. Умри кўпроқ уруш-талашларда ўтди: 1646—1653 йиллари у Тажан, Боми баурма (Қизил арвотнинг шарқий-жанубий тарафида бўлган манзилгоҳ), Атрок ва Журжон туркманлари билан уруш олиб борди, 1655—1662 йиллари ўлкага вақти-вақти билан босқин қилиб турган ёйиқ (Урол)лик ўрис қозоқлари, қолмоқлар ва қозоқ кўчманчилари билан курашди, 1663—1664 йиллари бир неча марта Бухоро устига юриши қилди.

1664 йили Абулғозихон оғир дардга чалиниб ётиб қолди, тожу тахтни эса ўғли Анушахон (1664—1674) га топширди. Орадан кўп вақт ўтмай 1664 йилнинг апрель ойида у дунёдан ўтди. Абулғозий ҳаммаси бўлиб 60 йилу етти ой умр кўрди.

Абулғозихондан икки тарихий асар қолди. Биттаси «Шажарайи тарокима» (1658—1661 й. орасида ёзилган деб тахмин қилинади) аталиб, туркий қабилаларнинг, хусусан туркман халқининг келиб чиқиши ҳақида қимматли маълумот беради. Асарда барча туркларнинг афсонавий подшоҳи Ҳузхон ва унинг авлоди тарихи, шунингдек, туркман уруғлари (солур, бояндур, така, ёвмут, тевачи, хизр эли, сариқ, Али Эли, ёзир, эрсори ва бошқалар)нинг келиб чиқиши қисқа тарзда баён этилган. «Шажарайи тарокима», Абулғозихоннинг ўз сўзларига қараганда, туркман муллалари, шайхлари ва бекларининг илтимоси билан ёзилган. Ушбу асарнинг танқидий матни, русча таржимаси катта илмий тадқиқот билан кўйиб, 1958 йили академик А. Н. Кононов (1906—1986) тарафидан Ленинградда чоп этилган. Абулғозихоннинг иккинчи асари «Шажарайи турк» номи билан машҳур. Асарнинг асосий қисми 1663—1664 йилларда ёзилган. Унда Хоразмнинг XVI — XVII асрнинг биринчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий тарихи баён этилади.

«Шажарайи турк»нинг ёзилиш сабаблари ҳақида муаллифнинг ўзи бундай дейди: «Аmmo бизнинг ота-ақаларимизнинг бепарволиқи ва Хоразм халқининг бевоқуфлиқи, бу икки сабабдин, бизнинг жамоатимизнинг Абдуллахоннинг (Шайбоний Абдуллахон II; 1583—1598 й. Бухоро хони — Б. А.) оталари (Абулхайхон; 1528—1568 йил — Б. А.) билан бизнинг оталаримизнинг (Шайбоний Ёдгорхон; XV аср — Б. А.) айрилган еридин то бизга келгунча тарихларини битмай эрдилар. Бу тарихни бир кишига таклиф қилали теб фикр қилдук, ҳеч муносиб киши топмадук, зарур бўлди (ва) ул сабабдин ўзимиз айтдук».

Асар қисқа муқаддима ва тўққиз бобдан иборат: 1) Одам Атодан то туркларнинг қадимги хонларидан Мўғулхонгача кечган ҳодисалар зикри; 2) Мўғулхондин — Чингизхонгача бўлган тарих; 3) Чингизхоннинг туғилганидан то вафотигача тарихи; 4) Чингизхоннинг учинчи ўғли Ҳадайд қоон (1227—1241 йиллари отаси ўрнида ўлтирган) ва авлоди, Чингизхоннинг бошқа ўғиллари наслидин бўлган ва Мўғулистонда подшолик қилганлар зикрида; 5) Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон (Мовароуннаҳр, Еттисув вилояти ва Шарқий Туркистон устидан 1227—1241 йиллар подшолик қилган) авлодидан Мовароуннаҳр ва Кошғарда подшолик қилган авлодининг зикри; 6) Чингизхоннинг кенжа ўғли Тулуйхон авлодидан Эронда подшолик қилганлар (улар тарихда

элхонийлар деб аталади; 1256—1336 й. хукмронлик қилганлар) зикри; 7) Чингизхоннинг улуғ ўғли Жўчихон (1227 й. отасидан тахминан олти ой аввал вафот этган) авлодидан Дашти қипчоқда (ҳозирги Қозоғистон ва то Днепргача бўлган жанубий Русия ерлари тарихда XI — XV асрларда шу ном билан аталган) подшоҳ бўлганлар зикри; 8) Жўчихоннинг бешинчи ўғли Шайбон (XIII аср) авлодидан Мовароуннаҳр, Қрим, Қозоқ ва Туронда хонлик қилганлар, шунингдек, Жўчихоннинг ўн учинчи ўғли Тўқай Темурхон наслдан Қрим, Қозоқ ва Мовароуннаҳрда подшолик қилганлар зикри; 9) Шайбон авлодидан Хоразм мамлакатида подшолик қилганлар зикри.

Абулғозихон асарнинг 7, 8 ва 9-бобининг бир қисмини (1644 й. гача кечган воқеалар тарихини) ёзиб улгурган, холос. 1—6-боблар ва 9-бобнинг давоми (1644—1664 йил воқеалари) Анушахоннинг топишириғи билан Маҳмуд ибн мулла Муҳаммад Урганжий деган уламо тарафидан ёзилган. Бу ҳақда асарда мана бу қайд бор: «Маълум бўлсинким, Абулғозихони жаннат макон бу китобни тасниф қилиб ярмига етканда хаста бўлдилар, ўғиллариға васият қилиб турурларким, бу китобни нотаом кўйманг, итмомиға сағй (ҳаракат) қилинг. Ул сабабдин Абулмузаффар валмансур Анушахон ибн Абулғозихон марҳум ва мағфурий, бу бандайи бибизоат ва каминайи беиститоат Маҳмудий ибн мулла Муҳаммад замон Урганжий бўлғайман, «бу китобни итмомиға еткур», деб ҳукм қилдилар».

Асар Абулғозихондан аввал ёзилган бирмунча тарихий асарлар (умумий сони 18 та деб кўрсатилади) шулардан фақат иккитаси: Шарафуддин Али Яздий (1454 йили вафот этган)нинг «Муқаддимайи зафарнома» ва эронлик машхур тарихчи Рашидиддин (1247—1318)нинг «Жомеъ ут-таворих» («Тарихлар мажмуъаси») тилга олинган. Бундан ташқари, асарнинг оригинал қисмини (8,9-боблари) ёзишда муаллиф ўзи билган ва сўраб-суриштириб тўпланган маълумотлардан ҳам кенг фойдаланган.

«Шажарайи турк» тарихининг турли масалаларига (ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-этноик ва ҳ. к.) оид эътиборга молик маълумотларга бой асардир. Биз мисол тариқасида улардан айримларини қайд этиб ўтамиз.

Т а р и х и й м а ъ л у м о т л а р и ч и д а Шайбон улуси ва унинг сарҳадлари, унинг XV асрнинг сўнги чораги — XVI аср бошларидаги умумий аҳволи, Сибирь хонлиги, Хоразмнинг XVI — XVII асрнинг биринчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, унинг Россия, Қозоқ ҳамда Бухоро хонликлари билан бўлган ўзаро муносабатлари ҳақидаги маълумотлар диққатга сазовордир.

Масалан, Шайбон улусининг сарҳадлари ва ташкил топган вақти ҳақида асарда бундай дейилган: «Ул (Ботухон — Б. А.) «бу сафарда (1236—1240 йиллари Мажор, Бошиғрд, рус ва Қурил ерларига қилинган ҳарбий юриши — Б. А.) ишимни битирган сен бўлдунг», теди. Тақри Шайбонхонга жулду теб ўн беш минг эвлик

эл берди... ул сафарда олган ўлжа вилоятлардин Курил (асли Келар) юртини берди. Байри элиндан қўшчи ва найман ва қорлиқ ва буйракни (яъни) бу тўрт уруқ элни берди. Таги айдиқим, «ўлтурур юртунг акам (Ўрда) Ичан бирлан менинг орамизда бўлсун. Ёз ёзина Ирғиз ва Ўр ва Или (дарёларидан) то Ўрол тоғигача, Ёйиқнинг (Ўрол дарёсининг — Б. А.) кун туғуш тарафини яйлагил. Қиш бўлганда Орақум, Қорақум ва Сир сувининг бўйини, Чу сувининг, Сари (Сариқ — Б. А.) сувининг оёқини қишлағил, теди».

Маълумки, Сибирь хонлиги номи билан маълум бўлган (XV асрнинг 20-йилларида ташиқил топган) ва Фарбий Сибирь устидан ҳукм юргизган феодал давлат тепасида ҳам ўша Шайбон наслидин бўлган хонлар турган. Уларнинг сўнги хонларидан Кўчумхон (1563—1598) ҳақида асарда буларни ўқиймиз: «...Маҳмудакхони мазкурнинг бир ўғли Муртазохон, анинг ўғли Кўчумхон ... Бу Кўчумхон Туро вилоятинда қирқ йил подшоҳлик қилди. Узун ёш тобди. Ахир икки кўзи нобино бўлди. Тарих 1003 (1595) йилда Кўчумхоннинг қўлидин Турони ўрус олди. Кўчумхон қочиб манғит халқининг ичига борди. Тақи ҳақ раҳматиға кетди».

Асарда рус халқи ва Русия билан муносабатлар ҳақида ҳам қисқа, лекин эътиборга молик маълумотлар келтирилган. Мана улардан баъзилари: «(Араб Муҳаммадхон) хон бўлгандин (1602 — Б. А.) олти ойдин сўнг Қўш Ёйиқ теганди юрган ўруснинг қозоқиндин минг киши саратоннинг аввали кунни гофил келиб, Урганчининг қалъасина кирди. Шаҳарда раъиятдин ўзга киши йўқ эрди. Хоннинг ўрдуси ва сипоҳ халқи Аму сувининг лабинда эрдилар ... (Ўрус қозоқи) Урганчда раъиятдин минг кишини ўлтурди ва минг қиз бирлан жувонни олди. Минг арабага яхши моллардин юклади. Бўз ва бўёғли ва палос ва тўн ва тўшак-ястук мундаг нимарсаларнинг барчасини ўтга ёқди. Буларни саранжом қилғунча етти кун бўлди. Андин сўнг Урганчдин чиқиб дарё лабига юрду...» Ва яна: «Биз дунёға келган йилининг (1603 й.— Б. А.) аввал баҳоринда ўн етти киши Ўрусға савдоға кетар. Қўш Ёйиқ теганда минг қозоқ ўрус бор эркандир. Йўлда анга учрай қолур, (алардин) иккисини ўлтурур, сақлаган кишилардин Урганчнинг хабарин сўрар...»

Этнографик маълумотлар турк-мўғул қабилалари, хусусан номларининг маъноси ҳақидаги маълумотлар, ўзбеклар, сарглар ҳамда туркман уруғлари (сарик, ёвмут, қизил аёқ, эрсари ва ҳ. к.) ҳақидаги маълумотлар ҳам муҳимдир. Бир-икки мисол: «Асл лафз мўғул мунгул турур. Авомнинг тили келмасликидин бора-бора мўғул тедилар. Мунгнинг маъносин барча турк билурлар: қайғу маъносина турур. Улнинг маъноси сода дил, яъни қайғули сода темак бўлур». Ва яна: Қ и п ч о қ — Там (Дон — Б. А.) ва Итил (Волга — Б. А.) ва Ёйиқ (Ўрол — Б. А.); бу айтилган сувларнинг орасинда ўлтурдилар». Яна бир мисол: Қ и н и қ л и — туркман бирлан бирга ўлтурур эрдилар. Туркман вилоятға тушсан-

дин сўнг Иссиққул ва Чу ва Талош; бу айтилган сувларнинг ёқаларинда ватан қилиб, кўп йиллар ўлтурдилар. Урганч подшоҳлариндин Текашхон (1172—1200 йиллари ҳукмронлик қилган — Б. А.) қиниқлининг бир ўғлининг қизин олди Туркан отлиқ. Султон Муҳаммад Хоразмишох (1200—1220 йиллари подшоҳ бўлган — Б. А.) ул қиздин туғди». Охириги мисол: «Тўқтағухон (1290—1312 й. да ҳукмронлик қилган Олтин Ўрда хони — Б. А.) ўлгандин сўнг ўн уч ёшинда Ўзбекхон (1312—1342) хон бўлди. Тақри элни ота-бобосининг дастури бирлан забт қилди. Ҳар кимнинг мартабасина лойиқ ҳурмат қилиб, инъомлар берди. Эл-улусни дини исломга киргузди... Андин Сўнг Жўчи элини ўзбек эли тедилар».

Ўлканинг ижтимоий-иқтисодий аҳволига оид маълумотлар. Хоразмнинг ўша замонларда ҳам обод бўлганлиги, Амударё ўзанининг ўзгарган вақти ва унинг оқибатлари ҳақидаги маълумотлар ҳам қимматлидир. Бу хусусда ҳам бир-икки мисол келтириш билан чекланамиз. «Ул вақтда (Сўфиёнхон замонида — Б. А.) Урганчдин Абулхон (Каспий денгизининг шарқий тарафида, Красноводск қўлтиғининг шарқий-жанубий тарафида жойлашган тоғлиқ ноҳия — Б. А.) бормоқ бу овулдин ул овулга борғонтек эрди. Анинг учун Аму суви Урганч қалъасининг тубиндин ўтиб, Абулхон тоғининг кун тугишига бориб, тоғнинг тубина тегиб, қибла тарафиндин узрулуб кун боғишига бориб, андин ўтуб Ўғурча (Амударёнинг қуйи қисмида, унинг жанубий ирмоғи Ажойба сувининг Каспий денгизига қуйиладиган ерда жойлашган манзил — Б. А.) бориб Мозандарон (Каспий денгизининг ўрта асрлардаги номларидан бири — Б. А.) тенгизина қуяр эрди. Тақри улким, Аму дарёсининг икки тарафи то Ўғурча борғунча, экинлик ва юзум боғи ва дарахистон эрди. Баланд ерларга чигир қуарлар эрди. Молли халқ кўковун ва чибин вақтинда бир-икки манзил йироқроқ қудуқларга кетарлар эрди. Чибин ётқондин сўнг сувнинг яқасига келурлар эрди. Ободонлик ва маъмурликнинг ҳеч ниҳояти йўқ эрди». Ва яна: «Анинг (Аминакхоннинг ўғли Қолхоннинг — Б. А.) замонида Урганч ободон ва халқ тинч бўлди. Бениҳоят арзонлик бўлди... Бир пулга бир нон бўлди тедилар». Яна бир мисол: «Кема ўша вақтда (Аванешхон даврида — Б. А.) Урганч бирлан Вазирнинг орасиндин юрур эрди».

Яна шу ҳам диққатга сазоворки, ўша замонларда Хоразмда, бошиқа экинлар билан бир қаторда бугдой ҳам кўп экилар, шунинг учун ҳам нон арзон эди. Битта мисол келтираимиз: «Ул вақтда (Араб Муҳаммадхон даврида — Б. А.) Миздахкондин то Бақирғоннинг бори юзи Қуйғун деган ергача бугдой экилар эрди. Бизнинг хон Туқ қалъасининг юқорисидин бир ариқ қаздуруб турурлар. Фақир дунёга келмасдин бир йил бурун (1602 й.) Мезон бўлганда сақасини кўмарлар эрди. Бугдойни ўрган вақтда очарлар эрди. Бир неча йилдин сўнг ариқнинг кенелиги отган ўқ ўтмасдай бўлди. Сувнинг оёқи Қуйғун борди. Андин Ачи тенгизина (Аччиқ

денгиз — Б. А.) борди. Ёлгуз бугдой экилур эрди. Отли киши ун кунда бугдойнинг тошиндин айланиб кела билмас эрди. Ул вақтда кул-пучак ярим мисқол кумуш бир танга ерина юрур эрди. Бир тангага ярим тева (туя) юки бугдой берурлар эрди. Бир мисқол кумушга бир харвор (бир эшак юки — Б. А.) бугдой берурлар эрди».

Юқорида келтирилган мисолдан Амударё қадим-қадим замонлардан Каспий денгизига бориб қуйилиши маълум бўлди. Лекин кейинча дарё ўзанини ўзгартириб, Сарикамиш нағлигига қуйилдиган бўлди. Бу воқеа содир бўлган вақт «Шажарайи турк»да аниқ кўрсатилган. «Биз дунёга келмасдин ўтгиз йил илгари,— деб ёзди Абулғозихон,— Аму суви Хос минорасининг юқорисини, уни Қора айғир тўқайи дерлар, ул ердин йўл ясаб оқиб, Туқ қалъасина бориб, Сир тенгизина қуйгон эркандур. Ул сабабдин Урганч чўл бўлубти». Демак бу мудҳиш воқеа 1573 йили содир бўлган экан.

Бундан бошқа яна кўп мисоллар келтириш мумкин. Қисқаси, «Шажарий турк» Хоразмнинг узоқ ўтмишидаги ижтимоий-сиёсий, итгисодий ва маданий ҳаётига оид яна жуда кўп маълумот беради. Шу сабабдан уни Хоразм тарихига оид қимматли ёзма манбалар қаторига қўйиш мумкин. Унинг ҳозирги алифбода чоп этилиши эса шак-шубҳасиз ўзбек халқининг илмий ва маданий ҳаётида муҳим воқеадир. Шунинг учун ҳам уни араб имлосидан ҳозирда амалда бўлган имлосига ағдарган Қувомиддин Муниров ва унга асарни ҳозирги кўринишида юзага келтиришида маслаҳатчилик қилган Қозоқбой Маҳмудовнинг хизматларини яна бир бор алоҳида қайд қилиб ўтмоқчиман.

«Шажарайи турк» ёзма обидаси XVII асрга оид тарихий асар бўлгани учун эски ўзбек (чигатой) тилига хос хусусият мавжуд. Бу асарда туркий тилларга хос ўнта унли фонема ҳамда ундош товушлар қўлланган. Биз унли фонемаларни ҳозирги ўзбек адабий тили имлоси асосида тайёрладик. Бу ёзма обида умумтуркий тилларга хос сингармонизм қонуни асосида битилган, тарихан ва ҳозирга қадар қўлланиб келаётган сўзлар ҳозирги ўзбек тили имлоси асосида ёзилди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмолдан чиққан сўзларнинг тарихий талиффузини сақлаб қолдик. Тарихан ва ҳозирги сифатдош қўшимчаси таркибидаги -г, -г, -қ, -к, -х ундошларидан сўнг алиф билан ифодаланган бўлса ҳам -а унлиси билан ёзилди, туркий тилнинг фонетик қонунига кўра, -г, -қ, -х ундош товушларидан олдин ёки кейин қаттиқ айтилувчи -а унли билан талаффуз қилинади, -г, -к ундош товушларидан сўнг -а унлиси юмшоқ айтилади.

Изофали бирикмаларда аниқланмиш сўз охири алиф ёки ҳамза билан тугаса, изофадан олдин -й сонори қўлланди. Масалан: «Шажарайи турк» каби.

Ушбу тарихий ёзма обидада баъзи жуғрофий этник, шахс номларида икки хил ёзилишлар учрайди, масалан Берка номли хой номи Бурка деб аташ ҳам кўрсатилган. Хивақ ёки Хива каби

сўзларда ҳам иккү хил ёзици қўлланган. Биз жуғрофий, шахс номларини ёзилиши, талаффуз хусусиятига риоя қилдик.

Ёзма обида матнида қўлланган сўзлардаги грамматик кўрсаткичлар: -лик, -лик, -луг, -луқ, -лук, -рақ, -рак, -ғай, -гай, -қай, -қай каби қатор қўшимчалар сингармонизм қонунига кўра сақланди.

Бўрибой АХМЕДОВ.

Ўзбекистон Фанлар Академиясининг мухбир
аъзоси, тарих фанлари доктори, профессор.

БИСМИЛЛАХИРРОҲМАНИРРОҲИМ

Ибтидосиз ва интихосиз ва шериксиз, етти кат осмон ва етти кат ерни ва ўн саккиз минг оламни бўл деганда бўлдурган тангрининг ҳамдидин сўнг анинг дўсти ва барча одам фарзандларига ва жинларга юборганларнинг аълоси улвил азм ва рисолат ва нубувват ва хотамат. Бу тўрт мартабани ўз фазлидин иноят қилиб юборган расул Муҳаммад турур. Мустафонинг дурудидин сўнг муҳиббул уламо ва мураббикл фузало Араб Муҳаммадхон ўғли Абулғозий Баҳодирхонни Чингизий ва Хоразмий андақайтатурур ким Чингизхоннинг обо ва аждодларини ва авлодларини ким ҳар вилоятларда подшоҳлик қилиб турурлар. Муаррихлар туркий ва форсий тили бирлан онларнинг подшоҳлик қилган ва тулган ва ўлган тарихларини, яхши ва ёмон қилган ишларини ёзиб турурлар. Бир подшоҳ отина бир донишманд киши бир тарих айтиб турур. (2 а) Ва яна бир неча йиллардин сўнг шул подшоҳнинг авлодидин яна бир подшоҳ бўлганда таки бир донишманд муаррих пайдо бўлиб, ман ул бурунқи муаррихдин яхши айтурман теб, бу подшоҳнинг отина таки бир тарих айтиб турур. Шундақ қила-қила Чингизхон авлодидин ҳар юртда ўтган подшоҳларнинг отлариға баъзилариға ўн тарих, баъзилариға йигирма тарих ва баъзилариға ўттуз тарих айтиб турурлар. Эрон бирлан Туронда ўтган Чингизхон ўғлонларининг отларина айтилган тарихлардин ушбу замон фақирнинг олдинда ўн саккиз мужаллад ҳозир турур. Аммо бизнинг ота ва ақаларимизнинг бепарвойлиқи ва Хоразм халқининг бевукуфлиқи, бу икки сабабдин, бизнинг жамоатимизнинг Абдуллохоннинг оталари бирлан бизнинг оталаримизнинг айрилган еридин то бизга келгунча тарихларини битмай эрдилар. Бу тарихни бир кишиға таклиф қилали теб фикр қилдук. Ҳеч муносиб киши топмадук. Зарур бўлди. Ул сабабдин ўзимиз айтдук. Туркнинг масали турур: «Ўқсуз ўз киндигин ўзи кесар», теган.

Одам замонидин то бу дамгача ул чоқли тарихлар айтилган турур ким ҳисобини тангри билур. Ҳеч подшоҳ ва амир ва ҳеч ҳаким ва донишманд ўз тарихини ўзи айтган эрмас турур. Бизнинг юртимизнинг ҳавосиндин ва аҳли Хоразмнинг бибизоат-

лигидин ҳеч замонда бўлмаган (2 б) иш бўлди. Эмди кўнглингизга келмасун ким фақир тараф тутуб ёлгон айтган бўлмайман ва ё ўзумни ғалат таъриф этган бўлмайман. Бу фақирга худойи таоло иноят қилиб кўб нимарса берган турур. Хусусан уч хунар берган турур. Аввал, сипохийгарликнинг қонуни ва йўсуни ким, нечук отланмоқ ва юрмак ва ёвга ёсоқ ясамоқ, кўп бирлан юруганда нечук қилмоқ, оз бирлан юруганда нечук қилмоқ, дўстга, душманга нечук сўзлашмак. Иккинчи, маснавийёт ва қасоид ва ғазалиёт ва форсий ва туркий луғатларнинг маъносини билмаклик. Учинчи, Одам аҳдиндин то бу дамгача Арабистонда, Эрон ва Туронда ва Мўғулистонда ўтган подшоҳларнинг отлари ва умрларининг ва салтанатларининг кам ва зиёдин билмаклик. Бу вақтда фаҳхламакликда ва тарих билмакликда фақирдек киши шояд Ирокда ва Хиндустонда бўлса бўлмай, йўқ айтсам ёлгон бўлмай, аммо сипохийнинг йўсуни билмакликда бу чоқда мусулмон ва кофирда кенз кўриб ва эшитатурган ерларда ва юртларда йўқ турур. Ер юзи биз турур. Эшитмаган ерларимизда бўлса ажаб эрмас. Эмди мақсаддин қолмағали.

Тарих хижрий минг тақи етмиш тўрт эрди ким, биз бу китобни ибтидо қилдук ва тақи «Шажарайи турк» (3 а) деб от қўйдук. Тақи тўққиз боб қилдук.

Аввалги боб, Одамдин то Мўғулхонгача.

Иккинчи боб, Мўғулхондин Чингизхонгача.

Учинчи боб, Чингизхоннинг туққанидин ўлғониғача.

Тўртинчи боб, Чингизхоннинг учинчи ўғли Угадай қоонинг ва анинг авлодининг ва Чингизхоннинг ўғлонларининг наслидин ҳар ким Мўғул юртинда подшоҳлик қилган бўлса анинг зикри.

Бешинчи боб, Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхоннинг авлодиндин Мовароуннаҳр ва Қошғар юртинда подшоҳлик қилганларнинг зикри.

Олтинчи боб, Чингизхоннинг кичик ўғли Тўлихоннинг авлодиндин Эрон мамлакатинда ҳукумат қилганларининг зикри.

Еттинчи боб, Чингизхоннинг улуг ўғли Жўчихоннинг авлодиндин Дашти Қипчоқда подшоҳлик қилганларининг зикри.

Саккизланчи боб, Жўчихоннинг ўғли Шайбонхоннинг авлодиндин Мовароуннаҳр ва Қирим ва Қозоқ ва Туронда хон бўлганларининг зикри ва Жўчихоннинг ўн учланчи ўғли Тўқай Темурнинг наслидин Қирим ва Қозоқ ва Мовароуннаҳрда подшоҳлик қилганларининг зикри.

Тўққузланчи боб, тақи Шайбонхон авлодиндин Хоразм мамлакатинда подшоҳлик қилганларининг зикри. Бу тўққуз боб ажойиб иш бўлди. Анинг учун ҳукамолар айтиб турурлар: «Ҳеч кимнинг мартабаси тўққуздин юқори бўлмас, ниҳояти тўққуз

БИРИНЧИ БОБ

ХУДОЙИ ТАОЛО ОДАМ АЛАЙҲИССАЛОМНИ (3 Б) ЯРАТҚАНИНИНГ ЗИКРИ.

Худойи таоло ани яратур бўлди эрса, Жаброил алайҳиссаломга буюрди ким, ер юзиндин бориб турфоқ олиб кел, теб. Ул ер юзина келиб турфоқ олур бўлганда ер ҳол тили бирлан андин сўрди ким не қилатуурсен, теб. Жаброил воқиотни баён қилди эрса, ер анга Тангри таолодин онг берди, мендин олмағил. Анинг учун тонгла одам фарзандлари қўб бўлгандин сўнг бири кофир, бири осий, бири золим ва бири гуноҳкор бўлурлар. Онларни худойи таоло азоб қилур. Мен Тангри таолонинг газабига ва азобиға тобим йўқ турур, теби эрса, Жаброил турфоқ олмай қайтиб келиб худоға ернинг арзин еткурди. Андин сўнг Мекоил алайҳиссаломни юборди. Ул ҳам қайтиб келиб шул сўзни айтди. Андин сўнг Исрофил алайҳиссаломни юборди. Ул ҳам қайтиб келиб эшитганин арз қилди. Андин сўнг Азроил алайҳиссаломни юборди. Анга ҳам турфоқ онг берди. Азроил алайҳиссалом айтди, Тангрининг ҳукми санинг ёлбориб онг берганиндин ортуқ турур, теб. Ул ерики бу вақтда Каъба анинг устунда турур, андин турфоқ олди. Анинг учун инсоннинг арвоҳини олмоқлики Азроилға ҳавола қилди. Андин сўнг худойи таоло кудрат қўли бирлан ул турфоқни хамир қилиб Одамнинг сувратини ясаб ўттуз тўққуз кун (4 а) Макка бирлан Ҳойифнинг аросинда қўйди. Қирк кун бўлганда анга жон берди. Иблиснинг Одамға сажда қилмагани ва Одамнинг бихиштға бориб яна қайта бу дунёга келгани ойдин равшанроқ ва офтобдин машхурроқ турур. Анинг несини айтайин, минг йил бу дунёда туруб, ул дунёга кетди. Лафзи одам араб тили турур. Ернинг қиртишини одим дер. Азроил турфоқни ернинг ичиндан олмади, тақи қиртишиндин олиб эрди, анинг учун Одам тедилар, лақаби Сафийоллоҳ турур. Одам ўз ўғлонлариндин қирк минг кишини кўриб ўлди. Улар бўлганида Шиш отли ўғлини ўзининг ўрнида қўйди. Андин сўнг Шишини худойи таоло пайгамбар қилди. Ул тўққуз юз ўн икки йил умр топиб жаннат саройинга кетди. Шишининг маъноси Ҳайбатуллоҳ темак бўлур. Ул тақи ўлар

вактивда ўгли Анушни ўрнида ўлтуртди. Ул тақи улуғ отаси Одамнинг шариятига амал қилиб, тўккуз юз ўн икки йил бу манзилда туруб ул манзилга кетди. Анушнинг маъноси содик демак бўлур. Ул тақи ўларинда ўгли Қийнонни ўрнида ўлтуртуб, кўб насиҳат ва васийят қилди. Қийнон тақи саккиз юз қирк йил отаси йўлинда юруб, ўгли Махлойилни ўрнида ўлтуртуб, Тангри яқинига борди. Махлойил замонида Одам фарзандлари кўб бўлдилар. Махлойил (4 б) Бобил иклиминда бу бир шаҳр солди. Тақи отини Сус қўйди. Том ва эвлар солдирди. Кендлар қилдурди. Андин илгари том, эв йўқ эрди. Тоғларнинг қавшинда ва чангалларда ўлтурурлар эрди. Элга ҳукм қилди, ер юзига ёйилинг. Ҳар ерда муносиб ер топсангиз экин экинг ва кендлар солинг, теб. Халқ андақ қилдилар. Махлойил тўккуз юз йигирма йил бу дунёда туруб ул дунёга кетди. Уларда ўгли Барадни ўз ўрнида ўлтуртди ва Барад тақи тўккуз юз олтмиш йил яшаб, ўгли Ахнухни ўз ўрнида ўлтуртиб, отаси кейинидин кетди. Сурёний тили бирлан оти Ахнух эрди. Илми диний, ҳикмат ва тибни кўб дарс айтур эрди. Ул сабабдин араб уларга Идрис теди. Худойи таоло ани ўз замондаги халқга пайғамбар қилди. Саксон икки йил пайғамбарлик қилиб, халқни тўғри йўлга ундади. Андин сўнг тангрининг амри бирлан Азроил келиб, Идрис алайҳиссаломни парининг устинда қўюб беҳиштга олиб борди. Ул кундин то бу вақтгача беҳиштда туруб. Идрис беҳиштга борғандин сўнг ўгли Матушлах отаси ўрнида ўлтуруб дод ва адлга машғул бўлди. Умарининг баёни маълум эрмас, кўб йиллар ўтқандин сўнг ўгли Ламакни ўрнида ўлтуртуб, охират сари кетди. Ламак ҳам бу дунёда кўб йиллар турди. Аммо умрининг (5 а) сони маълум эрмас. Ул тақи ўлар бўлганида ўгли Нуҳни ўрнида ўлтуртди. Ул икки юз эллик ёшига етқанда худойи таоло ани пайғамбар қилиб, ўз замондаги халқга юборди. Етти юз йил халқни мусулмонликка тарғиб қилди. Эру хотин саксон киши имон келтурдилар. Етти юз йил дунёда тўли халқга юруб тангрига имон келтурунг теганида саксондин ортуқ киши имон келтурмаганига қаттиқ аччиғи келиб дуойи бад қилди. Жаброил алайҳиссалом келиб айтди: «Худойи таоло сенинг дуонгни қабул қилди. Палон вақтда барча ер юзиндаги халқни сувга ғарқ қилмоқ бўлди. Кема ясасун, теб амр қилди, теди». Тақи кеманинг нечук ясарун ўргатди. Нуҳ пайғамбар ўзига имон келтурган киши бирлан ясади. Андин сўнг ердин сув чикди. Осмондин ёғмур ёғди. Нуҳ пайғамбар учар қушлардин ва оёқиндин юрган жонуворлардин ҳар хилдин бир жуфтни олди ва ўзига имон келтурган кишилар бирлан кемага минди. Ўзга ер юзиндаги жонли иймарсанинг барчаси сувга ғарқ бўлди. Андин сўнг худонинг амри бирлан ерсувни ўзига тортиди. Шом юртинда Мўсил шаҳрининг яқинида Жуди тоғиндин кема чикди. Ражаб ойининг аввали кўни кемага миниб (5 б) эрдилар, то муҳаррам ойининг ўнигача олти ой, ўн кун бўлғанда кемадин чикдилар. Тақи тоғнинг тубинда ўлтурдилар. Барчалари бемор бўлдилар. Нуҳ пайғамбар ва кўчлари ва уч ўғиллари ва уч келинлари яқини бўлдилар. Андин ўзга кишиларнинг барчалари ҳақ раҳматига кетдилар. Андин сўнг Нуҳ

пайгамбар уч ўглининг ҳар кайсисин бир ерга юборди. Ҳом отли ўглини Ҳиндустон юртига юборди. Сом отли ўглини Эрони заминга юборди. Ва Ёфас отли ўглини кутби шимолий тарафига юборди. Тақи учига ҳам айтди ким, одам фарзандлариндин сиз учингиздин ўзга киши қолмади. Энди учингиз уч юрда турун! Ҳар қачон ўғлон ва ушоқингиз қўб бўлса, ул ерларни юрт қилиб ўлтурун! — теди. Ёфасни баъзилар пайгамбар эрди, теб турурлар ва баъзилар пайгамбар эрмас, теб турурлар. Ёфас отасининг ҳукми бирлан Жуди тоғидан кетиб Атил (Итил) ва Ёйиқ сувининг ёқосига борди. Икки юз эллик йил анда турди. Тақи вафот тобди. Саккиз ўғли бор эрди. Авлоди бисёр қўб бўлуб эрди. Ўғлонларининг отлари мунлор турур: Турк, Ҳазар, Сақлаб, Рус, Минг, Чин, Камари, Тарих. Ёфас ўларинда улуг ўғли Туркни ўрнида ўлтуртуб, ўзга ўғлонларига айтдики, Туркни ўзларингизга подшоҳ билиб, анинг сўзидин чиқманг. Туркка Ёфас ўғлони теб лақаб қўйдилар. Бисёр адаблик ва оқил киши эрди. Отасиндин сўнг ерларни юруб кўрди. Тақи бир ерни (б а) хушлаб, анда ўлтурди. Бу кун ул ерларни Иссиққўл дерлар. Хиргоҳ эвни ул чиқарди. Турклар ичинда ким баъзи расмлар бор, андин қолди. Туркнинг тўрт ўғли бор эрди. Аввал Тўтак, иккинчи Чигил, учинчи Барсаҷар, тўртинчи Имлок. Ўлар бўлганида Тўтакни ўз ўрнига подшоҳ қилиб, узок сафарга кетди. Тўтак оқил ва давлатли яхши подшоҳ эрди. Турк ичинда кўп расмларни ул пайдо қилди. Аҷам подшоҳларининг аввали Каюмарс бирлан Маосир эрди. Кунларда бир кун овга чиқиб кийик ўлтуруб қабоб қилди. Ёб ўлтуруб эрди, илгидин бир тўрғам эт ерга тушди. Ани олиб еди эрса, оғзига бисёр хушмаза келди, анинг учун ул ер тузлок эрди. Ошга туз солмоқни ул чиқарди. Бу намақин расм андин қолди. Икки юз қирқ йил умриндин ўтгандин сўнг ўғли Аблаҷахонни ўз ўрнида ўлтуртуб, борса келмас теган шаҳрга кетди. Аблаҷахон тақи кўп йиллар подшоҳлик қилиб, ошларни ошаб ва ёшларни яшаб, отаси кейинидин кетди. Ўлар вақтинда ўғли Деббоқуйхонни ўрнида ўлтуртди. Дебнинг маъноси тахтнинг ери, боқуйнинг маъноси эл улуги темак бўлур. Ул тақи кўп йиллар подшоҳлик қилиб дўстларнинг кулгани ва душманларнинг йиғлаганин кўруб ва суюниб қўб йиллар подшоҳлик қилиб ўғли Куюқхонни ўрнида ўлтуртуб борса келмас теган шаҳрга (б б) кетди. Куюқхон тақи ота тахтинда ўлтуруб неча йиллар дод ва адл қилиб ўғли Аланҷахонни еринда қўюб, халқ боратурган ерга борди. Аланҷахон қўб йиллар элга подшоҳлик қилди. Нуҳ алайҳиссаломнинг замонидин то бу Аланҷахоннинг замониғача барча Ёфас авлоди мусулмон эрдилар. Аланҷахон замонида юрт ободон ва эл давлатли бўлди. Ўзбекнинг (Ўзбек) масали турур: «Ит семирса эгасин қопар», теган. Ул теганлайин ҳар кишининг бир севари ўлган бўлса, ўғли ва қизи ва ё ақа-инисиндай анга ўхшатиб эвинда бир қўрчокни ясаб қўйди. Тақи бу бизнинг фалоннинг суврати турур теб, ани севди. Ошнинг олдини анинг олдина қўйди. Ани ўпди. Юзини ва кўзини суртуб, бош урди. Шундақ қила-қила бутнарастлик ошқор бўлди. Аланҷахоннинг икки ўғли бор эрди, эғиз тукған. Улуғининг оти Татар, кичигининг оти Мўғул.

Аланчохон қаригон сўнг элни икки бўлуб, икки ўғлига берди. Бу иккиси бири-бири бирлан ёмонлик қилмай, яхшилик бирлан давлат суруб умр ўтказдилар. Аввал Татарни айтали. Тангрим буюрса андин сўнг Мўғулни айтурмиз. Татархоннинг ўзиндин бошга то етти ўғлигача подшоҳлик қилдилар. Татархон кўп йиллар подшоҳлик қилиб вафот топди. Ўғли Букахон ота ўрнида ўлтуруб, кўп йиллар подшоҳлик (7 а) қилиб ўлди. Андин сўнг ўғли Эланчохон ота гахтида ўлтуруб, бир неча йиллар элга ҳукумат қилиб ўлди. Андин сўнг ўғли Оглихон подшоҳ бўлиб, бир неча йиллар айш қилиб, отаси кейинидин кетди. Андин сўнг ўғли Отсизхон ота ўрнида ўлтуруб бир неча йиллар ёвни ёвлаб ва овни овлаб, отасини кейинидин кетди. Андин сўнг ўғли Урдухон подшоҳ бўлуб, бир неча йиллар арақ ва кимизни ичиб, хитойи кимхони бичиб ва гəранг сувларни кечиб, отаси ортидин борди. Андин сўнг ўғли Бойдухон подшоҳ бўлди. Бир неча йиллар подшоҳлик қилди. Мўғул бирлан Татар подшоҳ бўлгандин то Бойду замониғача ҳеч эраларинда низоъ йўқ эрди. Мўғулхон ўғлонлари ўз элига юдшоҳлик қилурлар эрди. Татар ўғлонлари ўз элларига. Бойду фикрсиз зугум йигит бўлди. Мўғулхон ўғлонлари бирлан ёв бўлди. Гаки аларнинг элларин чопа бошлади. Ул вақтда ажал келиб ёқасиндин тутуб, отаси қотиға олиб кетди. Андин сўнг ўғли Севинчхон отаси ўрнида ўлтурди. Севинчнинг замонида Мўғул бирлан Татар элининг орасинда душманлик ўти андак кўп ёнди. Агар Аму дарёсининг сувини солсалар сўнмагай эрди. Ҳамиша Мўғул қолиб келур эрди. Тангрим буюрса Мўғул хонларининг сўнггинда Севинчхоннинг қилган ишларини айкумиз (7 б) турур.

И К К И Н Ч И Б О Б

МЎҒУЛХОННИНГ ЗИКРИ ТО ЧИНГИЗХОННИНГ ДУНЁГА КЕЛГАНИГАЧА

Асл лафз мўғул мунгул турур. Авомнинг тили келмасликидин бора-бора Мўғул тедилар. Мунгнинг маъносин барча турк билурлар, қайғу маъносина турур. Улнинг маъноси сода дил, яъни қайғули сода темак бўлур. Бу тоифадин тўққуз киши подшоҳлик қилдилар. Аввали Мўғулхон охири Элхон. Шарафиддин Яздий «Зафарнома»нинг муқаддимасинда айтиб турур: Турк халкининг ичинда расм турур ҳар нимарсани тўққуз қилмок. Ул тўққузни Мўғулнинг тўққуз хонининг юзиндин олиб турур ва тақи китобнинг аввалинда ҳам айтулди, худойи таолонинг яратқан нимарсаларининг барчасин мартаба-мартаба яратқан турур. Ҳеч нимарсанинг мартабасини тўққуздин юқори яратқан эрмас турур. Мўғулхон кўп йиллар подшоҳлик қилди. Тўрт ўғли бор эрди. Аввалги — Қорахон, иккинчи Ўзхон, учинчи Кўзхон, тўртинчи Кўрхон. Мўғулхон ўлар бўлганида улуғ ўғли Қорахонни ўз ўрнида кўюб кетди.

ҚОРАХОННИНГ ЗИКРИ

Отасиндин сўнг тамом элга подшоҳ бўлди. Ар тоғи ва кар тоғи бу замонда ани улуғ тоғ ва кичик тоғ тей турурлар, ани ёйлар эрди. Киш бўлганда Қора қум ва Сир сувининг ёқасини кишлар эрди. Қорахон замонида эл андағ кофир бўлиб эрдиларким, ичларинда бир мусулмон колмай эрди. (8 а).

ЎҒУЗХОННИНГ ДУНЁГА КЕЛГАНИНИНГ ЗИКРИ

Қорахоннинг улуғ хотунидин бир ўғли бўлди. Кўркали ойдин ва кундин ортуқ. Уч кеча кундуз онасини эммади. Ҳар кеча ул ўғлон онасининг тушига кириб, айтур эрди: «Эй она, мусулмон бўлгил! Агар бўлмасанг ўлсам ўларман, сенинг эмчакингни эмман!» — теб. Онаси ўғлига қия билмади, тақи Тангрининг бирлигина имон келтүрди. Улуғ сўнг ул ўғлон эмчакин эмди. Онаси кўрган тушини

ва мусулмон бўлганини кишига айтмади, тақи яшурди. Анинг учун ким турк халки Ёфасдин Аланчахон замониғача мусулмон эрдилар. Аланчахон подшоҳ бўлгандин сўнг халкнинг боши ва моли кўп бўлди. Давлатга эсардилар. Тақи Таангрини унутдилар ва барча эл кофир бўлдилар. Қорахон замонида кофирликда андағ маҳкам эрдилар ким, агар отаси мусулмон бўлганин эшитса, ўғли ўлтурур эрди ва ўлинини мусулмон бўлганин эшитса, отаси ўлтурур эрди. Ул чокда мўғулнинг расми андақ эрди ким, то ўғлон бир ёшга етмагунча анга от қўймаслар эрди. Ўғлон бир ёшга етди эрса, Қорахон элга совун солди, тақи улуг тўй қилди. Тўй куни ўғлонни маърака ичига келтуруб Қорахон бекларига айтди: «Бизнинг бу ўглимиз бир ёшига етди. Эмди мунга (8 б) не от қўясиз», теб. Беклар жавоб бермасдин бурун ўғлон айтди: «Менинг отим Ўғуз турур».

Б А Й Т :

*Ўшал бир яшар ўғлон анда равон,
Келиб тилга теди билинлар аён,
Отимдур Ўғуз Ҳисраву номвар,
Билинлар яқин барча аҳли хунар.*

Тўйга келган улуг ва кичик барча ўғлоннинг бу сўзига таиғ қолдилар. Тақи айтдилар, бу ўғлоннинг ўзи отини айтатур, мундин яхши от бўлурму теб, отини Ўғуз қўйдилар. Тақи айтдиларким, бир яшар ўғлоннинг мундақ сўзлаганини ҳеч замонда ҳеч ким эшитган ва кўрган йўк турур теб, ани ирим этиб айтдилар ким бу узок умрли ва улуг давлатли ва учи узаган ва ёни ёйилган бўлгуси турур, тедилар. Ўғузнинг тили чиқиб юганида оллоҳ-оллоҳ, теб ҳамиша айтур эрди. Ҳар ким эшитса айтурлар эрди, ўғлон тили келмаслигинин не айтурин билмай турур дерлар эрди. Анинг учун ким лафзи оллоҳ араб тили турур. Мўғулнинг ҳеч отаси араб тилини эшитган эрмас. Ўғузни худойи таоло модарзоди вали яратиб эрди. Анинг қўнғили ва тилина ўзининг отини сола турур эрди. Чун Ўғуз йигит етишди эрса, Қорахон иниси Кўрхоннинг кизини олиб берди. Ўғуз киши йўкда кизга айтди: «Оламини ва сени ва бизни яратган бор. Анинг оти оллоҳ турур. Ани бор билгил ва бир билгил, анинг буюрганидин (9 а) ўзга ишни қилмағил», теди эрса, киз ани қабул қилмади. Шул замон қўпди. Тақи киздин бошқа ётди. Кечлар бошқа ётиб, кундузлар сўзлашмас эрди. Бир неча вақтдин сўнг Қорахонга айтдилар ким ўғлингиз кўчини севмай турур. Севмаслигинин олган кунидан бери бир ерда ётмай турур. Қорахон бу сўзни эшиткандин сўнг тақи бир иниси Ўзхоннинг кизини олиб берди. Анга ҳам имон арза қилди. Ул киз ҳам қабул қилмади. Анинг бирлан ҳам бир ерда ётмади. Бу воқеотдин бир неча йиллар ўтгандин сўнг Ўғузхон овға чиқиб қайтиб кела эрди. Кўрди ким сувнинг ёқасинда бир неча заифалар кир юва турурлар. Отасининг иниси Ўзхоннинг кизи ҳам мунларнинг ичинда ўлтуруб турур. Қизга киши юбориб сўзлашмакка сиррим ошкоро бўлур, теб

қўркти. Таки кизни гўшага чорлаб, онг бериб айтди ким, отам манга икки кизни олиб берди. Онларни севмаганимнинг сабаби бу ким, мен мусулмон, ул кофир. Ҳарчанд мусулмон бўлунг, тедим, қабул қилмадилар. Агар сен мусулмон бўлсанг эрди, сени олур эрдим, теб айтди эрса, киз ҳам сен не йўлда бўлсанг, мен шул йўлда бўлайин, теди. Андин сўнг Ўғузхон отасига айтди. Отаси Ўзхоннинг кизини улуг тўй қилиб, Ўғузхонга олиб берди. Ул мусулмон бўлди. Ўғузхон ани кўп севар эрди. (9 б) Мундин кўп йиллар ўтди. Бир кун Ўғуз йироқ ерга овга кетди. Қорахон барча кўчларин ва келинларин чакириб ош берди. Таки сўзлашиб ўлтурганда хотунидин сўрди ким, мунинг сабаби не турур. Ўғуз сўнқи олган хотунини севар. Бурунқи олган икки хотунининг котиға ҳеч бормас. Хотуни айтди, мен билмайман, келинлар яхшироқ билурлар теди. Хон келинлардин сўрди эрса, улуг келин айтди: «Ўғлингиз мусулмон бўлуб турур, биз иккимизга мусулмон бўл теди, қабул қилмадук. Кичик келинингиз мусулмон бўлуб турур. Анинг учун ўғлингиз ани кўп сева турур», теди. Қорахон бу сўзни эшитгандин сўнг бекларин чакириб кенгашти. Таки сўзни мунга қўйдилар ким Ўғузни овда юрганида тутуб ўлтургайлар. Қорахон элга киши юборди тез келсунлар, овга чиқаман, теб. Бу сўзни Ўғузхоннинг кичик хотуни эшитиб Қорахоннинг қилган кенгашларининг барчасини айтиб Ўғузхонга киши юборди. Ўғузхон таки бу сўзни эшитгандин сўнг элга киши юборди. Отам черик тортиб мени ўлтургали кела турур. Мени теган менга келинг, отамни теган отамга боринг, теб. Элниг кўпи Қорахонга борди. Озроқи Ўғуз (10 а) котиға бордилар. Қорахоннинг иниларининг кўп ўғлонлари бор эрди. Онларни Қорахондин айрилур теб ҳеч кимнинг қўнглига келмас эрди. Онларнинг барчалари Ўғузхон котиға келдилар. Ўғузхон онларга Уйғур от қўйди. Уйғур туркий тили турур, маъноси барчага маълум турур, ёпишғур маъносина турур. Айтурлар сут уянди. Сут эканинда бир-биридин айрилур эрди. Катик бўлгандин сўнг бир-бирига ёпиша турур. Таки айтурлар ким, имомга уйдум. Имом ўлтурса ўлтура турар, турса тура турур. Пас ёпишқани бўлмасму. Онлар келиб Ўғузхоннинг этакина икки қўллари бирлан махкам ёпиштилар эрса, хон онларга Уйғур теди. Ёпишқур темак бўлур. Қорахон бирлан Ўғузхон саф тортиб уруштилар. Худойи таоло Ўғузхонни қолиб қилди. Қорахон қошти. Урушда Қорахоннинг бошига ўқ тегди ким отқанин билмадилар. Қорахон ул ярадин ўлди. Ўғузхон отаси тахтинда ўлтурди.

ЎҒУЗХОННИНГ ХОН БЎЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Ўғузхон элниг барчасини мусулмонликга даъват қилди. Мусулмон бўлганларни сийлади. Бўлмаганларни чобти. Ўзларини ўлтурди. Ўғлонларини (10 б) асир қилди. Ул вақтда Қорахонга тааллуқ элдин бошга эллар кўп эрди. Ҳар улуг элниг бир бошқа подшоҳи бор эди. Кичик эллар онларга қўшулур эрди. Қорахон-

нинг мусулмон бўлган эллари Ўғузхонга қўшулди ва бўлмаганлари ўзга хонга бориб қўшулди. Ўғузхон ҳар йилда Мўғул юртида ўлтурган эллар бирлан урушур эрди. Таки ғолиб келур эрди. Ахир барчасини олди. Қочиб қутулғонлари Татар хониға бориб сигиндилар. Татар халқи ул вақтда чурчитга яқин ўлтурурлар эрди. Чурчит теган бир улуғ юрт турур. Шахрлари ва кеңдлари кўп. Хитойнинг Темур козиқ тарафинда бўлур. Ҳинд ва тожик ани Чин дерлар.

Ўғузхон бориб Татарни чобти. Татар хони кўп черик бирлан келиб урушти. Ўғузхон бости. Таки лашкарини қирди. Ўғузхоннинг лашкарининг қўлина ул чокли ўлук мол тушди ким, юкламакка кулук озлик қилди. Бир яхши чибар киши бор эрди. Ул фикр қилиб арабани ясади. Андин кўрмакча барча араба ясадилар. Молларини юклаб қайтдилар. Арабаға қаниқ от қўйдилар. Андин илгари оти-да йўк эрди, ўзи-да йўк эрди. Анинг учун қаниқ тедилар ким, юруганда қаниқ-қаниқ қилиб овоз қилур, ани ясаган кишини қаниқли (11 а) тедилар. Барча қаниқли эли ул кишининг ўғлонлари турур. Ўғузхон етмиш икки йилғача Мўғул ва Татар ўз сўнгаки эрди. Онлар бирлан урушти. Етмиш уч йил бўлганда барчасини ўз оғзиға боктуруб мусулмон қилди. Андин сўнг юруб Хитойни олди ва Чурчитни олди ва таки Танқутни олди. Танқутни тожиклар Тибет дерлар. Андин сўнг бориб Қора Хитойни олди. Ул ҳам улуғ юрт бўлур. Кишисининг чиройи хиндутек қора бўлур. Ҳиндустон бирлан Хитойнинг орасинда Мухит тенгизининг ёқасинда бўлур Танқутнинг қиш бўлганда кун туғиши ва ёз бўлганда қушлиқинда бўлур. Хитойнинг нари юзинда тенгиз ёқосинда берк тоғларининг ичинда кўп эллар бор эрди. Анинг подшоҳининг отини Ит Барақхон дерлар эрди. Анинг устина отланиб борди. Уруштилари. Ит Барақхон ғолиб келди. Ўғузхон қошти. Урушқан ернинг бири юзинда оқиб боратурган икки улуғ сув бор эрди. Ул икки сувнинг орасинда бир неча кун туруб қочкан лашкарининг олдин ва ортин йиғди: Улуғ подшоҳларнинг одатлари турур. Узок сафарға борганда кўчларин олиб бормок. Навкар халқининг ҳам баъзилари олиб борурлар. Ўғузхоннинг (11 б) бир беги кўчин олиб бориб эрди. Ўзи урушда ўлди. Хотуни қуртулуб икки сувнинг орасинда хон кейинидин етди. Юкли эрди. Тўлғаи тутди. Кун совуқ эрди. Кирмакка эв йўк, бир чирик ёғочнинг ичинда ўғлон туғурди. Муни хонға маълум қилдилар эрса, хон айтди: «Мунинг отаси бизнинг олдимизда ўлди. Ғамхўри йўк», теб. Ўғул ўқунди, отини Қипчоқ қўйди. Қадим турк тилинда ичи қўш ёғочни қипчоқ дерлар эркандур. Анинг учун ул ўғлон ёғоч ичинда туғди теб, отин Қипчоқ қўйдилар. Бу вақтда ҳам ичи қўш ёғочни қипчоқ дейтурурлар. Қора халқининг тили келмаслигинин кофни чим ўқий турурлар. Шул Қипчоқ турур ким, чипчоқ дей турурлар. Ул ўғлонни хон ўз кўлунда саклади. Йигит бўлгандин сўнг урус ва улук ва маچار (мажар) ва бошқурд эллари ёғи эрдилар. Қипчоқға кўп эл ва навкар бериб, ул ёқға Тин ва Атил (Итил) сувининг ёқасина юборди. Тин ва Атил иккиси ҳам улуғ сувларнинг оти турур. Уч юз йил Қипчоқ ул ерларда подшоҳлик қилиб ўлтурди. Барча қипчоқ эли анинг наслиндин турурлар. Ўғуз хоннинг замонидин Чингизхон

замониғача Тин ва Атил ва Ёйик, бу уч сувнинг ёқасинда қипчоқдин ўзга эл йўқ эрди. Тўрт минг йилғача ул ерларда (12 а) ўлтурдилар. Анинг учун ул ерларни Дашти Қипчоқ дерлар. Ўғузхон Ит Баракхонға бостурғандин ўн етти йилдин сўнг тақи отланиб бориб, Ит Баракхон бирлан урушуб, босиб, Ит Баракхонни ўлтуруб, юртини олиб, муслмон бўлғанларига тегмай кўюб, тангрига имон келтурмаганларини ўлтуруб, ўғлонларини асир қилиб, қайтиб эвига тушди.

ЎҒУЗХОННИНГ ТУРОН ВА ҲИНДУСТОНҒА ЮРГАНИНИНГ ЗИКРИ

Ўғузхон тамом Мўғул ва Татар элининг лашкарини жамъ қилиб, Талош (Талос) ва Сайрамға келди. Тошканд ва Самарканд ва Бухоро подшоҳлари саф тортиб уруша билмадилар. Улуғ шаҳрлар ва маҳкам қалъаларға беркидилар. Ўғузхон Сайрам ва Тошкандни ўзи қабоб олди. Туркистон бирлан Андижонға ўғлонларини юборди. Онлар олти ойда Туркистон бирлан Андижонни олиб, отаси хизматиға келдилар. Ўғузхон бу айтилган вилоятларнинг барчасиға доруғалар кўюб, Самарканд сари юруди. Тақи Самаркандни олиб, доруға кўюб Бухороға борди. Бухорони ҳам олиб, Балх борди. Балхни ҳам олиб, Гури вилоятининг устига юруди. Киш эрди, кунлар ёмон совуқ эрди, Гурнинг тоғларига қор кўп тушуб эрди. Лашкар халки юруматка кийналдилар. Хон ҳукм қилди ким: «Ҳеч киши мендин қолмасун», теб. Бориб Гурни олди эрса, йил келиб ёз бўлди. Лашкарнинг сонин олди. Бир неча киши кам келди. Онларни сўрди. Ҳеч ким билмадилар. Бир неча кундин сўнг ул кишилар хон хизматиға бордилар. Хон онларнинг аҳволин сўрди эрса, айтдилар ким, бир неча киши лашкарнинг сўнгги элдин кела турур эрдуқ, тоғ ичинда бир кеча улуғ қор ёғди. Андин сўнг юрий билмай, ўшул ерда ёттуқ. Отларимиз ва тевадаримиз барчаси ўлди. Баҳор бўлғандин сўнг пиёда кела турурмиз тедилар. Хон ҳукм қилди: «Ул жамоатға Қорлик тесунлар», теб. Барча қорлик эли онларнинг наслиндин турур. Андин ўтуб Кобил ва Ғазнини олди. Андин Кашмир устига юриди. Ул чоқда Кашмирнинг подишоҳининг оти Яғмо эрди. Кашмирнинг маҳкам тоғлари ва улуғ сувлари кўп бўлур. Яғмо анга орқа бериб, Ўғузхонға боқинмади. Бир йил уруш тилар. Икки тарафдин кўп кишилар ўлди. Оқибат Кашмирни олди. Яғмони ўлтурди. Лашкарини қатли ом қилди. Бир неча вақт анда туруб, қайтиб Бадахшон усти бирлан Самарканд келди. Андин Мўғулистонға бориб, эвига тушди.

ЎҒУЗХОННИНГ ЭРОН ВА ШОМ ВА МИСР САРИ ЮРГАНИНИНГ ЗИКРИ

Бир йил юртинда туруб, иккинчи йил элга жар қилдурди: «Эрон сари (13 а) юруйтурурман. Неча йиллик ғамларин «есунлар» теб. Иккинчи йили отланди. Тақи Талош шаҳрига келди. Хоннинг лашкар кейинида қуйған кишилари бор эрди. Ориган ва очқан ва

адашган ва йитгани олиб келсун теб, ул кишилар лашкар сўнқинда қолган бир эвлик кишини хон олдиға олиб келдилар. Хон ул кишидин сўрди ким, не учун кейин қолиб эрдинг, теб. Ул айтди кулукимнинг озлиқиндин лашкарнинг сўнқиндин кела турур эрдим. Хотуним хомила эрди, туғурди. Очлик сабабиндин онасининг сути ўғлонға етишмади. Кела турур эрдим, сувнинг ёқасинда кўрдумки бир шағал бир қирғовулни олди. Яғоч бирлан шағални урдум эрса, қирғовулни ташлаб қочти. Ани олиб қабоб қилиб хотунимға бериб туриб эрдим, сўнгда қўйган кишиларингиз йўлукуб, олиб келдилар. Хон ул факрға от ва озук ва мол бериб, бу черикка бормоғил теб, «Қол, оч!» — теди. Барча Қолоч эли шул кишининг наслидин турурлар. Ани бу вақтда Халаж дейтурурлар. Мовароуннаҳрда кўп бўлур. Аймоқ элина қўшила турурлар, Хуросон ва Ироқда ҳам кўп бўлур. Ўғузхон Талошдин Самарқанд ва Бухороға келиб, Аму сувидин ўтиб, Хуросонға (13 б) борди. Ул чоқда Эрон юртинда яхши подшоҳ йўқ эрди. Каюмарс ўлиб эрди. Хўшангни хануз подшоҳ кўтармай турурлар эрди. Андақ вақтни араб мулуки тавоиф дер. Маъноси бу ким ҳар бир тўп элда бир тўра темак бўлур. Турклар андақ вақтни эв бошига қорахон дерлар. Маъноси ҳар эвда қора киши, ҳар қайси бир хон бўлуб турур. Ҳар эвға бир хон темак бўлур. Ул чоқда Эрон юрти шундақ эрди. Хуросонни олди. Андин ўтуб Ироқи Ажам ва Ироқи Араб, Азарбайжон ва Арман ва Шом ва Мисрғача олди. Бу айтилган вилоятларнинг бир нечасини урушуб ва бир нечасини боқиндуруб ўзига тааллук қилди. Ўғузхон Шом вилоятинда турганда пинхоний бир навкарнинг қўлини бир олтун ёй ва уч ўқни берди. Тақи айтди: «Ёйни кун туғушда бир чўлда киши оёғи етмас ерда, турфокға кўмуб, бир учини чиқориб қўйғил ва ўқларни кун ботиш тарафиға элтиб ёйни нечук қўйсанг, ани шундақ қўйғил», теди. Ул киши ёрликға амал қилиб келди. Бу воқеадин бир йил ўтгандин сўнг, уч улуг ўғли Кун ва Ой ва Юлдузни чорлаб теди, ёт юртға келибман. Ишим кўп. Ов овламоқға қўлум етишмай турур. Кун туғуш тарафинда фалон чўлнинг ови кўб эрмиш деб эшитдим. Ўз навкарларингиз бирлан анда бориб ўтов суқуб келинг (14 а) лар, теди. Андин сўнг уч кичик ўғли Қўк ва Тоғ ва Тенгиз. Бу учисини чорлаб, ақаларина айтган сўзларни айтиб, кун ботиш тарафға юборди. Бир неча хондин сўнг, уч улуг ўғлонлари бир олтун ёй бирлан кўп овни хон олдиға келтурдилар. Уч кичик ўғлонлари тақи олтун ўк бирлан кўп овни келтурдилар. Ул овнинг этларина кўп этлар ва турлук ошларни қўшуб, халқни чакириб, ёйни ва ўқни топилганини қрим қилиб, ўзларига қайта берди. Уч улуг ўғли ёйни синдуруб олишдилар, уч кичик ўғли ҳар қайсиси бир ўқни олдилар. Олган вилоятларда кўп йиллар туруб, душманларни йўқ қилиб, дўстларни сийлаб, боши Сарём ва оёқи Мисрғача олган вилоятларининг барчасина ҳокимлар қўюб қайтиб ўз юртина тушди.

ЎҒУЗХОННИНГ ЮРТИНА КЕЛИБ ТЎЙ ҚИЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Ўғлонларим ва халқим бирлан эсон-омон бориб келдим, теб, улуғ тўй яроғин қилиб, бир хиргоҳ ясагтурди. Барча яғочларининг тошина олгун қоплади. Лаъл ва ёкут ва зумуррад ва фируза ва дур бирлан мурассаъ қилдурди. Бу байтни ул эвнинг васфинда битиб турурлар:

БАЙТ:

*Бир эв тикти олгундин ул шахриёр,
Ким ул эв фалак эвидин қилди ор.*

Тўккуз юз йилки ва тўккуз минг кўй ўлтурди, (14 б) булғоридин тўксон тўккуз хавз қилдуруб, тўккузиға арак, тўксониға кимиз тўлтурди. Барча навкарларини чакириб келтурти. Ул олти ўглиға кўп насиҳатлар айтиб ва биликлар ўргатиб, юртлар ва шахрлар ва эллар ва инъомлар берди. Бу байтларни анинг васфинда айтиб турурлар.

БАЙТ:

*Ўғуз қилди ул тўйда жирғамшии,
Бу олти ўғилни суюрғамшии.
Булар кўрсатиб эрди мардоналиқ,
Ота бирла кўп турли фарзоналиқ.
Отаға баси қилдилар ёрлиқ,
Уруш кунда барчаси борлиқ.*

Андин сўнг барча навкарларининг отқан ва чобқан ва қилған хидматлариға лойиқ шахрлар ва сарҳадлар ва кендлар ва инъомлар берди. Тақи ўғлонлариға айтди, сиз уч улугингиз олгун ёй топиб келтурдингиз, тақи ани бузуб олиштингиз. Сизларнинг отингиз бузук бўлсун. Сизлардин бўлған ўғлонларни ҳам то қиёматгача бузук тесунлар. Уч ўқ келтурган уч кичик ўғлини ва андин бўлғанларни бу кундин то дунё охир бўлгунча уч ўқ тесунлар. Ёй ва ўқники топиб келтурдингизлар, ул кишидин бўлмади, Тангридин бўлди. Биздин бурун ўтган халқлар ёйни подшоҳ ўрнида билиб турурлар ва ўқни элчи еринда. Анинг учунким ёй ўқни қайси тарафға тортиб юборса, ўқ анга борур. Эмди мен ўлгандин сўнг Кунхон менинг тахтимда ўлтурсун. Андин сўнг бузук наслиндин ҳам ким қобил бўлса халқ ани подшоҳ қилсунлар. Дунё охир бўлгунча бузукнинг бир яхшиси подшоҳ бўлсун. Ўзгалари ўнгда ўлтурсунлар. Уч ўқлар сўл бўлсунлар, эвнинг сўл тарафинда ўлтурсунлар ва дунё охир бўлгунча навкарликка рози бўлсунлар, теб айтди. Ўғузхон юз тақи ўн олти йил подшоҳлик қилиб, ҳақ раҳматиға борди.

ЎҒУЗХОННИНГ УЛУҒ ЎҒЛИ КУНХОННИНГ ПОДШОҲЛИҚИНИНГ ЗИКРИ

Ўғузхоннинг уйғур теб от қўйган жамоатнинг ва оқсоқолисининг ўғли бор эрди, Эрқилхожа отлик. Ўғузхон тахтада ўлтуруб, ўлгунча вазири, вакили ул эрди. Ақлли, донишли ва кўп биликли киши эрди. Кунхон тақи ани вазир қилиб, то ўзи ўлгунча аининг сўзина амал қилур эрди. Эрқилхожа узок умр топди. Кунларда бир кун хон ёлғуз ўлтурсанда айтди: «Отанг юзда ўн олти йил ёзнинг иссикинда сояда ўлтурмай ва кишининг совуқинда эвда ўлтурмай, қилич уруб кўп юртларни очиб сиз олтингизга қўюб кетди. Агар сиз олтингизнинг ва сизлардин бўлган ўғлонлар барчангизнинг оғзингиз бир бўлса, узок йиллар ва кўп кунлар юртлар қўлингиздин чикмас. Агар оғизларингиз бир бўлмаса, улча юртингиз-да (15 б) кетар ва молингиз ва жонингиз-да кетар», теди. Кунхон айтди, отамга кенгаш бературган эрдингиз. Отам ўрнига отамсиз. Сиз не ишни ўхшатсангиз мен ани қилурман, теди эрса, Эрқилхожа айтди: Ўғузхондин кўп юртлар ва шаҳрлар ва эллар ва ўлук моллар ва тирик моллар қелиб турур. Сиз олти ўғилнинг ҳар бирингиздин тўрт ўғил бўлиб, барчаси йигирми тўрт подшоҳзода бўлуб турурсиз. Олтингиздан бошка мен андин қўрқа турурмен. Дунёлик учун оғизларингиз ола бўлур, теб.

БАЙТ:

*Зару неъмату куллиҳоу рама,
Баришон бибахшим яксар ҳама.
Жудо ҳар якийро бувад як нишон,
Чу ному лақабҳою тамғойишон.
Чу аз қисми худ ҳар як оғаҳ шавад,
Зи жангу жафо дасти кўтаҳ шавад.
Ҳар он каски аз насли ишон бизод,
Равад ҳам бадин гуна аз роҳи дод.
Зори Қилхожа шенид иң сухан,
Писандид гўфтори марди кухан.*

Кунхон Эрқилхожанинг сўзини қабул қилиб, улғу қурултой қилди. Яхши ва ёмон халқининг барчаси келгандан сўнг, ул Ўғузхондин қолган вилоятлар ва эллар ва ўлук моллар ва тирик молларнинг барчасини бу айтилган подшоҳзодаларнинг улуғина улғунча, кичигина кичикча берди. Бу йигирми тўрт ўғил одми хотунлардин бўлган эрди. Мундин ўзга кумалардин ҳам бўлган ўғлонлар кўп эрди. (16 а) Онларнинг ҳам аҳволларига лойик нимарсалар берди. Андин сўнг Ўғузхон қилдурган олтун эвни тиктурди. Ўнг ёқда олти оқ ўрга ва сўл ёқда олти оқ ўрга тиктурди. Тақи ўнг ёқда бошина олтун тақук бирқитган қирқ қулоч ёғочни тиктурди. Сўл ёқда бошина қумуш тақук бирқитган қирқ қулоч ёғочни тиктурди. Тақи хон ёрлики бирлан бузук ўғлонлари ва навкарлари бирлан олтун тақуқни, уч ўк ўғлонлари навкарлари

бирлан кумуш такукни от бирлан чопиб отдилар. Такукларни урган кишиларга кўп инъомлар берди. Кунхон отасининг қилганига амал қилиб, тўккуз юз йилки ва тўккуз минг кўй ўлтуртди. Тўккуз булғар хавзга арақ тўлтуртди. Тўксон булғар хавзга қимиз солдурди. Қирқ кеча-кундуз айш ва ишрат қилдилар.

ЎҒУЗХОННИНГ ЎҒЛОНЛАРИ ВА НАБИРАЛАРИНИНГ ОТЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Олти ўғли бор эрди. Аввалғининг оти Кунхон, иккинчи Ойхон, учинчи Юлдузхон, тўртинчи Кўкхон, бешинчи Тоғхон, олтинчи Тенгизхон. Бу олтисининг ҳар қайсининг тўрт ўғли бор эрди. Одми хотундин бўлган ва Кумадин бўлган ҳам бор эрди. Ани ҳам айтғумиз туруп.

Кунхоннинг тўрт ўғли бор эрди. Аввал Қайи, иккинчи Баёт, учинчи Алқаэвли, тўртинчи Қораэвли. (16 б) Ойхоннинг тўрт ўғли бор эрди. Аввалғининг оти Ёзир, иккинчи Ёбир, учинчи Дудурга, тўртинчи Дўкар. Юлдузхоннинг тўрт ўғли бор эрди. Аввал Ушар, иккинчи Қарнак, учинчи Бекдили, тўртинчи Қарқин. Кўкхоннинг тўрт ўғли бор эрди. Аввал Байандур, иккинчи Бачана, учинчи Чавулдур, тўртинчи Жабни. Тоғхоннинг тўрт ўғли бор эрди. Аввал Салур, иккинчи Эмар, учинчи Олайўнгли, тўртинчи Ургир. Тенгизхоннинг тўрт ўғли бор эрди. Аввал Игдир, иккинчи Букдиз, учинчи Ова, тўртинчи Қиниқ. Ўғузхоннинг бу олти ўғлининг ҳар қайсисининг Кумадин бўлган бу айтилганлардин бошқа яна тўрт ўғли бор эрди. Отлари бу туруп, аммо қайси ўғлидин бўлгани маълум эрмас, Канакуна, Турбатли, Керайли, Султонли, Ўкли, Кўкли, Сужли, Хуросонли, Юртчи, Чамчи, Турумчи, Куми, Суркий, бу вақтда ани Сурхий дейтурурлар. Қурчик, Суварчик, Қорачик, Қозгурт, Қирғиз, Тикин, Лола, Мурдашўй, Соғир.

ЎҒУЗХОННИНГ ЙИГИРМА ТўРТ НАБИРАСИНИНГ МАЪНОЛАРИ

Қайининг маъноси маҳкам темак бўлур. Баётнинг маъноси давлатли темак бўлур. Алқаэвлининг маъноси мувофиқ темак бўлур. Қораэвлининг маъноси ҳар қайда ўлтурса хиргоҳ бирлан ўлтургучи темак бўлур. Ёзирнинг маъноси эллар акаси темак бўлур. Ёбирнинг (17 а) маъноси олдиға ҳар нимарса учраса ани йиқар темак бўлур. Дудурғанинги маъноси юрт олмоқни ва ани сақламоқни биликчи темак бўлур. Дўкарнинг маъноси тўғарак темак бўлур. Ушарнинг маъноси ишни илдам ишлакчи темак бўлур. Қарнакнинг маъноси бўка темак бўлур. Бекдилининг маъноси сўзи ҳурматли темак бўлур. Қарқиннинг маъноси ошли темак бўлур. Байандурнинг маъноси неъматли темак бўлур.

Бачананинги маъноси саёй қилгучи темак бўлур. Чавулдурнинг маъноси номусли темак бўлур. Жабнининги маъноси баҳодир темак

бўлур. Салурнинг маъноси қиличли темак бўлур, Эмарнинг маъноси бойларнинг бойи темак бўлур. Олайўнтлиннинг маъноси ола отли темак бўлур. Олайўнтлиннинг маъноси ола отли темак бўлур. Ургирнинг маъноси яхши иш қилгичи темак бўлур. Игдирнинг маъноси улуғ темак бўлур. Букдизнинг маъноси хизматкор темак бўлур. Ованинг маъноси мартабаси баланд темак бўлур. Қиникнинг маъноси азиз темак бўлур.

Кунхон етмиш йил подшоҳлик қилгандин сўнг иниси Ойхонни ўз ўрнида ўлтуртуб ҳақ раҳматиға кетди.

ОЙХОННИНГ ПОДШОҲЛИҚИНИНГ ЗИКРИ

Ойхон яхши одил, оғир ва адаблик киши эрди. Ота ва ақасининг айтган насиҳатларина амал қилиб кўп йиллар отасининг солған йўлидин юруб, ҳақ раҳматиға кетди.

ЮЛДУЗХОННИНГ ЗИКРИ

Бу тақи яхши подшоҳ эрди. (17 б) Аммо ани жазм билмаймиз ким, Ойхоннинг ниминаси эрди, набирасиму эрди ва ё ёнаша қаринтошиму эрди. Юлдуз отлик бир иниси бор эрди. Ул ҳам эрмас турур. Ҳар ким бўлса Ўғузхон наслиндин эрди. Бир неча йил подшоҳлик қилиб, ўгли Манглайни тахтинда ўлтуртуб вафот топди.

МАНГЛАЙХОННИНГ ЗИКРИ

Манглайхон тақи яхши подшоҳ эрди. Ул тақи бир неча йиллар эт еб, қимиз ичиб оқ ос қора кишни бичиб, ойдай, кундай сулувларни қучуб ва симобдай йўрғаларни ва ердай югуруқларни миниб, кўнгли теган ерларға учуб, ўгли Тенгизхонни ўз ўрнида ўлтуртуб ул дунёға кетди.

ТЕНГИЗХОННИНГ ЗИКРИ

Тенгизхон тақи кўп йиллар подшоҳлик қилди. Узоқ умр топди. Қари бўлгандин сўнг ўгли Элхонға подшоҳликни топшуруб бир неча йиллар тангриға бандалиқ қилиб вафот топди.

ЭЛХОННИНГ ЗИКРИ

Элхон Мўғул элина подшоҳ бўлди. Илгари айттуқ Татар хонларининг тўққузланчиси Севинчхон эрди, теб. Элхон ва Севинчхон иккиси бир чокда эрдилар. Ҳамиша иккиларининг орасинда уруш ва талаш бор эрди. Элхон ғолиб келур эрди. Ул сабабдин Севинчхон қирғиз хонина киши юборди. Кўп нимарсалар бериб, қолғаниға кўп ваъдалар қилиб, ани ўзига ёр қилди. Ул

ерларда эл (18 а) кўп эрди. Мўғул ул элларнинг барчасиндин кўпрак эрди. Ҳар замон уруш ва талошлари бўлганда бир уруқ бирлан ким урушур эрди. Мўғул анга ғолиб келур эрди. Ул турк элларинда Мўғулнинг тези ўтмаган ва қўли етмаган эл йўқ эрди. Бу сабабдин барча эллар мўғулни кунилаб оқ сенму, дерлар эрдилар. Севинчхон қирғиз хонини ўзига ёр қилгандин сўнг элларнинг барчасина элчи юбориб ўзига кўмак қилиб, фалон ойнинг ўни куни фалон ерда топушали, тақи мўғулдин кинамизни тортали теб, шул айтган ерларинда барчалари бир ерга кўшулуб, мўғул элининг устина юрудилар. Мўғул эли эвларин ва молларин бир ерга йиғиб, черики эвларининг олдинда ўр қазиб ўлтурдилар. Севинчхон бориб ўн кунгача урушти. Ҳар кунда мўғул ғолиб келди. Бир кун Севинчхон бошлик бу барча элларнинг хонлари ва беклари овлоқда кенгаштилар. Тақи айтдилар, мўғулга ҳийла қилмасақ ишимиз ёмон бўлди теб. Тонгласи эртонг бирлан бостуруб қочкан лашкартек оғир юкни ва ёмон молини ташлаб кўчиб қайтдилар. Мўғул ани урушга тоб келтура билмай қайтиб боратуруб теб, орқасидин бориб етушди. Мўғулни кўргандин сўнг Татар қайтиб (18 б) ясади. Иккиси уруштилар. Татар ғолиб келди. Мўғулни ўлтура-ўлтура эвиге келди. Барча мўғулнинг эви бир ерда эрди. Эвини ва молини андағ олдилар ким, бир эвлик куртулмади. Улуғларининг барчасини қиличдин ўткарди ва кичикларини банда қилиб, ҳар ким бирисин олиб кетди. Мўғулдин киши қолмади. Қолгани ҳам кишининг эшикинда банда бўлди. Хожаси не эл бўлса, анинг отин тутди. Ҳараз мўғул дунёда ҳеч қолмади.

ҚАЁН БИРЛАН НУКУЗНИНГ АРКАНАҚУНҒА БОРИБ ЮРТ ҚИЛИБ ЎЛТУРҒАНЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Севинчхон Мўғулни чоғиб қайтиб кела эрди. Элхоннинг кўп ўғлонлари бор эрди. Барчаси урушда ўлди. Бир кичик ўғли бор эрди Қаён отлик. Ани шул йил қадхудо қилиб эрди. Элхоннинг инисининг ўғли бор эрди. Нукуз отлик. Қаён бирлан ҳам ёшиб, ул ҳам шул йил қадхудо бўлуб эрди. Бу иккиси бир кўшдақи кишиларнинг қўлина тушуб эрди. Ўн кун бўлгандин сўнг бир кеча яккиси ҳам хотуни бирлан отланиб қочтилар. Тақи юртга келдилар. Адашқан ва ёвдан қайта қочиб келган тўрт турлук молнинг тўртисиндин ҳам кўп топдилар-да, иккиси кенгашдилар-да, бири-бирига айтдилар, агар элга борали тесак тўрт тарафдақи элларнинг (19 а) барчаси бизга ёв, агар бормаи юртда ўлтурсак бир юруган ва турғанга учрамай бўлмасмиз. Эмди яхшиси ул турур тоғларнинг ичинда кишининг йўли тушмасдай бир ер излаб ета кўрали теб, молларни ҳайдаб тоғ ичина бордилар. Берк тоғнинг ичинда арқарнинг солган йўлина тушуб бордилар. Тоғнинг устина чиқиб, нари юзина тушдилар. Тақи яхши айланиб ва ўргулуб кўрдилар. Узлари келган йўлдан ўзга ҳеч йўли йўқ. Ул ҳам андақ

йўл эрди ким, бир тева ва ё от юз эмгак бирлан юрур эрди. Агар оёқини галат босса, пора-пора бўлур эрди. Ичининг кенглигининг ҳеч ниҳояти йўк. Оқар сувлар ва чашмалар, турлук-турлук ўтлар ва мевали дарахтлар, турлук-турлук овлар. Ул ерни кўрган сўнг тангриға шукрлар қилдилар. Молларининг қишина этин едилар ва ёзина сутин ичтилар. Терисин кийдилар. Ул ерга Арканакун от қўйдилар. Аркананинг маъноси тоғнинг камари темак бўлур. Қуннинг маъноси тез ва ўткур темак. Тоғнинг қири эрди. Бу икки сабабдин ўғлон ушоқ кўб бўлди. Қаённинг авлоди кўп бўлди. Нукузники андин аз бўлди. Қаён авлодина Қиёт тедилар. Нукуз авлодина икки от қўйдилар. Бир нечасина нукузлар тедилар ва бир нечасина дурулган тедилар. Қаённинг маъноси, сели ки тоғдин куч бирлан (19 б) йилдам қуйиға келгай. Элхоннинг ўғли кучли тез киши эрди. Анинг учун Қаён дерлар эрди. Қиёт қаённинг жамъи турур. Кўб йиллар бу икки кишининг ўғлонлари Арканакуннинг ичинда турдилар. Учлари узади ва ёнлари ёйилди. Ҳар жамоат бошқа-бошқа умак бўлдилар ва урук отин кўтардилар. Танграм буюрса барчасини айтқумиз турур. Умақнинг маъноси сўнгак темак бўлур. Турк халқи бир кишидин сўрса айтур: «Умақнинг не турур?» — дер. Сўнгакинг не турур темак бўлур. Тўрт юз йилдин кўпрак Арканакун ичинда ўлтурдилар. Моллари ва бошлари андақ кўп бўлди, сигмадилар. Ул сабабдин бир ерда йиғилиб ўлтуруб кенгаш қилдилар. Анда айтдилар, оталаримиздин эшитибмиз. Арканакуннинг тошинда кенг ерлар ва яхши юртлар бўлур эрмиш. Бизнинг юртимиз қадимда ул ерлар эрқандур. Татар бошлиқ ўзга эллар бизнинг уруқимизни қириб, юртимизни олган эрмиш. Тангриға шукр, бу чоқда бизнинг бошимиз андақ бўлмайтурур ким, душмандин кўрқуб тоғ ичинда қабалиб ўлтурғаймиз. Тоғларнинг орасинда йўл излаб тапалинг. Тақи кўчиб чиқали. Ҳар ким дўстман теса, анинг бирлан кўрушали ва душман бирлан курашали, тедилар. Барчалари бу сўзни маъқул кўруб, чикмақға йўл изладилар, топмадилар. Бир темурчи айтди: «Мунда бир темур кони бор, тоғ яланг қатқа ўхшай турур. (20 а) Ушунинг темурини эритсак йўл бўлур эрди.» Ул ерни бориб ва кўруб келдилар. Тақи ани маъқул билдилар. Элға ўтун ва кўмир солдилар. Тоғнинг кэтик ерина бир қат ўтун ва бир қат кўмур солдилар. Тоғнинг устун ва нари юзин ва бери юзин тўлтургандин сўнг, етмиш теридин кўрук ясаб етмиш ердин кўрдилар. Тақи бир қаррат бостилар. Худойнинг қудрати бирлан ўт қизгандин сўнг, тоғ темур бўлуб оқаберди. Тақи юкли тева чиқғудек йўл бўлди. Қуннинг ва ойнинг соатин қараб ташқари чикдилар-да тўй қилдилар. Андин бери мўғулнинг расми турур, шул қунни ийд қилурлар. Бир пора темурни ўтқа солиб қизил қилурлар. Ул хон анбур бирлан темурни тўрт сандон устида кўюб чўкуч бирлан урар. Андин сўнг беклар ул қунни ажойиб азиз тутарлар, Қабалдин чиқиб ота юртина келган қун турур теб, ул вақтда мўғулнинг подшоҳи Бартачна Қаён насли ва Қурлас уруқиндин эрди. Ул барча элларга элчи юбориб Арканакундин чиқиб келганин маълум қилди. Баъзилар яхши кўрдилар ва баъзилари ёмон кўрдилар. Татар халқи ёмон кўруб ёв бўлди. Татар

бирлан мўғул иккиси саф тортиб уруштилар. Мўғул голиб келиб, улуғларин қиличдин ўтқариб (20 б) кичикларин банда килдилар. Тўрт юз эллик йил бўлганда қонини ва молини олди. Тақи ота юртинда ўлтурди. Ул ерда ўлтурган турк халқининг уруқларининг ичинда татардин кўпи ва туғушлиси бўлмас эрди. Арканакундин чиқиб, татарни қириб ота юртида ўлтурғандин сўнг мўғул татар ерина барча элларга бош бўлди. Баъзи эллар Мўғулга паноҳ келтуруб, Мўғул бўлмасалар ҳам мўғулмиз теб, ўзларини мўғулга қўшдилар.

МЎҒУЛНИНГ ВА ЎЗГА ТУРКЛАРНИНГ УРУҚЛАРИНИНГ ЗИКРИ. АСЛИ НЕ ВА ОТЛАРИ НЕ ВА ЛАҚАБЛАРИ НЕ ЭРДИ

Қазвинли Хожа Рашид айтатурур. Эронда Чингизхон авлодидин подшоҳлиқ қилган жамоатдин ул кишики мусулмон бўлди, Чингизхон ўғли Тўлихон, аннинг ўғли Хулағухон, анинг ўғли Абақохон, анинг ўғли Арғунхон, анинг ўғли Ғозонхон алайхирраҳма эрди. Ул подшоҳ бўлғандин сўнг Табризни пойтахт қилди. Мени чақириб иноят юзина келиб вазир қилди. Тамом Эрон мамлакатининг ихтиёрини менинг қўлумга берди. Бир йил бўлғандин сўнг, бир кун мени чақириб айтди, алхамдулиллаҳ биз мусулмон бўлдук. Бизнинг улуғ отамиз Хулағухон Мўғулистондин келгандин бери икки-уч орқа ўтди. Эмди биздин сўнг дунёга келганлар мўғулнинг тилини, йўсунини, ерини ва юртини (21 а) ва уруқларини унутурлар. Билмаслар Мўғул юртинда ўлтурган эл кўп турур. Онларнинг қайсисининг сўнгги мўғул турур ва қайсиси мўғул эрмас. Мувларининг барчасини бир ерга жамъ қилғил, теб ҳукм қилди. Мен арз қилдим, бир кишининг қўлидин бир иш келур. Менга улуғ ҳидмат буюрубсиз теб. Хон айтди, бу иш сендин ўзга кишининг қўлидин келмас. Бизда мўғул тили бирлан битиган китоблар бор. Битилмаган сўзларни ёд билатурган кишиларимиз бор теб, беш-олти мўғулнинг қари сўзини билатурган кишиларни менинг қотимда қўйдилар. Тақи хоннинг бир улуғ беги бор эрди. Пўлод ва лақаби Чингсанг. Анга алоҳида буюрдилар ким бу вақтда мўғулнинг асл ва насабини сендин яхши билур киши йўқтур ҳам мўғулнинг тилин билурсен ҳам китобни ўқурсен теб ҳукм қилғандин сўнг Пўлод Чингсанг баҳодир бошлиқ ул жамоат айтдилар, тарих хижрий етти юз тақи иккида эрди, мен бу тарихни битдим ва отини «Жамиъ ут-таворих» қўйдум. Шул тарих фақирнинг олдумда бор китобнинг аввалинда ҳам айтиб эрдим. Мундин бошқа ўн етти Чингизнома ҳозир туруб турур. Онларнинг юзиндин бити турурман. Котиблар теган бемуруват аҳмоқлар бу китобнинг юзиндин ул китобга бити бити, андин бери уч юз етмиш икки йил бўлубтур, худой (21 б) билур, йигирми нусхага битилиб турур ва ё ўттузга. Ҳар нусхага ўтказган сейин бир неча сўзни галат қила-қила тамом тарихларнинг учда бирин, балки ярмини галат қилиб турурлар. Тарихларда битилган тоғларнинг ва сувларнинг ва ерларнинг ва кишиларнинг отлари мўғул тили ва ё турк

тили туруп. Китоб айтган мусаннифлар, бититурган котиблар иккиси ҳам тожик. Не мўғул тилин билурлар ва не турк тилин. Мўғулнинг баъзи кишиларининг отларини бир тожикка агар ўн кун ўргатиб ўлтурсанг тили ўргулмас. Ул нечук битисин бу фақир туркий ва форсийнинг тилини ва луғатларини ва истилохларини билмакликда худойи таоло ул микдор насиб бериб туруп. Бу вақтда турк ва тожикда керакким фақирга берганча берган киши бўлмағай. Таки бир нимарса сабаб бўлиб Қалмакга бориб, анда бир йил турдум. Мўғулнинг тилини ва расмиини ва истилохларини яхши ўргандум. Бу тарихни яхши ва ёмон барчалари билсун, теб туркий тили бирлан айтдум. Туркийни ҳам андақ айтубманким беш яшар ўғлон тушунур. Бир калима чигатой туркисиядин ва форсидин ва арабийдин қўшмайман равшан бўлсун, теб. Агар ажалнинг увдовчиси ундай келмаса, ушбу китобни форсий тили бирлан мурассаъ айтмак кўнглумда бор. Тангри еткурса эмди кўп сўзладук. Сўзлалаи теб бошлаған сўзимиздин (22 а) қолмағали. Ул мўғулдин ўзга урукларнинг анча билганимизни айталаи. Мўғулни тангрим буюрса сўнг айтурмиз. Ўғузхоннинг достонида айтдук. Турк элинда ул эл отини кўтарган беш урук туруп теб, уйғур, қиникли, кипчак, қалач, қорлуқ. Қалач — Ўғуз ўғлонлари туркмандин айрилмай Мовароуннаҳр ва Хуросонга тушдилар.

Кипчак — Тин ва Атил ва Ёйиқ; бу айтилган сувларнинг оросинда ўлтурдилар.

Қиникли — Туркман бирлан бирга ўлтурур эрдилар. Туркман вилоятга тушгандин сўнг, Иссиқ кўл ва Чу ва Талош; бу — айтилган сувларнинг ёқаларинда ватан қилиб, кўп йиллар ўлтурдилар. Урганч подшоқлариндин Текишхон қиниклининг бир ўғлининг кизин олди. Туркан отлиқ Султон Муҳаммад Хоразм шоҳ ул киздин туғди. Султон Муҳаммад улуг подшоҳ бўлди. Юртининг бир тарафи Хиндустон ва бир тарафи Андижон ва Туркистон ва бир тарафи Арабистон ва бир тарафи Рум ва пойтахти Урганч. Қиникли халкидин ҳар кимки ул заифага яқин қаринтош эрди, бир-бир султон хизматиға келиб, имонға мушарраб бўлуб, султон хизматина турдилар. Туркан хотуннинг туққан ақаси бор эрди, Хумор Текин отли. Ул султон хизматиға келиб мусулмон бўлди. Султон анға Урганчнинг доруғалиқин берди. Туркан (22 б) хотуннинг отасининг инисининг ўғли бор эрди, Айналчиқ (Иналчиқ) отли. Ул келиб мусулмон бўлди. Анға тамом Туркистон вилоятини берди. Таки ҳукм қилди, бу қундин сўнг ҳеч киши сени Айналчиқ темасун, Гайурхон тесунлар, теб. Андин сўнг қиниклининг бир яхши кишиси бор эрди, Кўк отли. Ул келди, анға Кўкхон от кўюб Бухорони берди. Султон Муҳаммад Хоразмшоҳға қиниклидин келиб навқар бўлган элик ва олтмиш минг бор эрди. Чуда ва Талошда қолғани ҳам ўн минг ўйлик бор эрди. Чингизхон келиб ул Талошда ўлтурган қиниклини олди. Барча юртларни олди ва қирди. Қиникли ҳам шул халқ бирлан бирга йўқ бўлди. Бу юрган қиниклилар сўнг йиғилиб эл бўлганлари туруп.

ҚОРЛУҚ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Қорлуқ эли Мўғулистонда берк тоғларининг ичинда юрт қилиб ўлтурдилар. Экин экарлар эрди ва моллари ҳам бўлур эрди. Бир яхшисини подшоҳ кўтариб, ул ўлса яна бирисини, ва кўп эрмаслар эрди. Гоҳ тузук бўлганда икки минг эвлик бўлур эрди. Тўрт минг йилга яқин ул юртда ўлтургандин сўнг, Чингизхон мўғул элина подшоҳ бўлиб, ўзга элларни ҳам боқиндуруб Барлас Кубилай нуён тегани элчи қилиб, манга боқин теб Қорлуқ элина юборди. (23 а) Ул вақтда Қорлуқнинг подшоҳи Арслонхон теган эрди. Ул Кубилай нуёнга кўшулуб, ўзининг қизини бош қилиб кўп пешкашлар бирлан келиб, хонни кўрди. Тақи онт ичди, то ўлгунча бандаликдин бўйнумини тўлғамайин теб. Хон тақи ўз жамоатидин бир қиз берди. Иноят ва шафқат қилиб қайтарди. Тақи Чингизхон бекларина боқиб айтди: Муну нечук Асрлонхон теб бўлур. Бу кундин сўнг муну Асрлон сайрак тесунлар теб ҳукм қилди. Мўғулнинг луғатинда тожикни сайрак деб эрмиш.

УЙҒУР ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Уйғурнинг маъноси ёпишқур темак бўлур. Айтурлар сут уюди. Сут эрканинда бири бириндин айрилуру. Уйғандин сўнг айрилмас. Уюди яъни ёпушти. Тақи айтурларким имомга уйдум. Имом ўлтурса ўлтура туруру, турса тура туруру, бас ёпишқани бўлур. Андақ айта турурлар ким Мўғул юртинда икки тоғ бўлур. Узуни кун туғшидин кун ботишга бениҳоят улуг тоғлар туруру. Бирисининг оти Тўкратубузлуқ ва тақи бирининг оти Ускунулук. Тангрим бу икки тоғ орасинда, Мўғул юртининг кун ботишинда тақи бир тоғ бор туруру. Ани Кут тоғ дерлар. Бу айтилган тоғларнинг орасинда бир ерда оқатурган ўн сой бор туруру. (23 б) Бир ерда тўккуз сой, барчаси улуг сувлар туруру. Қадим уйғур эли шул сойларнинг орасинда ўлтурурлар эрди.

Ўн сойда ўлтурганни ўн уйғур дерлар эрди. Тўккуз сойда ўлтурганни тўккуз уйғур дерлар эрди. Шаҳарлари, кендлари ва экинлари кўп бўлур эрди. Юз йигирми уруқ эл эрдилар. Бир кишини подшоҳ кўтариб, анинг оғзина боқмаслар эрди. Бу сабабдин бузулурга келдилар. Бир кун барчаси йиғилиб кенгаштилар. Тақи айтдилар: «Биз икки бўлак элмиз: ҳар қайсимиз би қишини тўра қилали. Ҳар ким анинг сўзин қабул қилмаса, моли олдурсин ва бошин олдурсин, тедилар. Тақи ўн уйғур уруқинди. Мангуйтой отлик кишини тўра кўтариб, Эл — элитар лақаб қўйдилар. Тўккуз уйғур Ўзқандар уруқиндин бир кишини тўра кўтариб, Куларкин лақаб қўйдилар. Бу иккисининг ўғлонлари юз йилғач, тўралиқ қилдилар. Андин сўнг тақи бир уйғур бўлди. Ўн уйғурга ҳар ким тўра бўлса, эл элитар тедилар. Тўккуз уйғурга ҳар ким тўра бўлса, Кулэркин тедилар. Кўп йиллар тўраларининг отларини шундақ дерлар эрди. Андин сўнг ҳар ким тўра бўлса, анга Айдикут (Идикут) тедилар. Айдининг маъносин барча билурсиз, юборди

темак бўлур. Айтурлар ким йибни (24 а) «Эй, юбор!» — теган бўлур. Сўғир эди, яъни сутини сақламади юборди. Жонни турк халқи кут дер. Бир кишига айтурлар ким отинг ва ё тўвунг кутли бўлсун. Жонли бўлсун темак бўлур. Иккасининг жони бўлмаса, ул нечук муборак бўлур эди. Кут яъни барча халқ жонини юборган киши турур, темак бўлур. Бу вақтда ўзбек эрклик киши дей турур, иккасининг маъноси бир бўлур. Уч минг йилга яқин ушбу айтилган юртда ўлтурдилар, андин сўнг бузилдилар. Ўлжа, асир бўлур тўздилар. Бир нечаси юртинда ўлтуруб колди. Бир нечаси Иртиш сувини ёқасина келдилар. Таки уч бўлак бўлдилар. Бир бўлаги Беш балик шаҳрина бориб, экин экиб, вилоятни ободон қилдилар. Бир бўлаги йилки ва кўй сақлаб, беш баликнинг ёқасинда кўчуб ва кўнуб юрудилар. Бир бўлаги Иртишнинг тўғанида ҳеч мол сақламай балик ва қундуз ва киш ва савсар ва тин овлаб, этин еб, терисин киярлар эрди. Тирик молни ва йипакдин бўлган ва пахтадин бўлган қумашни умирларда кўрмаслар эрди. Оналари агар қизларини қарғасалар айтурлар эрди: «Йилкили ва кўйли кишига тушуб, эт еб ва қимиз ичиб бошингга ёмон қунлар тўқрай», теб. Чингизхон замонида Баварчиқ теган Айдикут эрди. Ул Чингизхонга киши юбориб, боқиниб, ҳар йилда (24 б) мол берур эрди. Чингизхон отланиб Мовароуннаҳр устига келганда Баварчиқ Айдикут лашкари бирлан келиб, йўлда Чингизхонга қўшулур яхши хизматлар қилдилар. Уйғур халқинда туркий тили бирлан ўқуган кишилар кўп бўлур эрди. Дафтардорликни ва девон ҳисобларини яхши билурлар эрди. Чингизхоннинг набираларининг замонинда Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ироқда девонлар ва дафтардорлар барчалари уйғур эрди. Хитойнинг юртларинда ҳам Чингизхон ўғлонлари девон ва дафтардорни уйғур халқиндин кўюб эрдилар. Чингизхон ўзининг ўрнинда ўлтурган ўғли Ўгадай қоон Хуросон, Мезондорон ва Гилонини Уйғур Кўркўз теганга топшуруб эрди. Ул яхши ҳисобдон эрди. Уч юртнинг молини яхши забт қилиб, ҳар йилда Ўгадай қоонга юборур эрди.

ТИКРИН ЭЛИНИНГ ЗИКРИ. АНИ МАКРИН ҲАМ ДЕРЛАР

Буларнинг юртлари уйғур элина яқин берк тоғларнинг ичинда бўлур. Асли Мўғулга ва уйғурга қўшилмас. Бошқа эл турур. Чингизхон замонида минг эвлик эрди. Хон элчи юборди. Сўзи бу хим: «Тангрим манга улуг давлат берди. Тўрт тарафдаги элларнинг барчаси боқинди. Сен не айтасен», теб. Ул чоқда Тикриннинг гўраси Чинанж теган эрди. Бўкай отли кўркали (25 а) яхши қизи бор эрди. Ани бош қилиб, кўп пешкашлар бирлан келиб, хонни кўруб боқинди. Хон таки кўб инъомлар бериб, сийлаб қайтарди. Ул қизни хон олди. Таки барча хотунлариндин ортуқрок севди. Хон ўлгандин сўнг ўғли Ўгадай қоон олди. Ул таки барча хотунлариндин ортуқ севди.

ҚИРҒИЗ ВА КАМКАМЧУТ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Ўғузхоннинг Қирғиз отли бир набираси бор эрди. Анинг насли турурлар. Аммо бу вақтда Қирғиз наслидин киши оз турур. Мўғулдин ва ўзга уруклардин ўтқа ва сувға бўлуб, қирғиз юртина бориб ўлтуруб, қирғиз отин кўтариб турурлар. Ўзлари қайси урукдин эрканларин билурлар. Қирғиз ва Камкамчут икки вилоят турур. Бир-бирига яқин. Бир тарафи Саланга отлик ва бир тарафи Айқирамуран отлик. Иккиси ҳам улуғ оқар сув турур. Абир (Ибир) ва Сибир теган икки вилоят бўлур. Қирғиз юрти анга яқин турур. Қирғиз эли тўрасинга Айлан (Инал) дер. Мўғул хон ва тожик подшоҳ тегандек, ул вақтда тўралари Урус Айнал теган эрди. Чингизхон Бура теганни элчи қилиб манга боқинсин теб, қирғиз элина юборди. Урус Айнал элчини яхши сийлаб, ўзи келмади. Кўп пешкашлар бирлан яхши кишиларни кўшуб юбориб боқинди. Пешкашларининг боши, бир оёқи (25 б) ва бурни ва кўзи қизил оқ шунқор эрди.

ЎРМАНҚИТ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Бу элнинг юртлари қалинғ яғочнинг ичинда турур. Анинг учун Ўрманқит от кўйдилар. Буларнинг юртлари қирғиз вилоятига яқин бўлур. Чингизхонга боқиндилар. Булардин бошқа тақи бир Ўрманқит отли эл бўлур. Иккисининг бири-бирига ҳеч қариндошлиқи бўлмас. Бу айта турғанимиз ўз олдина бир бошқа эл турур. Тақи бири мўғул, нукуз ўғлонлариндин турур. Ўрмон ичинда кўп ўлтурған учун онларға ҳам Ўрманқит от қолиб турур.

ТАТАР ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Анинг оти қадимда ва бу вақтда ҳам машхур турур. Қадим етмиш минг эвлик эрдилар. Кўп урук эрдилар. Ҳар қайсиси фалон элмиз теб айтурлар эрди. Ҳар уруклари бошқа-бошқа ҳар ерда ўлтурурлар. Аммо яхшилари ва кўпраки Хитойға яқин. Буюрनावур теган ерда ўлтурурлар эрди. Хитой подшоҳларина итоат қилиб, хизмат қилурлар эрди. Гох-гоҳ Хитой билан ёв бўлурлар эрди. Анда Хитой подшоҳи лашқар юбориб, ўлтуртиб ва чоптуртуб, тақи ўзига боқинтурур эрди. Бир неча кўп эллари Айқирамуран теган сувнинг ёқасинда ўлтурурлар эрди. Айқирамуран қирғиз вилоятининг тушиндин ўтқандин сўнғ, кўп сувлар анга қўшулур, тақи улуғ сув бўлур. Тақи бориб Ачи тенгизига қўяр. Қўйған еринда тенгиз ёқасинда бир улуғ (26 а) шаҳр бўлур. Кендлари кўп кўчиб юруган моли, эли кўп. Йилқиси улуғ бўлур. Ябағиси бизнинг кўнан йилқимиздай бўлур. Йилқисининг барчаси ола, ўзга ранг бўлмас. Ул шаҳрнинг отини Алақчин дерлар. Анинг яқинида кумуш кони бўлур. Ул элнинг қозони, табақи ва аёғи барчаси кумишдин бўлур. Ўзбекнинг Олали, Йилқили, Олтунли, Учоқли эл бўлур эрмиш

тегани бу туруп. Чингизхон ўлгандин сўнг, киргиз юрти ва анинг тўрт ёнидаки юртлар барчаси Тўлихонга тааллуқ бўлуб эрди. Тўлихон ўлгандин сўнг ўғлонлариники бўлди. Тўлихоннинг улуғ хотини барча ўғлонларининг онаси Севар Кўктойбеги, ихтиёр анинг кўлинда эрди. Хотун уч бегини минг кишига бош қилиб, кема бирлан юборди: «Алақчинга боринг! Кўлингиздин келса чопунг, келмаса хабар олиб келинг!» — теб. Кўп вақтлар ўткандин сўнг етти юз ўлуб, уч бек уч юз киши бирлан қайтиб келиб айтдилар, ҳар нимарса ким эшитиб эрдингиз, барчаси рост. Кумишни кўп олиб эрдик, кемани сувнинг юқорисина юрита билмасликдин ташладик. Хавоси ёмон иссиқ бўлур эркандур. Ул сабабдин кишимиз кирилди тедилар. (26 б) Татар халқининг Чингизхонга нечук боқинганин Чингизхоннинг ҳикоятинда танг-рим буюрса айтқумиз туруп.

ЎЙРАТ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Оқиб боратурған улуғ сувни туркий тилинда сой дер. Тожик кечкинруд ва улукин рудхона дер ва араб водий дер. Мўғул муран дер. Мўғул юртининг кун туғишинда саккиз сув бўлур. Ани саккиз муран дерлар. Шул сувларнинг ораларинда ўлтурурлар эрди. Анинг барчаси келиб Айқирамуранга кўшулур. Ул саккиз сувнинг отлари мунарлар туруп: Кўкмуран, Ўнмуран, Қораусин, Санбикун, Акримуран, Ўрмуран, Жиганмуран, Жочамуран. Чингизхон замонида Ўйратнинг подшоҳи Қутуқабеги эрди. Анинг икки ўғли бор эрди. Улуғининг оти Айналчи ва кичигининг оти Туралчи. Ул Чингизхон бирлан ёғи бўлуб эрди, сўнг эл бўлди. Қиз берди ва қиз олди. Хонга боқинди. Турғавут ва Қўри ва Тўлос, бу айтилған уч урукнинг ҳам асли ўйрат бўлур. Ҳар қайсиси ўйратнинг бир уруғи туруп. Турғавутнинг маъноси ари ёқ темак бўлур. Мўғул юртининг нариғи четини Саланга дерлар. Бу эллар Саланганин ул юзинда ўлтурурлар эрди. Анинг учун Турғавут тедилар.

ТУМАТ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Тумат таки Ўйратнинг бир уруки туруп. (27 а) Бурқучин Тўкум теган ерларда ўлтурурлар эрди. Қирғиз вилоятини яқин бўлур. Чингизхоннинг замонинда бекларининг оти Татуласўқар теган эрди. Ул келиб, Чингизхонни кўруб боқинди. Булғачин, Кармучин, бу икки урук қаринтош бўлурлар. Буларнинг юртлари киргиз юртина яқин бўлур. Мунлар Чингизхонга эл бўлдилар. Тулангут, Ўрасут ва Кустамай, бу уч урук эл бир бирини қаринтош бўлурлар. Буларнинг ичинда табиб кўп бўлур. Яроқчиликни яхши билурлар. Доруларни танурлар. Юртлари қалин яғоч-да ўрмон ичинда бўлур. Барчалари овчи бўлурлар. Киш ва савсар, ос, тин, кундуз ва сувда балиқ ва кирда кийик, жонли нимарсанин барчасини овларлар.

НАЙМАН ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Бу қадим эл турур. Бошлари ва моллари кўп бўлур эрди. Бурунқиларин билмаймиз. Анча бизнинг эшитганимиз бир подшоҳлари бор эрди, Қаркиш отли. Ул ўлгандин сўнг, иниси бор эрди. Айнат отли. Ани подшоҳ қилдилар. Чингизхон замонинда подшоҳларининг оти Таянхон дерлар эрди. Ўғли бор эрди Кучлук отли. Юртлари мўғул юртинда бўлур. Қорақурим теган ерда ва экинлари бўлмас.

КИРАЙТ ЭЛИНИНГ (27 Б) ЗИКРИ

Киравитнинг маъноси қорабуран темак бўлур. Бир кишининг етти ўғли бор эрди. Еттиси ҳам қора. Онларга халқ қиройтлар дерлар эрди. Шундан туқганларига кирайтлар тедилар. Қадимий эл бўлур. Бошлари ва моллари кўп. Подшоҳлари бошқа эрди. Ул замонда кирайтдин кучли эл йўқ эрди. Юртлари Найманга яқин эрди. Ул сабабдин ҳамиша найман бирлан гоҳ урушурлар ва гоҳ ярашурлар эрди. Киравитнинг бир улўф подшоҳи бор эрди Марғуз отли. Анинг ўғли бор эрди. Оти Қурчақур ва лақаби Буйрук. Анинг ўғлонлари кўп эрди. Бир ўғлининг оти Тўғрул эрди. Хитой подшоҳлари ўнг теб лақаб қўйдилар. Ўнгнинг маъноси вилоят подшоҳи темак бўлур. Чингизхон бирлан урушқан Киравит Ўнхон бу эрди.

УНГУТ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Хитой халқи ўз юртининг тошидан бир баланд девор тортиб, икки учини тенгизга етказиб эрдилар. Ани киши йиккитек ва бузғитек эрмас эрди. Карвон кириб чиқмоқ учун бир киши дарвоза ери қўюб, анга темурдин дарвоза қурдилар. Андағ деворни араб сад дер. Туркий тили бирлан бурқурқа дерлар. Хитой халқи унгу дерлар. Искандар яъжуж ва маъжужнинг олдина сад солди. Ануширвон /28 а/ Шамохида сад қилди. Бу вақтда ани темур қопи дей турурлар. Шул саднинг эшики турур. Хитой подшоҳлари турк халқиндин бир неча жамоага, сизларга ҳар йилда он чокли нимарса берайин, Саднинг дарвозаларин сақласангиз теб, берур нимарсасин қарор қилди. Ул турклар ани қабул қилиб сақладилар. Ўғул-ўғул ва қиз-қиз бу ишни қилдилар. Ул жамоатга унгут тедилар. Мўғул тилинда унгутнинг «т»си ёйи нисбаттек бўлур нечукким Урганчи, Табақчи, Эшикчи тегантек. Садни унгу, сақлаган кишиларни унгут тедилар. Садчи теган бўлур. Чингизхон замонинда тўрт минг эвлик эрдилар. Бекларининг оти Олақуштегин эрди. Чингизхон Хитой устига юрур бўлганда, Олақуштегинга киши юборди, манга боқинсин теб. Чингизхонга боқинди. Андин сўнг хон Хитой устина отланди. Олақуштегин хонга карши келиб, унгунинг дарвозаларин очти. Чингизхон бирлан қўшулуб Хитой устина борди.

ХИТОЙ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Хитой юрти икки бўлур. Бирисина қора Хитой дерлар. Қора хитойдин кўп жамоат бир сабаб бўлиб, подшоҳлари бирлан ёв бўлдилар. Таки кўчуб кочтилар-да қирғиз вилоятини келдилар. Анда ўлтурган эллар мусофир билиб, молларина /28 б/ дастдарозлик қила бошлади. Анда ҳам ўлтура билмай Имал теган ерга кўчуб келиб шаҳр солдилар-да, ўлтурдилар ва экин эктилар, ободон бўлди. Ҳар ерда молдин айрилган оч ва аруқ ва ютаган барчаси бу шаҳрга йиғилдилар. Қирқ минг эвлик эл бўлдилар. Шул вақтда Чурчит теган бир улуг юрт бўлур. Анинг подшоҳи Қорахитой подшоҳи бирлан уруштилар. Таки ғолиб келди. Юртини олди ва подшоҳини ўлтурди. Анинг бир улуг беги бор эрди, Тўйситайфар отли. Ул кўп навқари, эли бирлан қочиб қирғиз вилоятини келди. Тарих /513/ беш юз ўн учда андин Имал шаҳринда ўлтурган хитойларга келди. Оқил ва донишманд киши эрди. Бир икки йил анда ўлтургандин сўнг оти ва овозаси тўрт ёқга тушди. Ул вақтда Афросиёб наслиндин Баласағун теган шаҳрда бир хон бор эрди. Оти Илк, фақиррок киши эрди. Ул шаҳрни мўғул Ғубалик дер. Ғунинг маъноси яхши ва балиқнинг маъноси шаҳр. Яхши шаҳр темак бўлур. Ул қалъанинг атрофинда турк халқи кўп эрди. Хусусан Қиниқли эли вилоятини талар ва чопар ва экинни едирурлар эрди. Ул сабабдин Илкхон Хитойдин келган бекка киши юборди. Келсун, вилоят анга тааллуқ теб. Ул келди. Таки вилоятга эга бўлди. Илкни ўзини навқар қилди. Хукм этди ким, бу кундин сўнг ҳеч киши /29 а/ муни Илкхон темасун, Илк туркман тесунлар теб. Андин сўнг ўзини Ғурхон теб лақаб қўйди. Ғурнинг маъноси хитой тилинда улуг подшоҳ темак бўлур. Андин сўнг бориб Андижонни олди. Андин сўнг Туркистон ва Тошкандни олди. Отланиб Самарқандни чопди ва қалъани қамади. Сулх этдилар, ҳар йилда фалончи нимарса берайин, теб. Андин сўнг қайтиб эвина тушди. Бир улуг беги бор эрди, Арпаз отли. Ани бош қилиб Урганчга юборди. Урганчни топди, ўлжа ва асир қилди, қалъасини қабаб ўлтурди. Урганчининг подшоҳи Хоразмшоҳийлар жамоатиндин Отсиз теган эрди. Ҳар йилда йиғирми минг ашрафи бермак бўлди. Арпаз анга рози бўлиб қайтди. То ўлгунча ҳар йилда берди. Отсиз ўлгандин сўнг ўғли Текиш подшоҳ бўлди. Ул ҳам ўлгунча берди. Ул ўлгандин сўнг ўғли Султон Муҳаммад подшоҳ бўлди. Ул бермади. Таки ёв бўлди. Султон Санжар мозий Румдин бери вилоятларнинг лашқарин олиб, Туркистон бориб, Қорахитой Ғурхон бирлан урушти, бостурди. Тамом лашқари кирилиб, ўзи қочиб Марв келди.

ТУРҚАҚ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Сўнгаки маълум эрмас, қайси туркдин эркани. Маъноси сақчи темак бўлур. Подшоҳлар ўзларини сақлатмоқ учун бир неча кишини таъйин /29 б/ қилур эрди. Онлар келиб эшиқда ётқанда навбат бирлан ўлтурур ва навбат бирлан ухларлар эрди. Ўлтурганлари табл ва ё икки ёғочни қоқарлар эрди, то душман келганда билгай.

Сақчиларнинг уйғок эркини ухламай ўлтурғани ухлаганига айтур эрди, менинг навбатим бўлди. Эмди сен туркак, теб. Ул сабабдин подшоҳни сақлаган кишиларга туркаклар дер эрдилар.

МЎҒУЛ ЭЛЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Элхоннинг ўғли Қаён ва инисининг ўғли Нукуз, бу иккиси Арканақун тоғининг ичина киргандин сўнг, ўғлонлари кўп бўлди. Қаён ўғлонларина Қиёт тедилар. Нукуз ўғлонларина Дарлагин тедилар. Бора-бора ҳар жамоат бир элнинг отин кутардилар. Қиёт оти-да йўқолди ва Дарлагин оти-да йўқолди. Қаён наслиндин ва Курлас /Куралас/ урукиндин Аланқува отли заифа эрсиз учам эркак ўғлон туғурди. Тангрим буюрса бу сўзларни айтурмиз. Бу ерда айтмоқликни ҳам муносиб кўрдук. Ул уч ўғулнинг насли ажойиб кўп бўлди. Ондарга нийрун тедилар. Маъноси сулби пок темак бўлур. Туркийси ару тухум темак бўлур. Анинг учун бу отни қўйдилар ким, мўғулнинг зуъми ул уч ўғулни нурдин бўлди дейтурурлар. Чингизхоннинг учланчи отаси Қобулхоннинг олти ўғли бор эрди. Барчаси туғушли ва баҳодир ва йилдам. Халқ бу йигит /30 а/ ларга Қиётлар тедилар. Анинг учун мўғул тоғдан оқған селни Қаён дер. Қиёт анинг жамъи турур. Қобулхоннинг ўғлонларининг улуғи эрди. Бартанхон анинг ўғли, Чингизхоннинг отаси Есугай баҳодир эрди. Есугай баҳодирнинг кўзи шахло эрди. Мўғул шахлони бурчигин дер. Ул сабабдин Есугай баҳодирнинг насли бурчигин қиётмиз тедилар. Қиёт оти Қобулхоннинг ўғлонлариндин сўнг тақи тоза бўлди. Барча туркларнинг урукин бир қўймай айтмоқ ва билмак бир кишининг қўлиндин келмас. Ўзимизнинг аҳволимизга лойиқ анча билганимизни ўзга туркларнинг урукин айтдук. Эмди мўғул наслиндин бўлған уруқларни айталинг.

МАРКИТ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Маркитни Макрит ҳам дерлар. Иккиси бир бўлур. Чингизхон замонинда элга бош бўлиб юрган кишиларининг оти Тўқта беги эрди. Бу эл ҳамиша Чингизхон бирлан жов эрдилар. Бир каррат Чингизхоннинг эвин чопдилар. Хотунин ўлжа қилиб олдилар. Тақи бир каррат Чингизхон саҳрода якка юруганда тутуб банд қилиб, хун баҳосин олиб қайтардилар.

ҚҰНҚИРАТ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Қаён наслиндин бир киши бор эрди. Анинг уч ўғли бор эрди. Аввалғининг оти Чўрлик мерган, иккинчисининг оти Кубайшира, учинчисининг оти Тусбудай. Чўрлик андай отар эрди ўқни ким, бир кун иниси /30 б/ Кубайшира бирлан урушти. Иккиси ҳам от устинда эрди. Ёйин олиб ўқин кезлади. Кубайшира энгашиб бошини отнинг бўйнига паноҳ қилди. Бир замон турғандин сўнг, бошини кўтарди. Чўрлик инисини аяди. Тақи кўнглиндин айтди: «Муни андағ отайин

кўрксун, аммо зарар топмасун». Кулоқинда улуғ халқаси бор эрди. Ани қасд қилиб отди. Уқ халқанинг ичиндин ўтуб кетди. Чўрлик мерганининг бир ўғли бор эрди. Кўнқират отли. Барча Кўнқират эли анинг насли турурлар.

ИНКИРАС ЭЛИ ВА АЛҚАНУТ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Кубайширанинг икки ўғли бор эрди. Улуғининг оти Инкирас ва кичигининг оти Алқанут. Икки урук ушбу иккисининг насли турурлар. Чингизхоннинг онасининг оти Ўлун эрди. Ани Ўлун эка дерлар эрди, гоҳ Ўлун қучин дерлар эрди. Алқанут уруқиндин эрди.

ҚОРАНУТ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Тусбудайнинг икки ўғли бор эрди. Аввалғининг оти Қоранут. Барча Қоранут эли анинг насли турурлар.

ҚУРЛАС ЭЛИ. ЭЛЧИКИН ЭЛИ. БУ ИККИСИНИНГ ЗИКРИ

Иккинчи ўғли Кўнқилут. Анинг бир ўғли бор эрди. Мийсар /Майсар/ отли. Анинг икки ўғли бор эрди. Улуғининг оти Қурлас. Барча Қурлас уруқи анинг насли турурлар. Кичигининг оти Элчикин. Барча Элчикин уруқи анинг насли турурлар. /31 а/

ЎРМАВУТ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Бу вақтда ани Ўймавут дей турурлар. Барча ўрмавут уруқи ул кишининг насли турурлар.

ҚЎНИҚҚИМАР ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Ўрмавут уруқиндин бир киши бор эрди. Анинг уч ўғли бор эрди. Улуғининг оти маълум эрмас. Аммо йигит бўлгандин сўнг халқ Қўниққимар от қўйдилар. Қўниқнинг маъноси улуғ темак бўлур. Бу вақтда ҳам улуғ қарғани қўниқ қарға дерлар. Қимарнинг маъноси бурун темак бўлур. Ул кишининг бурни бисёр улуғ эрди. Анинг учун Қўниққимар лақаб қолди. Барча қўниққимар уруқи бу кишининг насли турурлар. Бу вақтда қимар ўғлимиз теб айтатурурлар. Меғлик эжака қўниққимар уруқиндин эрди. Меғлик отаси қўйган оти. Мўғул отани эжака дер. Турк халқи азиз кишиларни ота дер. Масалан, Ҳаким ота, Сайид ота. Меғлик мўғулнинг азиз кишиси эрди. Анинг учун эжака дер эрдилар. Чингизхоннинг отаси ўлгандин сўнг, онаси Меғлик эжакага борди. Кирайт подшоҳи Унғхон Меғлик эжакага киши юборди. Мен ташқаридин, сен ичкаридин бўлуб, Чингизни йўқ

қилали. Қолған эли ва молининг ярми сенинг ва ярми менинг теб. Ўнхон Чингизхоннинг отаси бирлан ва ўзи бирлан дўст эрди. Чингизхон анинг душманлиқин ҳеч билмас эрди. Чингизхонга киши юборди. Улуғ ўғли Жўчиға қизимни берайин. Ўзи бизнинг эвга келсун. Икки /31 б/ мизнинг ҳам муродимиз ва мақсудимиз турур. Тўй қилали ва тақи тўйни баҳона қилиб бир неча кун айш ва ишратға машғул бўлалинг. Чингизхон бу сўзга ишониб Ўнхоннинг эвина кетди. Йўлда Меглик эжака учради. Тақи Ўнхондин эшитган сўзларининг барчасин айтди. Тақи хонни ўлумдин қутқарди. Меглик эжака Чингизхоннинг хизматиндин ҳеч айрилмас эрди. Чингизхоннинг онасин олғанда хон уч ёшинда эрди. Ул вақтдин то ўзи ўлгунча урушлар ва ёмон кунларда ва яхши кунларда ҳеч хондин айрилмади. Хоннинг ўнг тарафинда барчадин юқори ўлтурур эрди. Бурунки хотунидин уч ўғли бор эрди. Аввалғининг оти Кўкча. Халқ ани тангрининг бети дерлар эрди. Чингизхоннинг тахтда ўлтурган достонинда кўкчанинг нечук киши эрканинг айтқумизтурур.

АРЛАТ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Иккиланчи ўғли Арлат. Анинг маъноси отанинг севар ўғли темак бўлур. Арлат бир кишининг оти турур. Ани отаси кўп севар эрди. Анинг учун Арлат тедилар. Барча Арлат эли анинг насли турурлар.

КИЛГИТ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Учланчи ўғли Килгит. Кишинингки тилинда камлиги бўлса, турк халқи бўлтак дер. Мўғул килги дер. Бу кишининг тилининг камлиги бор эрди. Анинг учун Килгит тедилар. Барча Килгит эли ул кишининг насли турурлар. Юқорида ҳам айтдук, Мўғул тилинда «т» ёйи нисбат маъносина келур. Бу сўзнинг маъносин яхши ва ёмон билуртек айтали. Отли ва тўнли ёйи нисбат /32 а/ теганлари муна бу турур.

БАДАЙ ВА ҚИШЛИҚ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Килгит уруқиндин бир кишининг икки ўғли бор эрди. Улуғининг оти Бадай ва кичигининг оти Қишлиқ. Бу иккиси Қирайт Ўнхоннинг бир бегининг йилқисин боқарлар эрди. Бир кун йилкидин сўт келтурур, эвининг эшикина келди эрса, ичкарида бек сўзлай турур. Не айта эрканлар теб, кулоқ солиб турди. Хотуниға айтди: «Совутни ва Қуёқни чиқариб қўй». Бу кеча Ўнхон отланиб бориб Чингизни эвинда босатурур, икки хоннинг эвлари яқин эрди. Ўнхон ота ва Чингизхон ўғил бўлиб, фароғат ўлтурур эрдилар, Бадай ичкари кириб сутни берди. Йилқига келиб инисига айтди. Булар мўғул эрди. Чингизхон ҳам мўғул. Ўз подшоҳининг ўларина тоб келтира билмай, Қирайт халқи бошқа ёт эл Чингизхонга келиб айтдилар. Муниинг

хикояти узун дoston турур. Булар сабабли Чингизхон ўлумдин кутулди. Бу иккисини тархон килди. Тархоннинг маъноси бу турур ким, ул кишидин ҳеч нимарса олмағайлар. Ҳар қачон хон эшикина келса ҳеч киши манъ килмағай, ўзи киргай ва ўзи чиқгай. Агар гуноҳ иш қилса, тўққузгача сўрмағайлар. Андин сўнг сўрмағайлар. То тўққуз орка бўлгунча шундок /32 б/ бўлгай.

УЙШУН ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Буларнинг тақи сўнгги мўғул турур.

СУЛДУС ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Бу элнинг ҳам сўнгги мўғул турур.

ИЛДУРКИН ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Илдуркин Сулдус элиндин айрулган турурлар.

КАНКИТ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Булар ҳам мўғулнинг бир уруқи турурлар.

ДЎРМАН ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Мўғулнинг Бичинкаён отли подшоҳининг беш ўғли бор эрди. Кичиги барчасиндин яхшироқ эрди. Отаси ўлар бўлганинда: «Кичик ўғлимни тўра қилинг!» — теб васият килди. Халқ ҳам кичик ўғлини тўраликка лойиқ билиб хон кўтардилар. Анинг оти Тимач Мерган эрди. Тўрт улуғи халққа кўп айтдилар: «Биз тўртимизнинг ҳар қайсимизни тўра қилсангиз розимиз, аммо кичикка рози эрмасмиз», — теб. Халқ ул тўртининг сўзларин қабул қилмадилар. Анинг учун элга ўпкалаб, юртдан кетиб, ёт элнинг ичина бориб ўлтурдилар. Мўғул тўртни дўрман дер. Ёт эл бу йигитларга дўрманлар теб от қўйдилар. Ул тўртиси ўлди. Ўғлонлари қайтиб қаринтошлари ичига келдилар.

БАРИН ВА СУҚУТ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Бир Дўрманнинг уч ўғли бор эрди. Улуғининг оти Барин. Барча Барин эли анинг насли турурлар. Кичик иниси Кадхудой бўлди. Заифаси ўғлон топмади.

Анинг учун дадакина бокти. /33 а/ Дадак ҳомила бўлди. Хотун

дадакнинг қарнига ҳар кунда урур эрди, тушсун теб, тушмади. Бир кеча ярим оқшомда эркак ўғлон туғурди. Отасининг пўстинининг этакидин кесиб олди. Таки ўғлонни чирмаб эвнинг кейинида юлғун ичинда элтур қўйди. Эрта отаси таҳорат синадурғали борди эрса, ўғлон овози келди. Бориб кўрди ўзининг пўстинин таниди. Андин сўнг ўз ўғли эрканин билди. Таки кўтариб онаси қотиға олиб келди. Онаси сақлади. Ўғлонға Сукут от қўйдилар. Мўғул юлғунни суқай дер. Юлғули темак бўлур.

Курлавут уруки ва Буркут уруки, бу иккиси ҳам мўғул турур. Мўғул ичинда қаринтошлики Қўнқиратға яқин бўлур. Қадим юртлари ҳам Қўнқират бирлан бир бўлур эрди.

ЎКЛАН ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Ўклан элининг ҳам асли мўғул бўлур. Аммо Мўғулнинг қайси урукига яқин эркани маълум эрмас.

Жўйрат эли, Жажират ҳам дерлар. Бу элнинг сўнгги мўғул бўлур ва таки мўғул ичинда Аланкува наслидин турур.

БАЎВУТ ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Бу эл кўп урук бўлурлар. Аммо яхшиси ва кўпраги икки урук бўлур. Бирисина Жадайн баёвут ва тақи бирини Макрин баёвут дерлар. Жадайн ва Макрин теган оқатурган икки улуғ сув бўлур. Ул сувларнинг ёқасинда /33 б/ ўлтурурлар эрди. Анинг учун бу от колди. Юртлари Ўйрат юртига яқин бўлур. Баёвут эли мўғулнинг Дарлагин урукидин айрилур.

ЖАЛАЙИР ЭЛИНИНГ ЗИКРИ

Қадим эл турур. Бениҳоят кўп бўлур эрди. Андақ айтурлар ким бир қаррат Хитой подшоҳи бирлан ёв бўлганда, ҳар ерда ўлтурган жалайирларнинг яхши ва ёмон барчалари бир ерда йиғилдилар. Эвлари бирлан етмиш куран бўлдилар. Уруқлари кўп эрди. Бир неча уруқлари бир кишини ақа қилиб бир юртда ўлтурур эрдилар. Кўпраги мўғул юртинда Ўтан теган ерда ўлтурурлар эрди. Бир қаррат хитойдин лашкар келиб, жалайир халкининг бир ерда ўлтурган кўп жамоатни кириб, ўлжа асир қилиб қайтиб кетди. Чопилган элнинг оч ва аруки емакка нимарсалари йўқликдин саҳройи пиёзнинг тубин казиб ер эрдилар.

Чингизхоннинг еттиланчи отаси Дутумнанхон ўлиб эрди. Хоннинг тўққуз ўғли колди. Барча ўғлонларининг онасининг оти Мутулун турур. Улуғ ўғли Қайдухонға қиз олди. Ул қалинглик ўйнай кетиб эрди. Эвининг яқинида бир яхши туз ер бор эрди. Дугумнанхоннинг ўғлонлари анда от чопиб ўйнарлар эрди. Ул ернинг пиёзи кўп эрди. Анинг учун чоптурган очлар ул ерни андақ каздилар ким /34 а/ от

юруйолмасдай бўлди. Ани кўриб ўғлонлар келиб отасига айтдилар. Отаси аччикланиб отланиб борди эрса, кўрди ким бир нечалар яна казиб ўлтуруб турурлар. Кулларина буюрди: «Урунг!» — теб. Урдилар. Жалайирлар йиғилиб шул ерда улуғ уруш бўлди. Бир неча киши жалайирдин ўлди.

Мутулун бошлиқ бир неча киши мундин ўлди.

Шул замони чопулган жалайирлар йиғилдилар тақи Мутулуннинг эвин чоптилар. Дутумнанхоннинг етти ўғли бошлиқ кўлларина тушган кишининг барин кирдилар. Очдин ўлуб юруган очлар бу бахона бирлан бир тўйдилар. Муни эшитгандин сўнг қайин отасининг эвиндин Қайдухон келди. Қаринтошлари ва уруклари ва навкарлари барчалари йиғилиб жалайир халқина киши юбордилар: «Шундақ иш бўлиб турур, не айтасиз? — теб. Жалайирнинг яхшилари бу ишни қилган кишиларни ким санадилар, беш юз киши чикди. Барчасини эви ва хотуни ва ўғлонлари бирлан суруб Қайдухон олдиға олиб келдилар.

Тақи айтдилар: «Не қилурингни сен билурсен». Қайдухон қаринтошлари ва элина кенгашти эрса, онлар айтдилар: «Сенинг конинг бирлан буларнинг қони баробар эрмас, банда қил. Ўғил-ўғил ва қиз-қиз банда бўлсунлар». Барча бу сўзни ўхшатиб банда қилдилар. Ул жамоат ўстилар ва кўп бўлдилар. Жалайирмиз темадилар. /34 б/ Мўғул Қаён ўғлонларимиз теб айтурлар эрди. Расм турур, озод куллар хожасининг урукин айтмоқ. Чингизхон улуғ подшоҳ бўлгандин сўнг Жалайирнинг барчаси ўзини банда жалайирға ўхшатиб мўғул қаён ўғлонлариндинмиз тедилар. Ул жалайирлар то ўн бир орқа Чингизхоннинг тўртинчи ўғли ким набирасининг набираси бўлғай, ул вақтгача банда эрдилар. Бўлиша-бўлиша ҳар подшоҳзоданинг эшикинда ўн эвлик, йигирми эвлик бўлур эрди. Жалайирнинг асл сўнгақлари мўғулнинг Дарлагин урукидин бўлур. Дарлагин эли Нукуз авлоди турур.

МЎҒУЛ ПОДШОҲЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Қаён бирлан Нукузининг авлоди Арканақун ичинда кўп бўлгандин сўнг, ҳар жамоат бир урук отин кўтардилар. Қаён наслиндин Қурлас отли бир киши бор эрди. Анинг насли барча уруклардин кўп бўлди. Анга Қурлас эли тедилар. Ул Қурлас наслиндин бир кишини подшоҳ кўтардилар. Оти маълум эрмас. Ҳамиша шу Қурласдин тўра қилдилар. Халқ Арканақундин чикқанда, подшоҳларининг оти Қурлас урукидин Бартачина эрди. Ул ўлгандин сўнг анинг Қўймарал отли ўғли бор эрди. Ани подшоҳ қилдилар. Ул вафот топқандин сўнг Бичин қаён /35 а/ отли ўғли бор эрди. Ани подшоҳ қилдилар. Ул вафот топқандин сўнг Тимач отли ўғли бор эрди, ани подшоҳ қилдилар. Ул ўлгандин сўнг анинг Қичи /Қапчи/ мерган отли ўғли бор эрди, ани хон кўтардилар. Ул ўлгандин сўнг анинг Қўжам бурал отли ўғли бор эрди, ани хон кўтардилар. Ул ўлгандин сўнг анинг Бўкабандун отли ўғли бор эрди, ани хон кўтардилар. Ул ўлгандин сўнг анинг Самсавчи отли ўғли бор эрди, ани хон

кўтардилар. Ул ўлгандин сўнг Қалимачу отли ўғли бор эрди, ани хон кўтардилар. Ул ўлгандин сўнг, анинг Темуртош отли ўғли бор эрди, ани хон кўтардилар. Ул ўлгандин сўнг анинг Менглихожа отли ўғлини хон кўтардилар. Ул ўлгандин сўнг анинг Юлдуз отли ўғлини хон кўтардилар. Юлдузхоннинг икки ўғли бор эрди. Иккиси ҳам ўзи тирик эрканда ўлди. Бир ўғлиндин бир ўғил колди, Дўбунбаён отли. Бирисиндин бир киз колди, Аланқува отли. Аланқувани улуг тўй қилиб Дўбунбаёнга олиб берди. Андин сўнг Юлдузхон ўлди.

Набираси Дўбунбаён ота тахтинда ўлтуруб, мўғул элина подшоҳ бўлди. Хануз ўттуз ёшина етмай эрди вафот топди. Икки ёш ўғли колди. Бириси олти ва бириси етти ёшинда. Улугининг /35 б/ оти Билгадай ва кичигининг оти Бекчидай /Бикчидай/. Баъзи нусхада Билганут, Буганут теб турурлар.

АЛАНҚУВАНИНГ АЖОЙИБ-ФАРОЙИБ ҲИКОЯТИ

Аланқуванинг кадхудойи Дўбунбаён ўлгандин сўнг, улуг отаси Юлдузхоннинг ақалари ва иниларининг ўғлонлари бор эрди. Элли ва навқарли подшоҳлар аларнинг барчаси бошқа-бошқа Аланқувани тиладилар. Бормади. Теди: «Мен жоним тирида эрга борман. Ўғлоларим йигит бўлгунча ўзум элга бош бўлиб турарман. Андин сўнг ўғлонларимга топшурурман», теди, тақи қабул қилмади. Мундин бир неча йил ўтди. Бир кеча ётиб эрди, саҳар вақтинда уйғанди. Тунгликдин бир ёрук нимарса келиб кирди, кундай кўрди ким ёруkning ичинда бир киши шакли оқ-сарии, кўзлари шаҳло келиб эвнинг ичига тушди. Аланқува қотинда ётқан заифаларни турғузмоқ учун кичкирайин теди. Овози чиқмади. Тили тутулди. Турайин теди, кўл ва оёқининг жони кетди. Аммо ақли еривда. Ул киши оҳиस्ता-оҳиस्ता қатига келди. Тақи жуфт бўлди. Яна тунгликдин чиқиб кетди. Бу сўзни айтсам ҳеч киши инонмас теб, айтмади. Беш-олти кун ўткандин сўнг, яна келди. Ҳар неча кунда бир келмакин қўймади. Ул келган кечаси Аланқува ҳомила бўлди. Тўрт-беш ойлик бўлгандин қаринтошлари йиғилиб келиб ҳомила бўлганининг воқеотин сўрдилар. Аланқува анча кўрганин айтди. Тақи айтди: «Менга эр керак бўлса бормасму /36 а/ эрдим. Тақи ул ким заифа ҳам бўлсам кўп халқ мени подшоҳ қилиб турурлар. Ўзумни, мунча элни ва халқни ва икки ўғлимни шарманда қилиб мундай номаъқул ишни ҳаргиз қилурманму? Бир неча кеча эвмининг тошинда сақлаб ётинг, худойи тасоло мени шарманда қилмас бўлса, сизларга ҳам кўрсатур. Тақи ул ким мени бу қорнимдақи ўғлон тукса, албатта расмий кишига ўхшамас, андин ҳам билурсиз. Худойи таолонинг бир ҳикмати бор турур, менинг бу ҳомила бўлмокликимда», теди. Бу сўзни эшиткандин сўнг барчалари инондилар. Анинг учун Аланқуванинг қилиқин билурлар эрди. Андағ ҳам бўлса кўп халқ кунда кеча эвнинг атрофин сақлаб ётдилар. Тақи навбат бирлан уйғоқ ўлтурдилар. Бир неча кундин сўнг саҳар вақтинда тунгликдин эвнинг ичина тушқанда офтобдай барқ уратурган нимарса осмондин пайдо бўлди. Ул кўрганида қотинда ётқанларни турғузди. Келиб Аланқуванинг

эвининг тунгликидин кирди. Бир замондин сўнг қайтиб чикиб кетди. Ётқан халқнинг келганин озроқи кўрди ва кетганин барчаси кўрдилар. Аммо кишининг сувратини кўра билмадилар. Мундин сўнг Аланқуванинг сўзини чинлиқи барчага маълум бўлди.

АЛАНҚУВАНИНГ ЎҒЛОНЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Аланқува учам эр ўғил топди. Аввалғининг оти Буқун Катаган. Барча катаган эли анинг насли турурлар. /36 б/ Иккинчисининг оти Бусқун Чалчи. Чалчут эли анинг насли турур. Учланчисининг оти Буданжир Мунқак. Ани хон кўтардилар. Чингизхон ва Мўғулнинг кўп уруқлари анинг насли турур. Бу уч ўғлондан бўлган элларга барчасина Нирун дерлар. Анинг маъноси ару тухум темак бўлур. Нечук ким мўғулнинг зўъмина нурдан бўлди дей турурлар. Бу Буданжирнинг икки ўғли бор эрди. Улуғининг оти Буқа ва кичигининг оти Тўқа. Тўқадин насл қолгани маълум эрмас. Буданжир ўлгандин сўнг Буқани хон кўтардилар. Буқанинг бир ўғли бор эрди. Дутумнан отли. Отаси ўлгандин сўнг Дутумнани хон қилдилар. Дутумнанинг тўққиз ўғли бор эрди. Саккизини Жалайир халқи ўлтурди. Анинг ҳикоятини юқорида жалайир элининг зикринда айттук. Улуғ ўғлининг оти Қайду эрди. Ул қирғинда омон қолди. Дутумнан ўлгандин сўнг ўғли Қайдуни хон кўтардилар. Қайдунинг уч ўғли бор эрди. Улуғ ўғлининг оти Бойсинқур. Иккинчи ўғлининг оти Жирқаланқум. Тайжут эли анинг насли турур. Жирқаланқумнинг улуғ ўғлининг оти Мурқаду-Кучна. Анинг ўғли Мамайкой коон. Анинг ўғли Қадан-тайши. Қадан отли турур. Тайши Хитой тили турур. Ҳофизки яхши хуш овоз куйинда /37 а/ бўлғай. Ани тайши дер. Ҳофиз тегани бўлур. Анинг ўғли Орал. Анинг ўғли Ёрғутой ва лақаби Қирилтук. Анинг маъноси кунчли Сарин темак бўлур. Ўзбек ош еганда тамақинда турган кишини қирилди тер. Кунилаб кўп еди тақи тамоқинда турди тегани бўлур. Қирилтук тегани қирилгучи тегани турур. Тайжут элина бош бўлиб Чингизхон бирлан кўп урушқан ушбу Ёрғутой қирилтук эрди. Учунчи ўғлининг оти Чавчин, Чайжут эли, Эртегин эли анинг насли турурлар. Қайдухон ўлгандин сўнг ўғли Жирқаланқум ўғай онасини олди. Андин икки ўғли бўлди. Улуғининг оти Кандучана. Кичигининг оти Ўлқучинчана. Эркак бўри ва урғачи бўри темак бўлур. Анинг ўғлонлари кўп бўлгандин сўнг чанас тедилар. Ул чананинг жамъи бўлур. Туркийси чаналар темак бўлур. Ул жамоатга бора-бора нукуз ҳам тедилар. Бу нукуз бурунқи айтқан нукуздан бошқа турур. Бурунқи нукузнинг оти эл ичинда йўқ бўлиб кетиб эрди. Улуғ ўғли Бойсинқурни хон қилдилар. Ақилли ва одил яхши подшоҳ эрди. Кўп элларни ўзина боқиндируб дўстларга яхшилик қилиб, душманга ёмонлик қилиб бир неча йил подшоҳлик қилгандин сўнг ўғли Тумнани ўз еринда ўлтуртуб узок сафарга кетди.

ТУМНАХОННИНГ ЗИКРИ

Тумна /37 б/ хон яхши улуг подшоҳ эрди. Мўғулнинг барча нирун урукларина кўп йиллар подшоҳлик қилди. Эл анинг замонинда давлатли ва тинч бўлдилар. Тўкқуз ўғли бор эрди. Баъзи ўғлининг бир урук ва баъзиларининг икки ва уч ва тўрт урук бўлди. Бу тўкқузнинг Қабил ва Қачули отли икки ўғли эгиз туғуб эрди. Улуг ўғлининг оти Чаксу. Анинг уч ўғли бор эрди.

Улуг ўғлининг оти Туёқин.

Иккинчи ўғлининг оти Урут. Учунчи ўғлининг оти Манкит. Бу учусининг ўғлонлари уч урук эл бўлдилар.

Иккинчи ўғлининг оти Ёримшер Буқанчу. Андин туққанлари тақи бир урук эл бўлдилар.

Учунчи ўғлининг оти Қачули. Анинг ўғлининг оти Эрдамчи барлас. Барча барлас эли мунинг насли турурлар. Оқсоқ Темур ушбу уруқдин эрди. Барласнинг маъноси сипаҳсолор темак бўлур. Туркийси чирик бошлаб юрийтурған киши.

Тўртинчи ўғлининг оти Самқачун. Едуркин уруқи анинг насли турур. Бешинчи ўғлининг оти Баткулки. Барча Будат уруқи анинг насли турур. Олтинчи ўғлининг оти Қабилхон. Чингизхон ва тақи кўп эллар бу Қабилхоннинг ўғлонларининг пайдо бўлган турур. Тангрим буюрса онларнинг барчасини ерли еринда айтқумиз турур. Еттиланчисининг /38 а/ оти Ҳурбаён. Кийқум уруқи анинг насли турур. Саккизланчи ўғлининг оти Булжар дуғлан. Мўғул оқсоқни дуғлан дер. Бир оёқи оқсоқ эрди. Барча дуғлат уруқи анинг насли турурлар. Тўкқузланчи ўғлининг оти Чинтой. Барча Есут уруқи анинг насли турурлар. Барчасининг кенжаси эрди. Кенжани мўғул ўтжикин дер. Ўтжикиннинг маъноси ўт эгаси темак бўлур. Анинг учун ўзга ўғлонларни эвлантуруб, узата-узата эвда якка кенжа қолур. Тақи отасининг ўчоқининг эгаси бўлур. Кенжа ўғлини мўғул расминда барча ўғлонлардин ортуқ иззат ва ҳурмат қилурлар. Чинтой ўтжикиндин туққан ўғлонлар баҳодир ва туғушли бўлдилар. Чингизхон Мовароуннаҳр келганда Чина нуён теганга ўттуз минг киши бериб, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг кейинидин юборди. Ул Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўғлон ушоқин ва хазинасин олиб барча Эрон ва Озарбайгон, Гуржистонни олиб, Темур қопидин ўтуб, Тоғистон ва Черкас ва Қипчоқни кириб, Атил ва Ёйиқ сувиндин ўтуб, тўрт йилда Чингизхон қайтканда, Олатоғда кейинидин борди. Чина Чинтой насли, Есут уруқиндин эрди.

Тумнахон ўлгандин сўнг ўғли Қабилни хон қилдилар. Анинг олти ўғли бор эрди. Аввалгининг оти Ҳикин Ёртақ. Иккинчиси Бартан баҳодир. Учунчи Қутукту Мангу. Тўртинчи Қадан баҳодир. /38 б/ Бешинчи Қутла қоон. Олтинчи Будан Қиёт. Қиётнинг маъносин юқорида айттук. Мунда ҳам айтали. Тоғдан келган селни мўғул қаён дер. Қиёт анинг жамъи турур. Қиётнинг асл маъноси қучли ва йилдам темак бўлур. Тоғдан оққан сел йилдам ва қучли турур. Анинг учун ул отни қўюб турурлар. Арканакун ичинда қаён ўғлонларина Қиёт тедилар. Кўп йиллар ўтқандин сўнг, ҳар жамоат бир эл отин кўтардилар. Мундақ ким бириси Қўнқиратман теди ва бириси

Курласман теди ва бириси Дўрманман теди. Қиёт оти эл ичинда ҳеч қолмади, йўқ бўлди кетди. То уч тўрт минг йилга яқин Қабилхоннинг олти ўғли бўлди. Олтиси ҳам баҳодир ва паҳлавон ва йилдам эрдилар. Анинг учун уларга қиётлар тедилар. Қиёт эли уларнинг насли турур. Қабилхон ўлди. Ўғли Бартанни хон кўтардилар. Анинг тўрт ўғли бор эрди. Аввалгининг оти Мунғудай. Иккинчиси Буқан Тайси. Учунчиси Есугай баҳодир. Тўртинчиси Даритой. Булардин бўлган ўғлонларни ҳам қиёт тедилар.

Бартанхон ўлгандин сўнг ўғли Есугайни хон кўтардилар. Есугайнинг беш ўғли бор эрди. Аввалғи Чингизхон. Отаси қўйган оти Темучин эрди. Хон кўтарганда Чингиз қўйдилар. Иккинчи Жўчи Қасар. Учунчи Қачун. Тўртинчи Тамука. Бешинчи Билгуттой Ўтчикин. Жўчининг маъноси меҳмон /39 а/ касарнинг маъноси араб ани субуъ дер. Тожик дав дер. Тўрт оёқли жонварки этдин ўзга нимарса емагай. Масалан: бўри ва йўлбарс ва қопланг. Есугайнинг беш ўғли балки наслининг кўпрағи оқ сари кўзлари ашҳол бўлди. Мўғул ашҳолни бурчиғин дер. Анинг учун Есугай баҳодирнинг наслина бурчиғин қиёт тедилар. Аланқува айтиб эрди, менга келиб жуфт бўлатурган кишининг ранги оқ-сари, кўзлари бурчиғин теб. Анинг айтган сўзининг нишонаси тўққуз орқада маълум бўлди. Бу сўз таки маълум бўлсун ким кишининг кўзининг бубачеки қора бўлса, оқи оқ бўлса, бубачек бирлан оқнинг оросиндағи қора қизил бўлса, араб аниқ ашҳал дер. Мўғул бурчиғин дер. Анинг учун бурчиғин қиёт тедилар.

УЧИНЧИ БОБ

ЧИНГИЗХОННИНГ ДУНЁГА КЕЛГАНИНИНГ ЗИКРИ

Чингизхон тарих беш юз таки тўккузда тўнкиз йилинда Мўғул юртида Йилун-йилдик теган ерда дунёга келди. Бир кўли юмук эрди. Энага бўлган хотун кўлини очти, кўрди ким бир пора уюшқан кон. Муни келиб отасига айтдилар. Ултурған халқ ҳеч киши билмади. Бир киши айтди, бу ўғлон улуг подшоҳ бўлур. Ер юзининг барчасин олур. Кўп элларни ва вилоятларни қатли ом қилур. Бу кон анинг нишонаси турур теди. Ул кишининг теганитек бўлди. /39 б/ Отаси отини Темучин қўйди. Хон кўтарганда Чингиз лақаб қўйдилар. Чингизхоннинг оталарини юқорида айтдук. Эмди барчасини бир ерда айтмоқликни муносиб кўруб, таки айтатурумиз. Чингизхоннинг отасининг оти Есугай баҳодир. Мўғул отасини ижака дер. Анинг отаси Бартаохон. Иккинчи отани Абуқан дер. Анинг отаси Қабилхон. Учинчи отани Илинжак дер. Анинг отаси Тумнахон. Тўртинчи отани будату дер. Анинг отаси Байсункурхон. Бешинчи отани Будакур дер. Анинг отаси Қайдухон. Олтинчи отани Мурти дер. Анинг отаси Дутумнанхон. Еттиланчи отани Дутақун дер. То етти отағача от кўйр. Андин сўнг от қўймас. Турк ва тожикда барча одам фарзандининг ичинда расм турур, етти отани санад қилмоқ. Турк халки айтур етти орқадин бери темурчиман ва ё айтурки менинг етти отам шу юртада ўткандур ё айтур ким етти орқадин бери ёрдилик ёзин кўрганим йўқ турур. Тожик ҳам шундақ дер.

Эмди айтатурған сўзимиздин қолмағали. Дутумнанхоннинг отаси Букахон, анинг отаси Бузанжирхон, отасиз Аланқува отли хотундин тугди.

Аланқува Юлдузхоннинг набираси эрди. Отаси йигитлигинда ўлди. Отадин туғуб қолди. Улуг отаси Юлдузнинг кўлинда ўсти. Ул сабабдин отасининг оти халқ ичинда машхур /40 а/ эрмас. Юлдузхоннинг отаси Менгли хўжахон, анинг отаси Темуртошхон, анинг отаси Қалимачухон, анинг отаси Самсабчи, анинг отаси Бўқабандухон, анинг отаси Кужамбурал, анинг отаси Кичи /Қапчи/ мерган. Анинг отаси Тимач. Анинг отаси Бичин Қаён.

Анинг отаси Қўймарал. Анинг отаси Бартачина. Бартачина бирлан Қаённинг ораси тўрт юз эллик йил турур. Бу иккисининг орасинда ўтган кишиларнинг отларини билали теб кўп саъй қилдук, муяссар бўлмади. Хеч тарихда топмадук. Арканакун ичинда бузукликда бўлди. Анинг учун битимай турурлар. Қаён анинг отаси Элхон, анинг отаси Тенгизхон, анинг отаси Манглайхон, анинг отаси Юлдузхон, анинг отаси Ойхон, анинг отаси Ҳузхон, анинг отаси Қорахон, анинг отаси Мўғулхон, анинг отаси Аланжанахон, анинг отаси Куюкхон, анинг отаси Деббақуйхон, анинг отаси Аблачахон, анинг отаси Тўтакхон, анинг отаси Турк, анинг отаси Ёфас, анинг отаси Нух пайғамбар алайҳиссалом, анинг отаси Ламак, анинг отаси Матушалах, анинг отаси Идрис пайғамбар, анинг отаси Барад, анинг отаси Махлойил, анинг отаси Қайнон, анинг отаси Ануш, анинг отаси Шиш пайғамбар, анинг отаси Одам сафийуллох.

Есугай баҳодир ўлганда улуғ ўғли Чингизхон ўн уч ёшинда эрди. Инилари ёш эрди. Бузанжирхон наслининг барчаси Есугай баҳодирнинг фармонинда эрди. Мўғулнинг расми андағ турур ким, /40 б/ йилки, тева, сиғир ва кўй, подшоҳ ҳар йилда элнинг бу тўрт молининг ўндан бирини олур. Агар бир подшоҳнинг беш ва ё ўн ўғли бўлса, отаси ўлгандин сўнг бирисини хон кўтарурлар. Ўзгаси халқга кўшулур. Ҳар йилда молиндин бир от ва бир тева олурлар. Улар ўлуб ўғлонларина қолгандин сўнг, ўзга халқдин нечук мол олсалар, булардин ҳам шундақ олурлар. Есугай баҳодирга мол бературган эли ўтгуз-кирик минг эвлик бор эрди. Барчаси ўзининг қаринтошлари Чингизхонни ёш билдилар. Тақи кўрқмадилар. Мол одам фарзандининг маъшуқи. Бермак ёмон, олмоқ яхши, мол бермаслик учун Чингизхондин рўйғардон бўлуб, қотиндин кўчиб, йирок ерга бориб ўлтурдилар. Есугай баҳодирнинг элининг ичинда Тайжут уруқиндин боши ва моли кўпи йўқ эрди. Уруқи бирлан бу элларга бош бўлуб, кўчуб айрилди. Ул вақтда Тайжутнинг боши Ерғутой Қирилтик эрди. Анинг отаси Орал, анинг отаси Қадантойши, анинг отаси Мамайқай коон, анинг отаси Мўркадукажна, анинг отаси Жиркаланкум, анинг отаси Қайдухон. Мунда Чингизхонга кўшулур. Есугай баҳодирнинг эли икки бўлунди. Уч улуши Тайжутга кўшулди. Бир улуши Чингизхон қотинда қолди. Хоннинг улуғ отаси Бартанхондан тукқандлар манғитнинг ярими ва ўзга эллардин икки юз эвлик ва юз эвлик, эллик эвлик, ўн /41 а/ эвлик беш эвлик қолди. Манғитдин кўпи йўқ эрди. Ул вақтда манғитнинг хон қотинда қолганининг боши Қаюлдор теган эрди. Қатаған ва Чийчут ва Жўйрат ва Қиёт боши бутун Тайжутга кўшулди. Маркат эли Есугай баҳодир бирлан ёв эрди. Ул тақи Тайжутга кўшилди. Отиша ва чопиша ва йилки қувалаша ўлтурдилар.

ЧИНГИЗХОННИНГ ЎН УЧ ЁШИНДИН ТО ҚИРҚ ЁШИ— НАЧА ҚИЛҒАН ИШЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Чингизхоннинг онасининг оти Ўлун эрди, Эка лакаб кўюб эрдилар. Бириси Ўлун эка, тақи бири Ўлун Кўчин эка. Мўғул тили турур, улуғ теган бўлур. Кўчин хитой тили турур, маъноси ул ким мўғул хотун

дер. Тожик бону дер. Ўзбек бойбича дер. Эвнинг ва молнинг эгаси темак бўлур. Алканут уруқиндин эрди. Ақлли, эсли ва саранжомли заифа эрди. Кўникқимар уруқиндин бир киши бор эрди. Ул шайхлик қилур эрди. Барча мўғулнинг пири эрди. Оти Меглик, лақаби ижака. Мўғул отасини ижака дер. Ани сийлаб барча халқ ижака дерлар эрди. Турк халқи азиз кишиларни ота дер. Масалан: Ҳақим ота ва Сайид ота тегандек. Чингизхоннинг онаси Меглик ижакага борди. Ул сабабли барча Кўникқимар уруқи Чингизхонга кўшилдилар. Биз тарихни мўғул-да, ўзбек-да ўтган яхши подшоҳлар ва кенгашли бийларнинг аслини ва қилган ишларини ва айтган сўзларини /41 б/ барчасини бир-бир айтиб улуғ китоб қилмоқ кўнглимизда бор эрди, айтайин теб юруган вақтда хаста бўлдум. Хастам узоқга тортди. Кўнглимиздин айтдим, ўла қолсам китоб айтулмай қолур. Ментек билур киши йўқ. Хусусан бизнинг жамоатимизни Ёдгорхондин то фақирғача ёт юртнинг кишиси муни билмас. Ўз халқимизда ҳеч билур киши йўқ. Пас мен муни гўрга олиб борганимдин не фойда, айтдим. Тақи тўрт нависандани ўлтургдум. Тақи то Одамдин Жўчихонга келгунча гоҳ кўҳна тарихларнинг юзина боктим. Гоҳ бокмай айтдим, анинг учун барчасин ёд билур эрдим. Шайбанхондин то ўзумга келгунча ҳеч китоб юзина бокмадим. Ўзумнинг ёдимда бор эрди, айтдим. Аммо ақлим кам бўлуб эрди, гоҳ ўлтуруб айтар эрдим, гоҳ ётиб. Анинг учун мухтасар қилдум. Лафзи мухтасар ҳам бўлса, маъноси мухтасар эрмас турур. Тайжут бошлиқ Нирун элининг кўписи, Чингизхон ўн уч ёшинда эрканди ёв бўлдилар. Кўп отишиб чопиштилар. Бири бирисининг тўпини кўтара олмадилар. Барс йилининг бошинда Чингизхон қирқ ёшина етканди киши қочиб келди. Тайжут бошлиқ барча Нирун эли сизнинг устингизга отланди. Ёт эллардин баёвут, маркит ва татар тақи тайжутга қўшулуб бирга отланди теб. Чингизхон ул вақтда кўп забун эрмас эрди, ҳам яхши ва ёмонни кўруб, иссик ва совуқни ўтказиб, аччик-сучуқни тотиб эрди. Ўзига тааллуқ /42 а/ элни эви ва моли бирлан бир ерга йиғди. Ўн уч уруқ эл бўлди. Ўн уч Кўран этди. Бири-бирини тегиза тўгарак қўндурди. Молнинг яхшисин жиб ерина паноҳ қилиб маҳкам боғлатди ва ёмонни кўрандин ташқари қўйди. Ул вақтда ёв келди. Отланиб кўранга орқа бериб ясади. Тақи урушти. Чингизхон ўн минг ва ёв ўттиз минг киши эрди. Қатти ва узоқ уруш бўлди. Ахир худой таоло Чингизхоннинг қўлин юқори қилди. У шул куни беш-олти минг кишини ўлтурди. Тайжутдан тири тушган яхши кишиларни боғлатиб қўйди. Тақи етмиш ерда қазон остурди. Тўлтура сув солдурди. Сув қайнаган вақтда қўлун ва оёкин боғлаб, ҳар қазонга бир кишини боши қўли солиб, икки оёкин юқори тутуб турдилар. То маҳара пишгунча. Андин сўнг отланиб Тайжутнинг элига борди. Чопти. Яхшиларининг ўғлон ушоқин банди қилди. Ёмонларни суруб келтуруб ўз элига қўшти. Ул эл қўшулғандин сўнг кучли бўлди. Оти ва овозаси мўғул ичинда шуҳрат топди.

ЧИНГИЗХОННИНГ КИРАЙТ ҰНГХОН БИРЛАН УРУШИБ ҒОЛИБ КЕЛГАНИНИНГ ЗИКРИ

Жўйрат элиндин Чамуқа чечан теган бор эрди. Чечаннинг маъноси араб оқил дер ва тожик бохирад дер ва мўғул ва ўзбек чечан дер. Аклли темак бўлур. Бу вақтда ҳам сўзни яхши сўзлаган кишига чечан дерлар. Аклли /42 б/ темак бўлур. Аклли бўлмаса сўзни нечук яхши билуб сўзлар. Ул бориб Ұнғхоннинг улуғ ўғли бор эрди, Сангун отлик. Анга айтди: «Сиз ота ва ўғил Чингизни ўзингизга дўст биласиз. Ул пинҳони киши юбориб Найманнинг хонлари Тянгхон ва Буйруқхон бирлан сўзлаша турур. Иккимиз бир бўлали, тақи Ұнғхон бирлан ўғли Сангунни ўрта ердин кўтарали теб. Хеч киши Чингизхоннинг сиррин мендин яхши билмас. Бир улким қаринтошман, бир ерда туғуб ўсубман. Иккинчи барчангиз билурсиз мени анда дейтургандай найман бирлан сўзлашадур теганининг маъноси улким Кирайт юрти бирлан найман юрти тугаш бўлур. Ораларинда тақи эл бўлмас эрди. Бу сабабдин бири-бири бирлан кири душман эрдилар. Гох ярашурлар ва гох урушурлар эрди». Чамуқанинг бу сўзина ота ўғул иккиси тақи инонди. Аммо отаси айтди: «Есугай баҳодир ва ўғли Чингизхоннинг бизга қилган яхшиликларининг хеч ҳадди ва ниҳояти йўк. Аввал ул ёмонлик қилмай туриб, биз нечук қилурмиз. Чамуқа кўп сўзи бузук киши турур. Анинг сўзина инониб дўст бирлан душман бўлмоқ яхши эрмас», теди. Ұнғхоннинг бизга яхшилик қилгани кўп турур теганининг маъноси улким кирайт элининг бир подшоҳи бор эрди, Марғуз отли. Анинг икки ўғли бор эрди. Улуғининг оти Курчакур, кичигининг оти /43 а/ Кур Марғузхон ўлгандин сўнг элини икки бўлуб, икки ўғли олиб ўлтурдилар. Курчакурнинг беш ўғли бўлди. Аввалғининг оти Ұнғхон, иккинчи Эрка қора, учунчи Бойтемур, тўртинчи Мамишай, бешинчи Чабиқю. Барчаси туғушли ўғлонларин кадхудо қилгандин сўнг Курчакур ўлди. Отадин қолган элини ва молни яхши олишиб ўлтура билмадилар. Оз эл ва кўп тўра бўлди. Ұнғхон ва кенжа иниси Жақамбу бир тараф бўлди. Эрка Қора, икки иниси бирлан бир тараф бўлдилар. Тақи уруштилар. Ұнғхон ғолиб келди. Эрка Қора қочиб Найман ичина борди. Тақи Наймандин кўмак олиб келиб, Ұнғхонни қувалаб юртга эга бўлди. Ұнғхон қочиб Есугай баҳодирга паноҳ келтурди. Есугай баҳодир отланиб бориб, Эрка Қорани қулаб Ұнғхонни отаси ўрнида ўлтуртуб қайтиб келди. Эрка Қора ақаси Курхон қатига борди. Курхон иниси Ұнғхонга кўп киши юбориб айтди: «Отадин беш ўғил қолибсиз. Бу чоқгача орангизда яхшилик ва ёмонлик бўлса, ани урал қилинг, тақи элини барчангиз тенг олишинг, тақи фароғат ўлтурунг». Ұнғхон ақасининг сўзин қабул қилмади. Ақаси Курхон Ұнғхон сўзини қабул қилмаганига аччиқланиб отланиб Ұнғхоннинг устига келди. Барчаси бир эл қарайман, урушмади. Оз киши зирлан Ұнғхон /43 б/ уруша билмай қочиб тақи Есугай баҳодирга келди. Есугай баҳодир яна отланиб бориб, Эрка Қора бирлан урушуб ани ўлтуруб Ұнғхонни хон қилиб қайтди. Андин сўнг Ұнғхон улуғ хон бўлди. Давлати кун-кундин зиёда бўлди, кам бўлмади. Бу яхшиликларни унутуб, Чингизхонга қиз берамиз теб, чакирта киши юборали, тақи

келганда бошин кесали теб. Букадай Қинжат теганни чакирга юборди. Ул кишининг оти Букадай эрди. Ҳонхоннинг бакавули. Мўгул бакавулни қинжат дер. Ул вақтда эвлари яқин эрди. Чингизхон Чамуқанинг сўзиндин ва Сангуннинг хийласиндин гофил қатиға икки киши олиб, Ҳонхоннинг эвиға кетди. Йўлда Меглик ижака учраб, Ҳонхоннинг хийласини бир-бир баён қилди. Чингизхон Букадай Қинжатға айтди: «Бу кунлар сўғум ариқ. Тангрим буюрса бир неча кун ўтқандин сўнг хабар мендин бўлсун», теб. Қинжатни яхши сийлаб узатди. Бу воқеотдин беш-олти кун ўтқандин сўнг, Чингизхоннинг қатиға икки йигит келди. Улуғининг оти Будаё ва кичигининг оти Қишлиқ. Хабаримиз бор теб хон сўрди. Будаё айтди, Қирайт Бўқачурун теганнинг йилкичисиман, туна кун йилкидин сут олиб бориб, эвнинг тошинда туруб эрдим. Бўқачурун иниси Олакға айтди: «Букадай Қинжат Чингизхон /44 а/ қошиндин қайтиб келгандин сўнг хон кенгаш қилди. Чингизхон бизнинг қилали теган хийламини билди. Эмди хийла ва мақр бирлан иш битқазиб бўлмас. Тонгла кеча отланади. Тақи тонг отмасдин бурун Чингизхонни эвинда босали теди». Мен бу сўзни эшитқандин сўнг, сутни бериб тақи илгаб келаман, сизға айтайин теб, теди. Чингизхон бу хабарни эшитқандин сўнг атрофинда ўлтурған элина хабар қилди. Тақи кўчни кўчирди. Тақи айтди, сизларни Балжуна булоқинда топайин, теб узатди. Тақи садақли кишини олиб қолди. Икки минг беш юз киши бўлди. Кеча отининг тизгинин тутуб юрда ўлтурдилар. Офтоб икки найза бўйи чиққанда жов келди. Ул ўн икки минг киши. Иккиси ясаб уруштилар. Хон қатинда кенгаш айтқутек кишидин манғит Қўйилдор чечан бор эрди. Хон андин кенгаш сўрди. Ул айтди, мен ўз жамоатим бирлан ёвнинг кейнина чиқиб бориб, туғумни анда тикайин. Сиз олдиндин бўлунг. Қўйилдор андақ қилди. Бир тарафдин Чингизхон уруш солди. Қирайт тўп-тўп бўлуб, уч мартаба чопти, уруб қайтардилар. Тўртунчида Ҳонхоннинг улуғ ўғли Сангун чопти. Тақи олди, аралашди. Сангуннинг юзина найза бирлан санчдилар. Қирайтнинг кўписин шул ерда ўлтурдилар. Бир нечаси ярали бўлиб қайтди. Чингизхон айтди: /44 б/ «Ҳар не миқдор турсак, бизға зиёни кўпрак. Анинг учун анинг кўмаки кўп келур. Эмди бу чокли юзини қайтарғанда кўч кейинидин кетали», теб юруй берди. Ёв шул ерда туруб қолди. Юзи қайтиб эрди. Анинг учун айира билмади. Чингизхон Балжуна булоқинда кўчнинг кейинидин етти. Булоқнинг суви оз бўлди. Яхши етишмади. Анинг учун ўлтира билмай кўчти. Тақи Қула сувининг ёқасина бориб сувнинг лаби бирлан кўчуб бора эрди. Ўлтурған эл йўлқди. Не элсиз теб сўрди эрса, Қўнқиратмиз тедилар. Ул вақтда Қўнқиратға бош бўлуб юрган улуғининг оти Турк Амал эрди. Хон анга киши юборди. Ҳеч замонда ёмонлашмаган. Қуда-анда бўлуб келатурғанмиз. Агар эл бўлсанг давлатимга шерик бўл ва агар ёв бўлсанг муна ўзум келиб турубман. Ул киши бориб бу сўзни айтқандин сўнг Қўнқиратнинг барчаси келиб хонни кўруб рости бирлан боқиндилар. Андин сўнг Қуласундан кўчуб Қўнқарнавар теган сувға келиб фароғат ўлтурди. Тақи Илдуркин /Элдуркин/ уруқиндин Арқайчун бақодирни элчи қилиб Қирайт Ҳонхонға юборди. Сўзи буқим икки қаррат юртунгни олдуруб,

отамнинг эшикина келдунг. Иккисинда ҳам отам бориб, юртунгни олиб бериб сени отанг тахтинда ўлтуртуб келди. Ўзум беш-олти ерда сенга /45 а/ яхшиликлар қилдим, теб, барчасин бир-бир айтди. Биз анинг барчасин ёзсақ сўз узок бўлатурур. Таки айтди, мен сендин эл ва мол тилаганим йўқ ва гуноҳ қилганим йўқ. Бесабаб не учун ўзингни қийнайсан ва мени нега қийнайсан. Арабанинг икки ариши бутун бўлса тузук кўчар. Сенинг давлатингни юклаб юруган арабанинг бир ариши ўглинг Сангун бўлса, бир ариши мен эрдим. Не учун давлатингни тукасан. Арқайчун бориб Ўнгхонга бу сўзларнинг барчасин айтди. Ўнгхон айтди: «Чингизхон ҳар сўзки айтибдур; рост айтибдур. Бу сўзга менинг ҳеч жавобим йўқ. Бу ишларни қилиб юруган Сангун турур, анга бр-жавобини ул берсун», теди. Арқайчун Сангун қатиға борди. Сангун айтди, иккимиз урушали, Тангри қайсимизга берса ул бўлсун муна сўзунгнинг жавоби, теди.

Чингизхон қайта-қайта элчи юборди ярашайин теб. Ўнгхон ярашмади. Ярашмоқликдин умид узгандин сўнг отланди. Ўнгхон таки эшитиб қарши келди. Иккиси уруштилар. Чингизхон ғолиб келди. Ўнгхон, ўгли Сангун ҳар қайсиси беш-олти киши бирлан қочиб бир тарафга кетдилар. Кирайт эли экинчи ва кендлари кўп ва ҳам чаҳор пойдор бўлур эрди. Чингизхон барчасина эга бўлди. Ўнгхон найман Тиянгхон қатиға етиб бора эрди. Найман /45 б/ вилоятини борганда Тиянгхоннинг Кўрисумачу ва Татика деган икки улуғ бегина учради. Кирайт Найманнинг қири душмани эрди. Шояд муни тирик олиб борсак. Тиянгхон ўлтурмай сақлағай теди. Таки шул ерда барчасини ўлтурди. Ўнгхоннинг бошини олиб борди. Тиянгхон айтди, мундағ улуғ подшоҳни ва ҳам қари киши бўлғай, не учун ўлтурдинг. Тири олиб келмак эрдинг теб, уларнинг қилган ишларини айб кўрди. Таки Ўнгхоннинг бошина кўмуш қоплаб юзини эшикка боктуруб ҳамиша тахтининг устинда кўяр эрди. Бир кун Ўнгхоннинг қуруқ қалласи тилини оғзиндин чиқариб тербатди. Шул кунни уч қарат шундақ қилди. Муни найманнинг қарилари иримга ёмон кўрдилар. Сангун Тибет юртина борди. Бир неча йиллар анда турди. Тибет халки ани тутуб ўлтурали тедилар. Ани эшитиб қочти. Таки Хўтан вилоятини борди. Хўтаннинг ҳокими Қалач уруқиндин Қилич Қора отли ани тутуб ўлтурди. Таки хотуни ва ўғлон ушоқини Сангуннинг бошини Чингизхонга юборди.

ЧИНГИЗХОННИНГ ХОН БЎЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Чингизхонга улуғ давлат муяссар бўлди. Яқин ўлтурган элларнинг қучлиси боқинмади. Қучсизи ва азроки бир-бир келиб боқинди. Тарих ҳижрий беш юз таки тўқсон тўққузда тўнқиз йилинда қирқ тўққуз ёшинда эрди, хон кўтардилар. /46 а/ Наманкаҳра теган ерда хон улуғ тўй қилиб ўлтуруб эрди. Кўниққимар уруқиндин Меллик ижаканинг ўғли Кўкча келди. Кўкчани халқ тангрининг бути дерлар эрди. Ул айтди, менга тангридин ишорат бўлди. Бор Темучинга ва элга, халққа таки айт! Бу кундан сўнг Темучин темасунлар! Чингиз тесунлар. Ер юзининг подшоҳлиқини Чингизга ва анинг ўғлонларина

ва тухумина бердим теди. Чингнинг маъноси улуг ва катти темак бўлур. Чингиз анинг жамъи турур. Кўкча Мўғулистоннинг андаг катти совукларинда киш кунлари яланғоч ва яланг оёқ юрур эрди. Таки айтур эрди, бир неча кунда бир қаррат ғойибдан манга бир бўз от келтура турурлар, анга миниб осмонга бориб, Тангрига сўзлашиб келаман теб.

ЧИНГИЗХОННИНГ НАЙМАН ЭЛИ БИРЛАН УРУШИБ ҒОЛИБ КЕЛГАНИНИНГ ЗИКРИ

Найман Таянғхон Унгут элининг беги Олақуштегинга киши юборди. Чингизхон уруқининг тилин олмай юрган кишиларин ўлтурди ва ёмонларин ўзина боқунтурди. Кирайт юртимизнинг бир улуг эли эрди. Анинг хони бошлиқ яхшиларин кирди ва ёмонларин ўзина боқунтурди. Ушоқ эллар қўрқанидин ўзи бориб боқина турур. Бурунқи яхшилар айтиб турур, ўн дарвеш бир палоснинг юзина сигар, икки подшоҳ ер юзига сигмас теб. Эмдиги навбат не сенинг дурур ва не менинг. Ул отланмасдин бурун /46 б/ иккимиз бир бўлуб Чингизни Тангридин тилагали. Олақуштегин бу сўзларни эшиткандин сўнг бир яхши кишисини Чингизхонга юбориб, Таянғхондин эшитган сўзларининг барчасини айтдуриди. Чингиз бу сўзни эшиткандин сўнг бекларни чакириб кенгаш қилди. Барча беклар айтдилар, холо отимиз ариқ турур, ҳар қачон семирса Найман устина отланмоқ керак. Чингизхоннинг отасининг иниси Даритой ўтчикан айтди, от ариқлиқин баҳона қиласизлар, бу кунги ишни танглага солган кишининг иши ҳеч битмас. Сизларнинг отингиз ариқ бўлса, менинг элимнинг оти семиз турур. Барчангизга мен от берайин теди. Тарих хижрий олти юзда сичқан йилинда отланиб Таянғхон устина юруди. Чинануёenni манглай қилиб эрди. Ул бир тил олиб хонга юборди. Андин хабар сўрди. Ул айтди, Таянғхон Олтой сувининг ёқасинда найман чириқиндин бошқа маркит чириқи ва Ўйрат чириқи ва Жўйрат чириқи барчаси Таянғнинг қатиға йиғилиб, Чингизхоннинг устина юрумак турурлар теди. Таянғхон Чингизхоннинг келганиндин хабар топти. Таки отланиб қарши чиқди. Қаравуллар кўруб келиб Чингизхонга хабар бердилар. Шул ерда ясов ясади. Иниси Жўчи Қасарни ўнг қўлга бош қилди. Улуг ўғли Жўчихонни сўл қўлга бош қилди. Ўзи тўп /47 а/ бўлди. Таки эртадин то кун ботқунга уруштилар Таянғхон оғир ярали бўлди. Найман чириқи қочти. Таянғхонни отга олиб юрий билмайдилар. Уруш тоғнинг этакинда тушуб эрди. Таянғхонни тоғнинг устига олиб чиқдилар. Хондан кўп сўз сўрдилар, ҳеч жавоб бера билмади. Хондин умид узгандин сўнг найманнинг беклари айтди: «Тўрадин ва эв, элдин айрилиб, ёт юртга бориб кўр қидириб юругунча ўлган яхши», теб, Таянғхонни шул ерда кўюб тоғдан тушуб Чингизхон бирлан уруштилар. Оз қолғанда Чингизхон айтди: «Сизларнинг қон ва молингизни бағишладим. Навқар шундай керак тузни ҳақладингиз. Эмди ёй сунуб келинг», теб беш-олти мартаба айтди. Қабул қилмадилар. Бир қолғунча уруша-уруша ўлдилар. Буларнинг ўлганин

кўргандин сўнг Таянхоннинг қатинда қўйган кишилар хонни отнинг олдина олиб қочтилар. Боратуруб ўлди. Таянхоннинг Кучлик отли ўғли бор эрди. Ул урушдан омон чикиб Таянхоннинг улуғ акаси Буйруқхон қатига борди.

ЧАМУҚА ЧЕЧАННИНГ ЎЛГАНИНИНГ ЗИКРИ

Жўйрат Чамуқа чечанни айтдук. Ўнхоннинг ўғли Сангунга сўз бериб, ул бузукликни бошлаган ул эрди. Ўнхон ўлгандин сўнг бориб Найман Таянхонга қўшулди. Таянхон ўлгандин сўнг эвга борди. Жўйрат халқи ўлтуруб кенгаш /47 б/ қилдилар. Таки айтдилар. Чингизхон эгамиз ва ҳам якин қаринтошимиз. Кирайт Ўнхон бизнинг нейимиз эрди. Найман Таянхон нейимиз эрди, бориб анга қўшулуб Чингизхонга ўқ отқаймиз. Бу ишларнинг барчасин килиб юруган Чамуқа чечан турур. Мундин ўтмасак биз эл бўлмасмиз тедилар. Таки Чамуқа чечанни тутуб қўлун ва оёғин боғлаб Чингизхонга олиб келдилар. Хон буюрди, бўғун-бўғун кесиб ўлтурдилар. Бўғунун кесатурғанда айтди: «Мен кўнглумдин айтур эрдим, Чингизхон менинг қўлумга тушса, бўғун-бўғун килиб ўлтурсам теб. Менинг теганим бўлмади».

ЧИНГИЗХОННИНГ МАРКИТ ЭЛИНИ ВА АНДИН СЎНГ БОРИБ ТАҢҚУТ ЮРТИНИ ОЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Таянхонни босқани куз эрди. Ул кишни эвинда кишлади. Таки ёзи бирлан Маркит элининг устина юруди. Анинг тўраси Тўқта беги теган эрди. Таянхон урушуб бостурғанда бирга эрди. Чингизхон бирлан туруб уруша билмади. Қочиб Найман Буйруқхон қатига борди. Чингизхон Маркитни олди. Таки ўзининг элина туздурди

ЧИНГИЗХОННИНГ НАЙМАН БУЙРУҚХОННИНГ УСТИГА ЮРУГАНИНИНГ ЗИКРИ /48 а/

Танкутдин қайтиб келган йили эвинда қишлаб, ул баҳор Буйруқхоннинг устина юруди. Элга якин етди. Буйруқхон Чингизхоннинг отланганин эшитмай оз киши бирлан кийик овиға чикиб эрди, Чингизхонга учради. Шул ерда тутуб бошин кести. Таянхоннинг ўғли Кучлук ва Маркит /Тўқтабеги/ ва ўғлонлари Жилавун ва Мажар бирлан Буйруқхоннинг ўрдусинда овға бормай қолиб эрди. Буйруқхон қатиндин киши қочиб келиб хабар қилди. Кучлук бирлан Тўқтабеги қочиб Эрдиш /Эртиш/ кетдилар. Буйруқхоннинг эвини ва элини олиб қайтиб ўрдусина тушди.

ҚИРҒИЗ ХАЛҚИНИНГ ЭЛ БЎЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Чингизхон Алтан бирлан Тўрамишни элчи қилиб қирғизга юборди, манга боқунсунлар теб. Ул вақтда қирғизнинг подшоҳи Урус Айнал теган эрди. Яхши кишиларини кўп пешкашлар бирлан юбориб боқинди. Пешкашларининг боши. оёки, бурни ва кўзи кизил ок шункор эрди.

ЧИНГИЗХОННИНГ КУЧЛУК БИРЛАН ТЎҚТАБЕГИНИНГ КЕТИДИН БОРҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Қиш эвинда туруб, ёзи бирлан Кучлукнинг кейинидин борди. Эрдишга яқин етганда Ўйрат эли учради. Бегининг оти Қутуқабеги ва Қорлук элининг хони Арслон эрди. Ўзларини оз ва Чингизхонни кўп кўрдилар. Таки боқиндилар-да хонга қачарчи бўлдилар. Эрдиш ёқосинда Кучлук бирлан Тўқтабегини /48 б/ топдилар. Уруша билмай қочти. Етиб тугуб Тўқтабегини ўлтурдилар. Кучлук қуртулуб Туркистонда Қора хитой Кўрхон қатиға борди. Кўрхон яхши иззат қилди ва кизини берди. Ўғул ўқунди. Чингизхон қайтиб ўрдусина тушди.

УЙҒУР ХАЛҚИНИНГ ЭЛ БЎЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Уйғур элининг подшоҳи Идикут, қора хитой Кўрхонга тоби бўлиб мол берди ва Кўрхон ҳам Шадкам отлиғ новқарини ул халқга доруга қилиб юборди. Шадкам ул халқнинг орасинда қарор топғандин сўнг кўп фисқ ва фасодлар қила бошлади ким, уйғур эли анинг ул ёмон амалина тоқат қилмай беҳад озурда бўлдилар. Ул замонда Чингизхон Кишваристоннинг Мўғулистон ва Хитойга борғани ва жамиъ яхши қилиқлари олам халқининг орасинда машхур бўлди эрса. Идикут Кўрхоннинг навқари Шадкамни ўлтүруб, Чингизхонга элчи юбориб андағ арз қилди ким, аларнинг овозасини эшиттали меҳр ва муҳаббатлари қўнглумда жойгир бўлуб турур. Умидворман ким модамўлхаёт аларга тоби бўлуб аларнинг хизматинда бўлғайман. Элчи Чингизхоннинг ўрдусиға восил бўлғандин сўнг, Чингизхон Дурбой теганини элчи қилиб уйғурнинг подшоҳи Идикутга юборди. Идикут кўп пешкашлар бирлан қелиб хонни кўруб боқинди эрса. Чингизхон ҳам Идикутга сонсиз иноятлар /49 а/ ва илтифотлар қилиб кўп иззат ва ҳурматлар қилди. Андин сўнг Идикут арз қилди ким, подшоҳ жаҳонистоннинг қараминдин умидворман ким подшоҳнинг бешланчи ўғли бўлғайман. Аммо Чингизхон анинг сўзиндин фаҳм қилди ким, хондин киз тилайтурур. Хон ҳам бир кизни анга берди. Маълум бўлсун ким Идикутнинг маъноси мўғул тилинда давлатлик темак бўлуб.

ЧИНГИЗХОННИНГ ХИТОЙ ВА ҚОРАХИТОЙ ВА ЖУРЧА /ЧУРЧИТ/ ВИЛОЯТЛАРИНИ ОЛГАНИНИНГ ЗИКРИ

Хони Кишваристон мўғул элининг мухолифатиндин фориғ бўлгандин сўнг, мўғулнинг барчаларини бир ерга жамъ қилиб айтди ким: «Хитой подшоҳи Олтанхон менинг оталарим ва акаларимга ёмон ишлар қилган эрди. Эмди худойи таоло менга нусрат бериб Хитой мулкини мусаххар қилиб, оталарим ва акаларимнинг қаҳрини Олтанхондин олғайман теб умидворман». Хоннинг бу сўзини бийлар яхши кўруб тахсинлар қилиб, андағ арз қилдилар ким Олтанхонга аввал элчи юборали. Агар сенинг ҳукминиги тутуб сенга тобиъ бўлмаса, андин сўнг анинг устина отланиб бормок керак. Чингизхон Чақархожа теган навқарини элчи қилиб Олтанхонга юборди. Тақи айтди ким, худойи жовид ер юзининг подшоҳлиқини менга бериб турур. Менинг овозам олам халқина ёйилиб турур. Сенки Олтанхонсан, менинг элчимни кўруб, бу сўзумни эшитгач /49 б/ менга тобиъ бўлуб, мени улуғ подшоҳ билгил. Агар андағ қилмасанг, кўп чирик бирлан отланиб бориб сенинг бирлан дўстлик ва душманликни синашурман. То худойи таоло қадим тожи давлатни кимнинг бошинда қўйғай ва палоси нақбатни кимнинг устига ёнғай. Чақархожа Олтанхоннинг ўрдусина бориб, Чингизхоннинг айтган сўзларини бир-бир айтқандин сўнг, Олтанхон аччикланиб Чақархожага айтди ким, Чингизхон мени ўзга турклардай билмасун. Агар урушур ҳаваси бўлса, тез келсун. Мен анинг бирлан урушмокга тайёр бўлуб турубман теб Чақархожага рухсат берди. Чақархожа ҳам Хитойнинг йўлларини, манзилларини, тоғларини ва сувларини яхши кўруб ва билиб қайтиб келиб Чингизхонга Олтанхоннинг айтган сўзларини арз қилди. Чингизхон бу сўзларини эшитқандин сўнг чирик қақиртиб кўп лашкар бирлан Олтанхоннинг устига юрди. Олтанхон тақи ўлтурган шахриндин сонсиз чирик бирлан отланиб чиқди-да бир дара бор эрди. Ул даранинг йўли сиротнинг йўлиндан ҳам нозикрок эрди. Олтанхон шул даранинг оғзинда келиб тушди, Чингизхони Кишваристон келиб Хитойнинг кўп вилоятларини олди. Тақи кўп халқни кирди. Баъзи вилоятларни ўтқа ёкди. Олтанхон ҳам бир бегини кўп чирик бирлан Чингизхоннинг олдина юборди. Чингизхоннинг лашкариндин бир киши қочиб Олтанхоннинг /50 а/ илгари юборган бегина келди. Тақи айтди ким, Чингизхон сонсиз чирик бирлан келиб Хитойнинг бир улуғ шахрини олиб, халқини қатли ом қилиб, ўтқа ёкиб ўлжаларни олишиб юруб эрдилар ким, мен қочгим, Олтанхоннинг беги бу хабарни эшитгач, кўп лашкар бирлан отланиб Чингизхоннинг лашкарина тегди. Чингизхон ҳам бу лашкарнинг келганидин хабардор бўлуб, улуғ чирик бирлан отланиб Тангрига ёпушуб, Олтанхоннинг беги бирлан рў-барўй бўлуб кўп уруштилар. Чингизхонга худойи таоло нусрат бериб, Олтаннинг бегини босиб ва лашқарини қатли ом қилиб Хитойнинг кўп қалъаларини олди. Андин сўнг бу Курултой чирик бирлан ул дараки Олтанхон анда тушуб ётиб эрди, Чингизхон келиб Олтанхон бирлан кўп уруштилар. Оқибат Олтанхон ўттуз минг кишисини қирдируб

Хонбаликға борди. Хар ким Хонбаликда подшоҳ бўлуб тахтада ўлтурса Олтан дерлар. Бу урушдин сўнг Чингизхон Хитойнинг кўп вилоятларини олди.

ЧИНГИЗХОННИНГ ОЛТАНХОН БИРЛАН ЯРАШИБ ҚИЗ ОЛИБ ҚАЙТГАНИНИНГ ЗИКРИ

Олтанхон Чингизхондин қочиб Хонбаликға борғандин сўнг эшиттиким Чингизхон кўп вилоятларни ва кендларини олиб Хонбаликға мутаважжух бўлган эрмиш. Олтанхон беклари бирлан кенгаш килди. /50 б/ ким, Чингизхон бирлан урушкан яхшиму ва ё ярашган яхшиму?

Чингсанг отли вазири бор эрди. Айтди ким ярашган яхши турур. Анинг учун ким ярашғандин сўнг Чингизхон ўз юртига қайтиб кетар. Биз фароғат бўлиб жамиь яхши бекларни йиғиб юрт маслаҳати учун яхши кенгаш килиб, анинг иложини қилмок керак.

Олтанхонға вазирнинг сўзи маъқул бўлуб, Чингизхонға элчи юбориб ва пардаи исматда қизи бор эрди, ани хонға пешкаш қилиб юборди. Чингизхони Кишваристон Олтанхоннинг элчисига кўп иноятлар қилиб юборган қизини ўзи олди. Тақи рози бўлуб ярашиб ўз юртига қайтиб кетди. Андин сўнг Олтанхон мулкини паришон кўруб Таминак /Тамник/ теган шахрга бормокға қарор берди. Бу Таминак шахрини Олтанхоннинг отаси ясаб эрди. Ул шахр ажойиб мазбут шахр эрди. Анинг айлана ёқи кирк фарсанг эрди. Бир улуг сувнинг ёқасинда вокеъ бўлиб эрди. Субхи содикда ул бошинда киштига ўлтурсалар, намозшомда бошига чиқар эрдилар. Бу қалъанинг айлана ёқиндин уч қалъа солиб эрди. Мундағ мазбут қалъа эрди. Олтанхон Хонбалиқни ўғлига бериб, ўзи Таминак шахрига мутаважжух бўлди. Олтанхон Хонбалиқдин отланатурганда Қорахитойнинг сардорини андақ гунох учун ўлтуртуб кетиб эрди. Ул сабабдин Қорахитойнинг /51 а/ бир неча баҳодирлари Олтанхоннинг ўғлининг йилқи, кўй тева сифирини қовуб Чингизхоннинг чирикига кўшулди. Андин сўнг Қорахитойдин бир йигит хуруж қилиб, Хитойнинг баъзи вилоятларини олиб, Чингизхонға элчилар юбориб, оқибат ўзи халқи бирлан хони Кишваристоннинг хизматиға бориб инёети подшоҳона ва марҳамати хисравонасиға махсус бўлди. Мундай кўп халқ Олтанхоннинг беклариндин куфрони неъмат қилиб андақ сабабдин қочиб бориб, Чингизхоннинг ўрдусига кўшулдилар. Олтанхоннинг ўғли беш ойдин сўнг фалақнинг рафторини беқарор кўруб, Хонбалиқнинг ҳукуматини бекларига топшуруб, ўзи отасининг қатиға борди. Чингизхон Олтанхоннинг ожизлиқиндин хабар топиб Самука баҳодир бирлан Минкан баҳодирни кўп чирик бирлан Хонбалиқни олинг теб юборди. Йўлда Қорахитойнинг аксар халқи бу икки сардорға қўшулуб, Хонбаликға мутаважжух бўлдилар. Мундағ вақтда Олтанхон эшитди ким, Хонбаликда ажаб очлик эрмиш теб. Ул сабабдин Олтанхон икки бегиға лашкар қўшуб бир неча минг харвор ошлик бериб, Хонбаликға юборди. Ул икки бек ошлиқни олиб келатурганда Чингизхоннинг икки сардори бирлан учрашти. Тақи

улуғ уруш бўлди. Олтан /51 б/ хоннинг ул икки беги, лашкари ва ошлики бирлан хони кишваристоннинг икки бегининг кўлига тушди. Олтанхон бу хабарни эшитиб, захар еб ўлди. Андин сўнг Хонбалик шаҳри Чингизхоннинг сардорлариға мусаххар бўлди. Мўғулнинг умаролари Чингизхонға элчи юбордилар, Хонбаликни Олтанхоннинг кўп хазина ва дафинаси бирлан олдук теб. Чингизхон Кутуку нуёни икки беги бирлан Хонбалиқға юборди ким, Олтанхоннинг хазинасини юклаб олиб келинглар теб. Бу уч бек жамиъ хазина ва дафинани юклаб Чингизхоннинг хизматиға бордилар. Чингизхон беш йилда Хитойнинг аксари вилоятларини олди ва ҳокимлар ва доруғалар кўйди. Таки қайтиб ўрдусиға тушди. Таки Қашин вилоятиға юруди. Бу вақтда ул шахрни Танкут дей турурлар. Ул вилоятнинг барчасини олди. Таки кўнглина муни қарор берди ким яна бир йўли Хитой устунга борғай. Таки қолган вилоятларнинг барчасини олғай. Бу қасди ул сабабдин тарк топди ким, Найман Таянхоннинг ўғли Кучлик отаси ўлгандин сўнг қочиб, Туркистон вилоятиға бориб эрди. Чингизхоннинг баъзи душманлари иттифок қилиб Кучлукни подшоҳ кўтариб, Султон Муҳаммадға элчи юбориб, анинг кенгаши бирлан Кўрхон бирлан ёғи бўлғай. Ул вақтда Туркистон Кўрхон Қорахитойға тааллуқ эрди. Кучлук /52 а/ Кўрхоннинг вилоятларининг ярмини олди. Ул хабарни Чингизхон эшитиб айтди ким мундағ улуғ душман мамлакатимнинг бир тарафинда пайдо бўлуб турганда узоқ сафарға бормоким лойиқ эрмас теб Хитой бормокни бир тараф қилди. Ул вақтда келди ким Маркит Тўктай бегининг иниси Куду уч ўғли бирлан қочиб бориб Найман юртинда ўлтуруб эрди, онлар кўп фитна ва фасодлар қилатўрур эрмишлар теб. Сувидай /Субидай/ баҳодур бирлан Кўнқират Тўғачарни кўп чирик бирлан онларнинг устиға юборди. Онлар бориб Жаммуран теган сувнинг лабинда топиб урушиб, босиб, қириб, ўлжа-асир қилдилар. Тарих олти юз ўн учда Маркит элининг давлати мункатий бўлди.

БУРҒУЛ НУЁНИ ТУМАТ ЭЛИНИНГ УСТИНА ЮБОРҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Тумат эл Чингизхон Хитой юртина кетгандин сўнг ёғи бўлуб эрди. Хон қайтиб келганидин сўнг Бурғул нуёнға лашкар кўшуб юборди. Ул бориб ўлжа-асир қилиб, хоннинг хизматиға келди.

ЧИНГИЗХОННИНГ ЎҒЛОНЛАРИ ВА ХОТУНЛАРИ ВА КУМАЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Чингизхоннинг хотун ва кумалари кўп эрди. Беш юздин ортуқ эркандур. Барча хотунлари хонларнинг кизи ва хотуни эрдилар. Барчасининг улуғи беш хотун эрди. Бири Бўрта Кучин /Бўрта фужин/ ўғлонларининг онаси эрди. Иккинчи Канжу, Олтанхоннинг кизи эрди. Учунчи Кўрису Таянхоннинг хотуни эрди. Тўртинчи Милун, бешинчи Есуган /Есугай/ иккиси ҳам татар элиндин бир

кишининг кизи эрди. Бири ўлгандин сўнг, бирин олиб эрди. Тўрт ўгли бор эрди. Аввалғи Жўчи, иккинчи Чигатой, учинчи Ўктой /Ўгадай/, тўртунчи Тулуй. Жўчининг маъноси меҳмон темак бўлур. Ўктойнинг маъноси баланд темак бўлур. Тулуйнинг /Тули/ маъноси Ойна темак бўлур. Ҳар бирини бир ишга таъйин қилиб эрди. Сухбат ва тўйи ва эвни Жўчиға, ёрғу олдурмоқ ва тутдурмоқни Чигатойға, мамлакатнинг молини ва забт қилмоқни Ўктойға ва чирик тартибини Тулуйға. Бу тўрт ўғулдин бошқа яна ўзга хотунлардин беш ўгли бор эрди. Хитой юртини Олмати теган ергача олиб, бу беш ўгли ва ака-инисининг ўғлонлариға бериб қайтиб эрди. Бу тўрт ўглиға элларни бўлуб бериб бир ерда ўлтуруб айтди ким, бир-бирингиз бирлан мувофиқат қилинг ва муҳолафат этманг теги. Таки садоқиндин бир ўк чикориб синдурди. Таки бир неча ўкни бир ерга кўшуб айтди ким, мун синдура билур киши борму. Ҳеч киши синдура билмади. Чингизхон ўғлонлариға боқиб айтди ким бу ўқлар сизларға ўхшар. Агар барчангиз бирикиб, бирингизни подшоҳ қилиб, анинг тилиндин чиқмасангиз ҳеч киши синдура билмас. Агар иттифоқ қилмай муҳолифат қилсангиз, бир ўкни нечук ким синдурсалар, сизларни ҳам шундақ синдирурлар теб, яхши насихатлар қилди.

КУЧЛУКНИНГ УСТИНА ЧИНА НҮЁН /53 а/ ТЕГАННИ ЮБОРГАНИ ВА АНИНГ КУЧЛУКНИ ЎЛТУРУВ КЕЛГАНИНИНГ ЗИКРИ

Найман Таянғхоннинг ўгли Кучлук ким қочиб бориб Кўрхон Қора хитойға паноҳ келтурув, ахир Кўрхон бирлан ёғи бўлуб, анинг вилоятларин олиб, мўғул ва татар элиндин ҳар ким Чингизхонға душманлики бўлса, онларни қошиға йиғиштуруб юруганин эшитиб Ясут уруқиндин Чина нўёнға кўп чирик кўшуб юборди. Ул бориб урушиб бости. Ўзи оз халқ бирлан қочиб кетди. Қолганин қириб ўғлон ушоқин ўлжа ва асир қилиб Кучлукнинг сўнғундин кетди. Бир неча кундин сўнг етиб ёнидағи навкарларин ўлтурди. Ўзи уч киши бирлан қочиб Бадахшонда «Сариг қўл» теган дараға борди. Чина таки сўнғундин бориб ҳар чанд излаб ва сўради, топа билмади. Ахир бир кун кўш суриб юрган киши айтди ким, сиз айтқандай нишоналиқ уч киши ул тарафға кетди. Чина нўён мун эшитгач, илғаб бориб Кучлукни тутуб бошин кесиб қайтиб хоннинг хизматиға келиб кўп инъом ва суварғалға учради.

ЧИНГИЗХОННИНГ МАҲМУД ЯЛАВАЧ ТЕГАННИ ЭЛЧИ ҚИЛИБ СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲҒА ЮБОРГАНИНИНГ ЗИКРИ

Чингизхон Маҳмуд Ялавач теганни Султон Муҳаммад Хоразмшоҳға элчи қилиб айтиб юборди ким, худойи /53 б/ таоло машриқдан то сенинг вилоятинггача менға бериб турур. Эмди керак ким сен менин ўғлум бўлуб яхшиликға саъй қилғайсан. То мусулмонлар тинч ва фароғат ўлтурғайлар. Маҳмуд Ялавач бориб

Султонға бу сўзларни арз қилгандин сўнг Султон Муҳаммад бир кун Маҳмуд Ялавачни чақириб авлоқда айтди ким, сендин бир сўз сўрайтурман ростин айтғил. Сенинг хонинг Хитой юртини олгани ростму теб, бир киймат баҳо дурни бозусиндин чиқариб Маҳмуд Ялавачға берди. Маҳмуд Ялавач айтди: «Тангрининг ҳаққи учун менинг хоним рост айтатурур. Бу сўзнинг ростлиқи сизга ҳам тез маълум бўлғуси турур». Бу сўздин Султон Муҳаммаднинг ажаб аччиғи келиб Маҳмудга айтди ким, эй Маҳмуд, сен ҳеч билурмусен ким, менинг мамлакатимнинг узун ва айлана ёки не чоқлик ер турур, менинг давлатим нечук улуғ давлат турур, ва сенинг хонинг нечоқлик киши турур ким, ўзини мендин улуғ билиб, мени ўғлум тегай ва анинг не чоқлик чирики бўлғайким, ўзини мендин зиёда тутғай. Султон Муҳаммаднинг бу сўзиндин Маҳмуд Ялавач қаттиқ кўркти. Таки арз қилди ким, Чингизхоннинг лашкари сенинг лашкарингнинг ёнида зарранинг нури бирлан офтобнинг нурига ўхшар. Маҳмуднинг бу сўзиндин Султон Муҳаммаднинг аччиғи босилиб, Маҳмуд Ялавач анинг ғазабиндин кутулди. /54а/ Андин сўнг икки тарафдин аҳди паймон қилдилар ким, бир-бирларининг дўстиға дўст ва душманиға душман бўлғайлар. Бир-бирига ёмонлик қилмағайлар. Мундин сўнг Чингизхоннинг элчилари султондин рухсат топиб қайтиб хони кишваристоннинг хизматиға бордилар. Хон ҳам султоннинг аҳд ва паймонидин хушхол бўлуб, кўнглунда муқаррар қилди ким, султондин ёмонлик чиқмай, анга ёмонлик қилмағай ва бовужуд ким Носир Халифа Бағдоддин хонға элчи юбориб эрди. Султон Муҳаммаднинг устиға отланиб анга ёғи бўлсун теб, кўп муболага қилиб эрди, анга ҳам ҳеч илтифот қилмади. Бу аҳди синдурмоқни кўнглиға келтурмади, то Ғойирхон Султон Муҳаммаднинг ҳукми бирлан хоннинг савдогарларини ва элчини ўлтурмагунча.

СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲНИНГ ҒОЙИРХОН- НИНГ ТИЛИ БИРЛАН ЧИНГИЗХОННИНГ ЭЛЧИ ВА САВДОГАРЛАРИН ЎЛТУРГАНИНИНГ ЗИКРИ

Ул вақтда Эрон бирлан Турон ороси андаг эмин эрди ким, агар бир киши мағрибдин машрикғача бошиға бир табак олтуни кўюб юрса, ҳеч кишининг ҳадди йўқ эрди ким, анга мутаарриз бўлғай. Мўғулларнинг ўлтурсан еринда шахр йўқ эрди. Доим бозиргонлар кумаш ва тўн ва бўз ва бўёқ олиб бориб, кўп фойдалар кўрарлар эрдилар. Бу ҳавас бирлан Мовароуннахрнинг бозиргонлари иттифок қилиб, мўғул элина даркор кумашларни юқлаб, Чингизхоннинг ўрдусиға келдилар. Чингизхон бозиргон /54 б/ лардин бирисини чарлаб келтуриб, келтурган нимарсаларин баҳо қилдурди. Ул киши ул нимарса ким бир олтунға тегар эрди, ўн олтун баҳо қилди. Чингизхонға бу сўз ёқмади. Айтдиким бу киши андаг хаёл қилур ким, бу нималар ким келтурур турур, биз кўрмаган бўлғаймиз ва бизда йўқ турур. Хазиначисина буюрди ким: «Кумаш келтурғил». Бориб миңг сандуқ парча келтурди. Барчаси зарбафт эрди. Андин сўнг буюрди ким: «Бу бозиргоннинг молин таланг» таладилар. Айтди: «Эмди ўзга

бозиргонларни келтурунг!» Келтурдилар. Кумашларининг баҳосини сўрди. Онлар айтдилар, биз не айталинг агар хоссаси шарифага муносиб бўлса, пешкаш турур. Сотқали келтурганимиз йўқ. Хонга буларнинг сўзлари хуш келиб барча келтурган рахтларини олиб бир тангалик нимарсасина ўн тангалик нимарса бериб, кўп иноятлар қилиб қўналга таъйин қилди. Таки бекларига ҳукм қилди ким, барчангиз бу бозиргонга киши қўшунг. Киши қўштилар. Барчаси тўрт юз эллик киши бўлди. Чингизхон уч кишисини Султон Муҳаммадга элчи қилди. Бири Маҳмуд Хоразмий, бири Али Хожа Бухорий, бири Юсуф Ўтрорий. Айтиб юборган сўзлари бу ким, андаги бозиргонлар келиб, бизнинг иноят ва шафқатимизни кўруб бордилар. Биз ҳам мундин бир неча кишиларни юбордук. Таваккуъ ул турурким онларни сийлаб юборгайсиз. /55 а/ Таки сен менинг ўғлум бўлгул. Худойи таоло оламни биз икковимизга бериб турур. Биз ота ва ўгул бўлуб бир-биримиз бирлан яхши бўлсақ, йўллар эмин бўлуб, мусулмонлар фароғат ва осойишта бўлурлар, теб элчи ва бозиргонларни юборди. Улар Ўтрор бордилар. Ўтрорнинг ҳоқими Иналчук ким Султон Муҳаммаднинг тоғаси эрди. Султон Муҳаммад анга Ғойирхон от қўюб эрди. Бозиргонлар ани кўра борди. Онларнинг орасинда бир киши бор эрди, Иналчукнинг ошноси. Ул Ғойирхон темай, Иналчук теди. Анинг ул сўзи ёмон келиб бозиргонларни тутуб, Султон Муҳаммадга бир пора киши жосусликга келиб турур теб, арза дошт қилиб юборди. Султон Муҳаммад ҳам фикр қилмай ўлтурсун ва молин олсун теб ҳукм юборди. Бу ҳам буларни ўлтуруб, молини олди. Бозиргонларнинг бириси қочиб бориб воқеотни Чингизхонга арз қилди. Чингизхон бу сўзни эшиткандин сўнг, қаттиқ аччиқланиб, бекларини қақриб кенгашиб, Султон Муҳаммаднинг устига юрумак бўлуб, чирик йиғиштурмоқга машғул бўлди. Таки Султон Муҳаммадга киши юборди ким, сенинг сари мутаважжух бўлдук. Сенга маълум бўлсун теди.

ЖЎЧИХОННИНГ СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲ БИРЛАН УРУШҚАНИНИНГ ЗИКРИ

Чингизхон улуғ ўғли Жўчини Туркистон агрофинда ўлтурган Кучлукдин айрилиб қолган ҳар уругдин эллар бор эрди, онларнинг устунга юборди. Ул вақтда Султон Муҳаммад Чингизхоннинг ўзининг /55 б/ тарафина мутаважжух бўлганин эшитиб лашкар йиғиштуруб Самарқанд келиб андин Жанд келди. Ул маҳалда хабар топди ким Жўчихон келиб Туркистон агрофиндаги элларни чопди теб. Илғаб эл ўлтурган ерга борди эрса, кўрди ким Қабли /Қили/ ва Камич теган икки сўвнинг орасинда кўп ўлуқлар ётур. Онларнинг орасинда бир ним жон киши топиб хабар сўрдилар. Ул айтди Жўчихоннинг келатурганин эшитиб қочиб кела эрдук.

Туна кун шу чоқда сўнгғумиздин шу ерда етиб урушиб босиб қириб ўлжа ва асир қилиб олиб кетди. Муни эшитгач, Жўчининг сўнгғундин қавиб сабоҳий теди. Султон Муҳаммаднинг етканин кўруб Жўчихон бекларига кенгашти. Беклар айтдилар, бизни хон Султон Муҳаммад

бирлан урушқали юборгани йўқ. Чоп ва ол теган элларни чопдук, олдук.

Яхшииси ул туруп ким биз оз ва ул кўп юрди. Барали илғаб сўнгтумиздин оз киши етар. Анга урушалинг. Жўчихон айтди: «Мен отамга ва иниларимга бориб не айтурман. Ёвни йироқдин кўрдум-да қочгим дерманму», теб, беқларнинг сўзин қабул қилмай туриб ясаб Султон Муҳаммад бирлан урушти. Жўчихон ўзи бошлаб неча мартаба чопти. Охиринда туғга етиб Султон Муҳаммаднинг қалқанига икки уч мартаба чопди. Якин эрди ким Султон Муҳаммаднинг лашкари қочқай. Султон Жалолиддин яхши ишлар қилиб лашкарнинг /56 а/ қочмаслиқиға сабаб бўлди. Ул кун ахшомғача уруштилар. Кеча бўлгандин сўнг мўғуллар ҳар ерда ўт ёкти. Таки юруй бердилар. Эрта туруб Султон Муҳаммаднинг чирики бориб кўрдилар ким, мўғуллар кеча кетиб туруп, қайтдилар. Жўчихон бориб отасиға қилган ишларини арз қилди эрса, хушхол бўлуб кўп иноятлар қилди. Султон Муҳаммад беқлари бирлан кенгашиб ҳеч қайсиси урушмоқни муносиб кўрмай лашкарни ҳар вилоятларға юбориб қабални қарор бериб қайтди.

СУЛТОН МУҲАММАДНИНГ ДАВЛАТИНИНГ ҚАЙТҚАНИНИНГ САБАБИ

Ул бўлди ким бир кеча мастликда онаси Туркан Хотун бирлан тухмат қилиб Шайх Маждиддин Бағдодайни шаҳид қилдурди. Сабохий қилган ишидин пушаймон бўлуб, бир табак олтун ва жавоҳирни Шайх Нажмиддин Куброға юбориб айтди ким, менинг бу гуноҳимни афв қилсунлар. Шайх айтдилар ким аниёг хун баҳоси олтун ва жавоҳир эрмас. Балким ўлтурган кишининг боши ва менинг бошим ва неча минг халойиқларнинг боши туруп. Андин сўнг амирул мўьминин Носириддин Абул Аббос халифа бирлан ёмон бўлуб муфтилардин фатво олиб, Термиз саййидлариндин Алоилмулк теганни халифа кўтариб, уларнинг отларин хутба ва сикқанин чиқарди. Таки бириси Ғойирхоннинг сўзина кириб Чингизхоннинг элчисини ва бозиргонларини фикр қилмай ўлтуртди. Таки чандон ёмон ишлар қилиб /56 б/ турупким айтса сўз узок бўлатуруп.

ЧИНГИЗХОННИНГ БУХОРО АТРОФИГА ЮРИГАНИНИНГ ЗИКРИ

Тарих олти юз ўн бешда Чингизхон лашкари бениҳоят бирлан ўз юртидин отланиб Ўтраг устиға келди. Йўлда қорлиқ халқининг хони Арслонхон кўл чирик бирлан келиб қўшулди ва Идикут уйғурнинг кўп эли Беш Балиқдин келиб қўшулди. Олмаликдин Сигнақ тегин эли бирлан қўшулди. Ўктойхон ва Чиғатойхонни Ўтрагға таъйин қилди. Чингизхон Жўчихонни Бижанд /Жанд/ тарафға юборди. Алак нўён ва Сукату Буқани беш минг киши бирлан Фанокат ва Хўжанд тарафига юборди. Хони кишваристоннинг ўзи

Тўлуйхон бирлан қолган лашкарни олиб Бухоро тарафига юрди. Бухоро темакнинг маъноси муғ тилинда илм ва аҳли илмнинг жамъ бўлатурган ери темак бўлур. Чингизхон Ўтлардин отланиб Бухоро сари келатурганда ногоҳ Тонг бирлан Зарнуқ қалъасина етушуб келдилар. Ажаб сурон солдилар. Баяқбор Зарнуқнинг халқи хабардор бўлдилар ким, Зарнуқнинг атрофини сонсиз чирик қамди. Бу халқ ажойиб ва ғаройиб кўрктилар. Қалъага қабилиб дарвозаларни тортидилар. Бу ҳолда подшохи жаҳонситоннинг донишманд Ҳожиб теган бир кишиси бор эрди. Ўзи мусулмон эрди. Зарнуқ халқина элчиликка юборди. Донишманд Ҳожиб бориб шаҳрнинг /57 а/ халқига кўп насиҳатлар қилиб ва кўркувчлар бергандин сўнг шаҳрнинг тамом халқи чиқиб кўп пешкашлар олиб келиб хонни кўрунуш қилдилар. Хон ҳам аларга шафқат ва марҳаматлар қилди. Чингизхон Зарнуқнинг отини Қутлук балиғ қўйди яъни мирақ шаҳр темак бўлур. Ул шаҳрнинг йигитларини ўзи бирлан ҳамроҳ қилиб ва қарилариға рухсат берди. Тақи ул ердин отланиб Нурға келди. Нур халқи қалъага қабадилар. Андин сўнг кўп элчилашиб халқ қалъадин чиқиб яхши пешкашлар бирлан келиб, хонни кўрдилар. Хон ҳам ул халқга иноят ва шафқатлар қилиб ҳукм қилди ким, сен халқ ўзунгга етқу чоклик озук тухум ва қўш ўкузунгни олиб қалъадин чиққил. Қолган молингни лашкар таласун. Ул халқ ҳам хоннинг ҳукмига амал қилиб қалъадин чиқдилар. Қолган молларини хоннинг чирики талаб олди. Андин сўнг отланиб ошур ойининг аввалинда тарих олти юз ўн олтида йилон йилинда Бухорога келиб қалъани қабаб тушди. Ярим кеча бўлгандин сўнг Султон Муҳаммаднинг Бухорода қўйган беқлариндин Кўкхон ва Севинчхон ва Қўшлукхон йигирми минг киши бирлан Чингизхоннинг лашкарига шабахун урдилар. Хоннинг чирики ҳам хабардор бўлуб, кўп урушдилар. Оқибат хони Кишваристон /57 б/ нинг давлати қавий бўлуб йигирми минг кишини босиб бир замонда нест ва нобуд қилдилар. Тонг отгандин сўнг дарвозаларни очиб, Бухоронинг жамиъ шайх ва машойихи, мулла ва муфтиси, яхши ва ёмони шаҳрдин чиқиб, хоннинг хизматиға келдилар. Хон ҳам отланиб шаҳрнинг ичига кириб сайр қилиб масжиди жомийнинг эшигига келди. Масжиднинг ичига от бирлан кириб мақсураға келди. Бу масжид ажойиб улуғ иморат эрди. Хон сўрди ким бу эв Султоннинг эви турурму? Халқ айдилар ким, тангрининг эви турур. Отдин тушуб минбарнинг устиға чикди. Мўғуллар уламо ва мужтаҳидларга от тутуруб ўзлари пиёла ичмакка машғул бўлдилар. Мусхафнинг варақлари отларнинг оёқининг остинда ётиб эрди. Ул замонда Бухорода саййидларнинг улуғи бир саййид бор эрди. Мусхафнинг варақини отнинг оёқининг остинда кўруб, бир мужтаҳиддин сўрдиким, бу не воқеот турур теб. Ул мужтаҳид айтди, эй саййид тек турғил ким, тангри таолонинг ғазаб вақти турур. Чингизхон отланиб ийдгоҳға борди. Тақи жамиъ халойикни ҳозир қилди ва минбарга чикди. Аввал тангриға ҳамд айтди. Андин сўнг мусулмонларнинг айбини айта бошлади. Султон Муҳаммаднинг хилоф ваъда қилиб бозиргонни ва элчини ўлтурганини айтди. Андин сўнг айтди ким, эй қавм, сизлардин улуғ гуноҳлар чикди. Тангри таолонинг қаҳри /58 а/ келиб, мен тангрининг бир

ёмон балосиман. Мени сизларга мусаллат қилиб юбориб турур. Бу сўзларни айтиб бўлгандин сўнг, айтди ким сиз халқнинг кўрунуб турган молиғизни айтмоқ ҳожат эрмас. Аммо ер остиди яшурган молиғизни қийинсиз ва кистоксиз чиқариб беринглар. Вилоятнинг халқи зоҳир ва пинҳон молни келтуруб бердилар. Ул ҳолда бир киши келиб хонга айтди ким, бу шахрнинг ичинда Хоразмшоҳнинг аксар кишилари кезланиб турур теб. Бу сўзни эшитканди сўнг хоннинг ҳукми билан шахрга ўт солдилар. Бухоронинг аксари иморатлари ёнди. Ул иморати ким тошдин эрди ёнмай қолди. Андин сўнг арқининг ичинда Султон Муҳаммаднинг бир неча беклари қамалиб эрди, ани ҳам олиб, ичиндаги бекларини ўлтурди. Бухоронинг қалъасини ер билан яқсон қилурди. Алқисса Бухоро то Қооннинг замониғача вайрон эрди. Қооннинг ҳукми билан ёнқи бошдин Бухорони обод қилдилар.

ЎКТОЙ ҚООН ВА ЧИҒАТОЙХОННИНГ ҒОЙИРХОН БИРЛАН УРУШУБ ЎТРАРНИ МУСАХХАР ҚИЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ эллик минг киши билан Ғойирхонни Ўтрав вилоятин сақламоққа қўюб эрди. Тақи татар лашкари ҳам Ўтрав келмакка қасд қилган эрмиш теб, Султон Қорача ҳожиб теган навқарини ўн минг киши билан Ғойирхонга қўмакка юбориб эрди. Ўтравнинг /58 б/ ичинда олтмиш минг киши билан Ғойирхон кабелиб эрди. Шаҳзодалар беш ой кабаб ётдилар. Ўтравнинг ичиндаги халқ паришон бўла бошлади. Қорача Ғожиб Ғойирхонга айтди ким, Ўтравни шаҳзодаларга берали. Тақи эл бўлади. Шояд бу кабал бу паришонлиқдин қутулғаймиз. Ғойирхон анинг сўзини қабул қилмади. Анинг учунким бу фитналар анинг боисиндин пайдо бўлуб эрди. Қорача Ғожиб харчанг Ғойирхонга айтмоқ билан қабул қилмади эрса, ўзининг ўнг минг кишиси билан бир кеча дарвозани сўфий тегандин чиқиб, шаҳзодаларнинг хизматиға келди. Шаҳзодалар Қорача Ғожибга айтдилар ким: «Сен ўз подшоҳингга не вафо қилдунгки, бизга қилғайсен» теб, ани ўн минг кишиси билан шаҳид қилдилар. Мўғуллар дарвозани сўфийдин келиб Ўтравнинг ичига кирдилар ва Ўтравнинг жамъи халқини сахроға чиқариб шаҳид қилдилар. Ул ҳолда Ғойирхон йигирми минг киши билан арқка кабалди. Хар кунда чиқиб урушур эрди. Яхши мардоналиклар қилди ва мўғул чириқиндин кўп кишиларни ўлтурди. Ўзининг катиндаки кишилари тамом шаҳид бўлди. Мўғуллар арқининг қалъасин тақи олди. Ахирул амр Ғойирхон икки киши билан қочиб бир томнинг устига чикди. Ул икки навқари ҳам шаҳид бўлди. Ахир уруша-уруша Ғойирхоннинг ўқи туганди. Оқибат қанизлари девордин /59 а/ хишларни олиб берабошладилар. Ул хишларни отиб урушти. Ахирул амр айлана ёқини кабаб тирик тутуб шаҳзодаларнинг хизматиға олиб бордилар. Шул вақтда шаҳзодалар эшиттилар ким, Чингизхон Бухорони олиб Самарқанд келиб турур. Ўктой қоон ва Чигатойхон лашкари бениҳоят билан Самарқанд тарафиға мутаважжих бўлдилар. Тақи Кўксарой теган ерда Ғойирхонни шаҳид қилдилар.

ЖҶЧИХОННИНГ БИЖАНД БОРҒАНИНИНГ ЗИКРИ

ЖҶчихон Ҷтрардин отланиб Сикнак келди. Ҳасан хожи теган бир мусулмон навқари бор эрди. Ани Сикнакға элчи қилиб юборди-да, айтди ким, бориб халқға насихат қил, келиб мени кўруб қалъани менга бериб, менга итоат қилсунлар. Ҳасан хожи Сикнакға бориб, халқға насихат қилатурғанда бозорийлар савоб турур теб такбир айтиб, Ҳасан ҳожининг устунга тўқулаб ўлтурдилар. Тақи дарвозани беркитиб қабилиб турдилар. Бу хабарни эшитиб ЖҶчихон қаттиқ аччикланиб мўғулларға қалъани ёпушиб олинлар теб ҳукм қилди. Бир соатда мўғуллар ёпушуб қалъани олдилар. Тақи бир Ҳасан Ҳожининг қони учун ўн минг мусулмонни шаҳид қилдилар. Тақи Ҳасан ҳожининг ўелини Сикнакға ҳоким қилдилар. Андин сўнг ЖҶчихон отланиб Ҷзгандга келди. Ҷзганд халқи қалъадин чиқиб яхши пешқашлар бирлан келиб ЖҶчихонни кўрдилар. Хон ҳам /59 б/ аларға иноятлар қилиб ўзига ва молиға даҳл қилмади. Андин сўнг отланиб Аснаш /Асанас/ теган қалъага келдилар. Аснашнинг халқи чиқиб урушти. ЖҶчихоннинг лашқари аларни босиб барчасин шаҳид қилдилар. Ул ҳолда Бижанд ҳокими ЖҶчихоннинг хабарин эшитиб, Бижанддин қочиб Ҳоразм кетди. ЖҶчихон муни эшитиб Чинтемур теган навқарини Бижанд халқиға элчи қилиб юборди. Бижанд халқи итоат қилмай, Чинтемурни ўлтурмакка қасд қилдилар. Чинтемур хийлалар қилиб, аларнинг қўлиндин қочиб, ЖҶчихоннинг хизматиға келди. Тақи ҳар нима курганин хонға арз қилди. ЖҶчихон аччикланиб Бижандга бориб Бижандни қабади. Тақи қалъани олди. Аввал кишиларки Чинтемурни ўлтурмакка қасд қилиб эрди, аларни шаҳид қилди ва ўзга халқнинг қонин бағишлаб барчасини қалъадин ташқари чиқариб, молларини талатиб Али ҳожаи Ғиждувонийни Бижандга ҳоким қилди.

АЛАҚ НУЁННИНГ СУКАТУ БҶҚА БИРЛАН ФАНОКАТ ВА ХҶЖАНД КЕЛГАНИ ВА ХҶЖАНД ҲОКИМИ ТЕМУР МАЛИКНИНГ ЗИКРИ

Юқорида зикр қилиб эрду ким, Чингизхон Алақ нуён бирлан Суқату Бўқани беш минг бирлан Фанокат ва Хўжанд тарафига юборди теб. Алақ нуён ва Суқату Бўқа келиб Фанокатни қабадилар. Фанокат халқи уч кунгача дарвозаларни тортиб қалъага қабилиб турдилар.

Тақи тўртланчи куни тамом халқи қалъадан чиқиб /60 а/ кўп пешқашлар бирлан келиб, Алақ нуён ва Суқату Бўқани кўрдилар. Андин сўнг бу икки сардор аҳли пешани бир бошқа ва Султон Муҳаммаднинг навқарларини бир бошқа айирди. Тақи навқар халқини ўлтуруб, аҳли пеша бирлан тожик халқини ҳашар учун Хўжанд тарафига суруб, ўзлари ҳам отландилар. Келиб Хўжандга тушдилар. Аммо Хўжанднинг Темур Малик отлиғ ҳокими бор эрди ким, уруш кунда Рустам ва Асфандиёр анинг олдинда тоқат келтуруб турабилмас эрди. Темур Малик Хўжанднинг рудхонаси-

нинг ўртасинда бир курук ер бор эрди. Анда бир қалъа солиб эрди ким, андағ мазбут қалъа эрди ким, анга офариданинг кўли етишмас эрди. Ул қалъада Темур Малик минг йигит бирлан қабалди. Алак нўён бирлан Сукату Бўқа ул қалъани кўруб тангандилар, нечук қилиб олғаймиз теб. Аммо Темур Малик ўн икки кема ясатиб эрди. Усти сарпўшлик. Анга ўқ отмоқ ва тўпанг учун даричалар тартиб бериб эрди. Ул кемаларга бир амал қилиб эрди ким, ўқ ва тўпанг ва ҳеч нимарса анга ўтмас эрди. Ул кемаларни миниб кунда андағ урушлар ва мардоналиклар қилди ким, тамом мўғуллар таҳсинлар қилдилар ва ҳеч бобда ани ола билмадилар. Оқибат мўғуллар эллик минг ҳашарий тожикни олдиға солиб тош ва кесак ташитдилар. Ўзлари тошни ва кесакни сувға солур /60 б/ эрдилар. Ахирул амр мўғул лашкари голиб бўлган сабабдин Темур Малик етмиш кемага қўш ва асбоб юклар, ул мазкур бўлган ўн икки кемасига минг йигити бирлан миниб кеча бўлғач, рудхонасининг ичи бирлан юрийберди. Алак нўён бирлан Сукату Бўқа мўғулларға сизлар ҳам дарё лаби бирлан Темур Маликнинг ортиндин юрунг теб, ҳукм қилди. Мўғуллар тақи рудхонанинг лаби бирлан Темур Маликнинг кемасига ёнашиб уруша-уруша юрур эрдилар. Ногоҳ Темур Малик Фанокат шаҳрининг рўйбарўсиға етти. Кўрди ким рудхонанинг устиндин бир улуғ занжир тортиб турурлар, кема ўтабилмасун теб. Темур Малик ул занжирни бир табарзин бирлан урди ким, занжир пора-пора бўлди ва кемалари андин ўтуб кетди. Андин сўнг мўғуллар рудхонанинг ҳар еринда ва ҳар манзилинда бориб тайёр бўлуб турдилар. Темур Малик бирлан урушмоқ учун. Темур Малик буларни кўруб дарёдин чиқиб сомон йўли бирлан Хоразм тарафиға барқи ломийтек кетди.

Мўғул лашкари ҳам Темур Маликнинг ортундин етиб кўплар уруштилар. Темур Малик минг йигити бирлан мардоналиклар қилди. Ахирул амр йигитлари тамом шаҳид бўлдилар. Андин сўнг Темур Маликнинг ортундин уч мўғул етди.

Темур Маликнинг уч ўқи қолиб эрди, бирисининг пайкони /61 а/ йўк. Шул пайконсиз ўқ бирлан бу уч мўғулнинг бирисининг кўзига ўрди ким, кўзи кўр бўлди. Мўғуллар муни кўргандин сўнг қайтдилар. Темур Малик Хоразм борди. Тақи Хоразмдин лашкар олиб Кот бориб Котда Чингизхоннинг қўйган ҳокимини ўлтуруб қайтиб Хоразм келди.

Тақи Хоразмдин Султон Муҳаммаднинг қатиға борди. Султон Муҳаммад анга кўп илтифот ва иноятлар қилди. Андин кетиб Шом борди. Тақи бир неча йил анда туруб, андин Хўжанд борди. Кўрди ким Чингизхон ўғлини Хўжандда ҳоким қилиб турур. Ўғли бирлан танишди-да Ўқтай қоон қатиға кетди. Йўлда Қадқан ўғлонға йўлуқди. Қадқан ўғлон ани таниб боғлатиб мўғул бирлан урушқанини сўрди эрса, ул ҳам беибо жавоб берди. Қадқан ўғлоннинг аччиғи келиб бир ўқ бирлан урди. Темур Малик шул ерда шаҳид бўлди. Алак нўён ва Сукату Бўқа Хўжандни олиб Самарқанд тарафиға мутаважжих бўлиб, Чингизхон хизматиға келдилар.

ЧИНГИЗХОНИ КИШВАРИСТОННИНГ САМАРҚАНДНИ ОЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ мўғул лашкарининг кўркунчиндин юз ўн минг кишини ўттуз хон бирлан Самарқандда кўюб эрди. Ул лашкарнинг олтмиш минги турк ва элик минги тожик эрди ким, ҳар бири уруш кунинда шери жаён ва фили дамондин юз қайтармас эрди ва йигирми фили жанги кўюб эрди. Бу айтилган кишилардин /61 б/ ўзга чандон халойиқ бор эрди ким, сондин ва ҳисобдин ташқари эрди. Қальанинг хандақини қазиб сувга еткуруб эрдилар. Чингизхон Уттар келганда Самарқанднинг мазбутлиқини ва халойиқнинг кўплигини эшитиб ўғлонларини Уттарга таъйин қилиб ва нўёнларини Самарқанднинг сарҳадларига юбориб, ўзи Бухорога келиб, Бухорони олғандин сўнг, Самарқанд келди. Уғлонлари Уттарни олиб ва Нўёнлари сарҳадларни фатх қилиб, Самарқандда хони кишваристоннинг ўрдусига кўшилдилар. Хоразмшоҳнинг Самарқанд ичинда кўйган хонлари сонсиз лашкар бирлан дарвозадин чиқиб, Чингизхоннинг бир вора лашқари бирлан қаттиг уруш солдилар. Ул урушда Хоразмшоҳийлар мўғулларнинг бир нечасини ўлтуруб, ва бир порасин асир қилиб қайтиб Самарқандга кирдилар. Тангласи хони кишваристоннинг ўзи отлаиб урушга келди. Ул кун андаг уруш бўлди ким, хоразмшоҳийлардин ҳеч кишида дарвозадин чиқмоқга ҳад бўлмади. Аммо қальанинг устундин қаттиг уриштилар то ахшомғача. Ул вақтда Самарқанднинг шайхул исломи бирлан қозиси келиб, хонни кўруб омон тиладилар. Хон ҳам аларга кўп иноят ва илтифотлар қилди. Шайхул ислом бирлан қози қайтиб бориб, Номозгоҳ дарвозасини очдилар. Мўғул ҳужум қилиб дарвозадин /62 а/ кириб, ўзга дарвозаларни ҳам очдилар Жамиъ мўғуллар қалъага кириб торож қилмоқга машғул бўлдилар. Тақи Султон Муҳаммаднинг хонлариндин Албхон /Алпхон/ теган минг киши бирлан уруша-уруша қутулуб кетди. Андин ўзга жамиъ хонлар лашқари бирлан шаҳил бўлдилар. Ахли хирфатдин ўттуз минг кишини ўғлонлари ва нўёнларига улаштурди. Андин сўнг шайхул ислом бирлан қозига элик минг эликни бағишлади. Андин ўзгасиндин икки юз минг қизил райятчилик олди. Бу воқеот тарих олти юз тақи ўн олтида воқеъ бўлди.

ЧИНГИЗХОН УЎГЛОНЛАРИНИ ХОРАЗМГА ЮБОРГАНИНГ ЗИКРИ

Хони кишваристон Самарқанд бирлан Бухородин фориғ бўлгондин сўнг Жўчихон ва Ўқтой Коон ва Чигатойхонни Хоразм устига таъйин қилди ва шахзодалар лашқари бениҳоят бирлан Урга тарафига мутаважжих бўлдилар. Ул вақтда Хоразмда Хоразмнинг беклариндин Хумортегин ва Мўғул Ҳожиб ва Фаридун Ғу теган бор эрди. Аммо Хумортегин Хоразмшоҳнинг онаси Турк Хотуннинг қариндоши эрди. Ани Урганчда ҳоким қилиб эрдил Урганчда Хоразмшоҳ навқаридин, ақобир ва ашрофдин ул мик

халойик бор эрди ким хисобини тангри таоло билгай. Ул мусулмонлар фалакнинг гардишиндин гофил ўлтуруб эрдилар. Ногоҳ бир неча /62 б/ оглиғ мўгул келиб дарвозанинг олдинда турган от ва эшакни олиб кетдилар. Отли ва пиёда юз минг киши ул мўгулларнинг ортиндин кавуб кетдилар. Урганчининг қальясиндин бир парсах ерда Боғи хуррам теган боғ бор эрди. Ул боғда мўгулларнинг ортиндан еттилар. Ул ерда мўгуллардин кўп киши букуб туруб эрдилар. Ногоҳ ким тарафдин мўгулнинг букиси /букиб ётгани/ мусулмонларға от солдилар. Андағ уруш бўлди ким, ул юз минг кишидин беш-ўн киши қуртулуб шахрга қелдилар. Алар ортиндин кавуб келиб мўгуллар ўзларини Шўра теган маҳаллага солиб, ул маҳаллани кечгача талаб ва ўтға ўртаб қайтиб кетдилар. Сабоҳ бўлганда мўгулнинг бир пора лашкари келиб, шахрнинг атрофинда саф тортиб қалбаға назора қилиб турдилар. Султон Мухаммад Хоразмшоҳнинг Фаридун ғурий теган беги беш юз йигит бирлан дарвозаға таъйин бўлуб турди. Ул вақтда кўрдилар ким Жўчи ва Ўктой Қоон ва Чигатойхон лашкари бенихоят бирлан отланиб келиб Урганчининг атрофини қабаб тушидилар. Тақи шахзодалар Урганчға элчи юбардилар. Айтдилар ким, бизға тобиъ бўлуб эл бўлсангиз, ўзингиз омон бўлиб, ўғлон ва ушоқингиз ўлжа ва асир бўлмас. Урганч халки ани қабул қилмадилар ва итоатға бўюн эгмадилар. Андин /63 а/ сўнг етти ой кунда Хоразм лашкари эртадин ахшомғача урушур эрдилар. Мўгуллар Урганч атрофинда манжаникға солмоқға тош топмай тутнинг кундаларини кесиб манжаникға солиб отар эрдилар. Ул вақтда мўгуллар хоҳладилар ким Жайхунни боғлағайлар, то Урганчға сув бермағай. Жайхунни боғламоқ учун уч минг мўгул отланиб боғлар ерга келдилар. Ул ишдин Урганч халки хабардор бўлуб, келиб уч минг мўгулни ўртаға олиб андағ уруштилار ким, ул уч минг мўгулдин бир киши қутулмади ва ҳеч ваҳж бирлан мўгуллар Урганчни ола билмадилар. Анинг учун ким шахзодаларнинг орасиға андак мухалифатлик тушуб эрди. Чингизхон эшитди ким, етти ой бўлди, Урганчни олабилмай турурлар. Хони кишваристон айтиб юборди ким, Жўчихон ва Чигатой Ўктой қоонни ўзлариға муқаддам билсунлар ва анга тобиъ бўлсунлар ва бир-бирлариға мухалафат қилмасунлар. Андин сўнг Хоразмшоҳийлар бирлан рў-барўй бўлсунлар теб. Шахзодалар отасининг ёрликин тутуб Ўктойға тобиъ бўлуб, мухалафатни орадин чиқариб лашкарни хоразмийларға рў-барў қилиб қаттиғ уруштилар. Ахирул амр Урганчни олиб маҳалла маҳаллага ўт кўюб тамоом халкни сахроға чиқардилар. Тақи юз минг эвлик кишини ахли ҳунар турур теб, /63 б/ олдилар. Жавон хотун ва ёш ўғлонларни тақи баида қилмоқ учун олдилар. Андин ўзга халкни лашкариға қисмат қилди. Ҳар бир кишиға йигирми тўрт киши тегди ва ҳукм қилдилар ким ўлтурунлар. Мўгуллар ўлтурдилар. Манқул турур ким Ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубронинг овозаси оламға машҳур бўлуб эрди. Ул сабабдин шахзодалар ҳазрати шайхға киши юбордилар. Шайх оёқ остида қолмасунлар, ўғлон ва ушоқлари бирлан қалъадин чиқиб келсунлар теб. Ҳазрат шайх айтиб юбордилар ким, мен якка эрмасман. Менинг қариндошим ва хизматкорларим бор турур. Шахзодалар айтиб

юбордилар ким ўн киши бирлан келсунлар. Шайх айтдилар ким ўндин кўп турур. Шаҳзодалар айтдилар ким юз киши бирлан келсунлар. Шайх айтдилар, юздин кўп турур. Шаҳзодалар айтдилар, минг киши бирлан келсунлар. Ҳазрати шайх айтиб юбордилар ким яхшиликда мен бу халқнинг тамоми бирлан ошно ва дўст ёр эрдим. Энди ёмон кунда нечук буларни ташлаб борайин, мен борабилмасин, теди. Ул маҳалда мўғуллар ҳазрат шайхнинг маҳалласига қуюлуб келдилар. Ҳазрат шайх бир неча мўғулларни ўз қўллари бирлан даражаи жаҳаннамга юбордилар. Таки шаҳид бўлдилар. Қолу инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиъун.

ЧИНГИЗХОННИНГ НАХШАБ ВА ТЕРМИЗ ВА БАЛХ БОРҒАНИНИНГ /64 а/ ЗИКРИ

Чингизхон Мовароуннаҳрни мусаххар қилғандин сўнг шаҳзодаларни Хоразмга юборди. Таки ўзи Самарқанд борди. Ул баҳор Самарқандда туруб Нахшаб келди. Нахшабдин Термиз келди. Термиз халқи тобиъ бўлмай, саф тортиб уруштилари. Ахирул амр Чингизхон Термизни олиб қатлиом қилди. Ул вақтда бир хотунни мўғуллар ўлтурмакка олиб келдилар. Ул хотун айтти: «Мени ўлтурманг. Мен сизларга бир яхши дур берайин», теди. Алар тедилар: «Дуринг қайда турур?» Ул хотин айтди: «Дурни ютқан турурман, дур қорнимда турур». Мўғуллар ул хотуннинг қорнини ёриб дурни олдилар. Ул сабабдин ҳеч ўлук қолмади, тамомининг қорнини ёрдилар. Хони кишваристон Термиздин ўтуб Балх борди. Ул вақтда Балх андаг тузук эрди ким, минг таки икки юз масжид жомиъ бор эрди. Минг таки икки юз ҳаммоми бор эрди. Филжумла Балхнинг аҳоли ва маволиси келиб хонни кўруб, омон тиладилар. Хон қабул қилмади, анинг учун Султон Жалолиддин тирик эрди. Анинг тириклигинда бу халқ албатта муҳолифатлик қилур теб. Алқисса хон Балхнинг халқи бирлан қаттиғ урушлар қилиб, Балхни олди. Таки халқни қатлиом қилиб, Балхнинг қалъасини ер бирлан яқсон қилди. Балхдин фориг бўлғандин сўнг Тулуйхонни бир неча нўёнлар бирлан Хуросон устига /64 б/ юборди. Таки ўзи Толқон келди. Аммо Толқон ажаб мазбут шаҳр эрди. Анинг халқи тобиъ бўлмай, уруш асбобини тийёр қилиб, хони кишваристон бирлан уруша бошладилар. Алқисса етти ой уруштилари. Ахирул амр Тулуйхон Хуросонни мусаххар қилғандин сўнг лашқари бениҳоят бирлан келиб, Толқонда отасига қўшулди. Бу кўп лашқар бир ерга қўшулуб, Толқон халқи бирлан қаттиғ уруш қилиб аларни бостилади. Ҳеч кишини қўймай шаҳид қилдилар. Ҳатто эмчак эматурған ўғлонларғача ва таки қалъани вайрон қилдилар. Таки Андароб келдилар. Андаробни олиб халқни ўлтуруб қалъани вайрон қилиб, ўтуб Бомиён келдилар. Бомиён халқи қалъага қабилиб кўп урушуб, кўп мардоналиклар қилдилар. Ногоҳ ул урушда Чигатой хоннинг ўғлига ўк тегиб ўлди. Ул ўғлонни Чингизхон ажойиб севар эрди. Хони кишваристон ул қолни кўруб, димоғиндин дудлар чиқиб буюрди ким мўғулларга қалъага ёпушунлар. Мўғуллар қалъага ёпушуб олдилар. Таки улуғ ва кичик

ихши ва ёмон, эру-хотундин бир киши қўймай ўлтурдилар. Қалъани ер бирлан яксон қилдилар. Чингизхон ул қалъанинг отини Мавбалиғ қўйди, яъни ёмон қалъа темак бўлур.

ЧИНГИЗХОННИНГ СУЛТОН ЖАЛОЛИДДИН БИРЛАН УРУШҚАНИ ВА АНИНГ /65 а/ СИНД СУВИДАН КЕЧИБ ҚОЧҚАНИ

Ул вақтда Чингизхон Султон Муҳаммаднинг сўнгундин Чина Нўён Сувидай баҳодир ва Тўғачар кўнқиратни юборганда Хон Малик киши юбориб, элман теб қолиб эрди. Тўғачар анинг сўзина инонмай уруш солиб қалъадин отқан ўқ тегиб ўлуб эрди. Ул сабабдин Чингизхондин кўркунчлироқ эрди. Ул маҳалда Султон Жалололиддиннинг Ғазнин келганин эшитиб, султонга киши юбориб айтди ким, мен ҳам баландликка етдум, бек ва мардона бўлсунлар теб. Чингизхон ҳам ихтиёт учун Ғазнин ва Ғуржистон ва Зобил ва Кобилнинг йўлларина Шангуй Қутуку ва Такачик /Такачак/ ва Мулка ва Ўқар Қалжавни бош қилиб ўттуз минг киши юбориб эрди, Қалжавнинг маъноси ҳазил қилғувчи темак бўлур эрмиш. Қутуку нўён эшитди ким Хонмалик Султон Жалололиддинга қўшулмоқга боратурур теб, илғаб сўнгундин кеч бўлганда етди. Кеча урушабилмай, эрта урушайин деб кеча тушди. Хонмалик кечаси юруб Султонга бориб қўшулди. Такачик ва Мулка бир пора лашкар бирлан Қутуку нўёндин айрилиб, Далён қалъасини қабаб яқин эрди, олғай. Султон Жалололиддин кўп лашкар қўшулгандин сўнг илғаб Далён бориб мўғул /65 б/ ларнинг қоравулиндин минг киши олиб ўлтурди. Қолғани кочиб келиб Қутуку нўёнга қўшулди. Султон Хонмаликни ўнг, Сайфиддин маликни сўл қилиб, ўзи боғлаб урушдилар. Султоннинг лашкари тамом пиёда ва кўп ва мўғул оз. Ахшомғача урушдилар. Ахшом мўғуллар кигиздин ва шолдин киши ясаб отларнинг ва теваларнинг устига беркитиб, орқаларинда ясов қилиб, эрта туриб урушга бордилар. Султон Жалололиддиннинг лашкари буларнинг эткан ишларин билмай, кўмаки келди теб, қочали тедилар. Султон Жалололиддин кичкунди ким мўғуллар хийла қилиб турур, кўркманг, андин сўнг кўнгулларин беркитиб бир мартаба ҳамла қилдилар. Таки мўғулларни ўрта ерга олдилар. Ахирул амр тоқат қилиб турабилмай қочтилар. Мўғуллардин кўп киши ўлди. Шангуй Қутуку оз киши бирлан қочиб хон қошига келди. Чингизхон аччикланиб лашкар йиғиштурмоқга машғул бўлди. Султон Жалололиддин қайтиб эвига тушди. Мўғуллардин кўп ўлжа тушиб эрди. Ани бўлушуб юриганда бир от учун Хонмалик бирлан Сайфиддин малик уруштилар. /66 а/ Хонмалик Сайфиддиннинг бошига камчи бирлан урди. Султонга арз қилди. Султон тўрасин бермади. Ул сабабдин Сайфиддин аччикланиб барча қиниқлилар бирлан кечаси бузулуб Кирмон тоғларина юрий бердилар. Ул чоқда Чингизхоннинг сонсиз чирик бирлан келатурганин эшитиб тура билмай Синд сувиндин кечмакни қарор бериб кетди. Чингизхон таки кеча-кундуз юруб Ғазнин борди. Анда хабар олди ким, Султон Жалололиддин кетгали ўн беш кун бўлуб турур. Ғазнинга ҳоким қўюб илғаб Синд лабига борди.

Султон ҳам кемаларни таъйин қилиб эртаси ўтайин теб туруб эрди, хон кўрди ким бу кеча сабр қилса, эртаси ўтуб кетатурур. Султоннинг лашкарининг атрофини ихота қилди. Уч қат ва тўрт қат мўғул кўп ва тожик оз. Султон офтоб чикғанда кўрди ким ўт бирлан сувнинг ўртасинда турур. Хон султонни тирик тута кўрунг теб Укар Қалжав ва Кутур Қалжавни Эравул қилиб, бир мартаба кўтарила от солдилар. Ўнг ва сўлин кўтардилар. Султон беш-олти юз киши бирла ул ёкға ва бу ёкға от солиб эртадан то тушгача шул кўп лашкар бирлан урушуб мардоналиклар қилди. Ахир ул амр мўғуллар ўрта ерга олдилар. Яқин эрди ким дастгир қилғайлар. Зарурдин дарёга тушиб ўтуб юрий берди. Чингизхон Султоннинг қилган /66 б/ ишларина кўп таҳсинлар қилиб, ўғлонларина боқиб айтди ким: «Отадин ўғул туғса, шундағ туғсун» — деб. Султоннинг ўғлон ва ушоқин ва хазинасин олдилар. Тақи Дурбай нуён бирлан Балануёни султон кейинидан юборди. Онлар тақи Ҳиндистоннинг ярмигача бориб, хабар ва асар билмай қайтиб келдилар. Чингизхон шул ердин қайтиб атроф жавонибдағи вилоятларни олиб, барчасина ҳокимлар қўйди. Тақи келиб Самарқанд кишлади.

ЧИНГИЗХОН СУЛТОН МУҲАММАДНИНГ КЕЙИНИДИН ЛАШКАР ЮБОРГАНИНИНГ ЗИКРИ

Султон Муҳаммад Хоразм шохнинг оз киши бирлан Термиздин Аму сувин кечиб кетганин эшитиб, ўзи Балхни қабаб туруб, Чина нуён ва Сувидай баҳодир ва Тўғачар кўнқиратни ҳар қайсиға ўн минг киши қўшуб Султон Муҳаммадни олмағунча ҳеч ерда турманг теб юборди. Ҳар вилоят ким сизларга боқиниб омон тиласа омон беринг, ҳар қайсиси боқинмаса ўзларини ўлтуруб, ўғлон ва ушоқни ўлжа ва асир қилиб, шаҳарларини куйдурунг. Уч йилгача керак ким ишингиз саранжом тобқай. Мен ҳам мунда турмай ўз юртумға борғум турур. Сизлар ҳам ишингиз биткандин сўнг ул йўлдин Даштга борғайсиз. Беклар ҳам хондин рухсат олиб дарёдин ўтуб /67 а/ Балх бориб, андин Ҳирот вилоятига бордилар. Ҳирот халқи пешкашлар олиб чиқиб кўруб изҳори итоат қилдилар. Чина нуён тақи мутаарриз бўлмай, Султон Муҳаммад сари юрий бердилар. Аммо Тўғачар кўнқират сўнг қолиб эрди, Ҳиротга келиб, буларнинг сўзин қабул қилмай, уруш солдилар. Ҳирот халқи зарурдин урушдилар. Тўғачарға қалъадин отган ўқ тегиб ўлди. Лашкари бориб Чина нуёнга қўшулди. Андин сўнг Саваға етдилар. Сава эли аларға илтифот қилмай дарвозани боғладилар. Булар ҳам йўлимиздин қолмалинг теб ўтуб юрий бердилар. Сава Эли аклсизлик этиб масхара тутуб мўғулларни сўка бердилар. Булар ҳам аччиқланиб қайтиб келиб уч кун қабаб, тўртинчи кун қалъани олиб бир киши тирик қўймай қирдилар. Тақи Нишопур юридилар. Ул нақтда Султон Муҳаммад эшитди ким мўғулдин ўттиз минг киши сўзин ўтуб барқ ва бодтек келатурур. Султон Муҳаммаддин ўзга шимарса керакмас теб. Бу хабарни эшиткандин сўнг Султон

бекларини чақириб кенгашти-да, ўғлон-ушокин Қоринда Қалъаси-на юбориб ўзи Ирок сари кетди. Фахрул Мулк ва Низомиддин Абул Маолий котиб ва зиёулмулк бир неча бекларин Нишопур элликига қўйдида /67 б/ ўзи Райдин ўтуб Қазвин борди. Ўғли Султон Рукниддин ўттуз минг киши билан анда эрди. Отасининг келатурганин эшитиб қаршу чиқиб ва яна бир ўғли Султон Гийсидинни онаси билан Қариндазга юборди. Ул вақтда Чина нўён билан Сўвидай баҳодир Нишопур бориб Султон Муҳаммаднинг қўйган бекларига киши юборди. Улар ҳам кўп пешкашлар билан уч киши юбориб айтдилар ким бориб Султон Муҳаммадни олиб келсунлар. Вилоят аларнингки турур. Чина нўён уйғур тили билан хат берди. Чингизхоннинг берган нишони бор эрди. Мазмуни бу ким, худойи таоло оламини менга бериб турур. Хар ким менга тобиъ бўлса давлатга етар, агар бўлмаса ўзи нест бўлуб, ўғлон ушоки билан йитар. Ани ҳам берди. Таки Нишопуранин каячарни олиб Султон Муҳаммаднинг кейинидин кетди. Андин Мозандарон бориб, кўп кишини ўлтуруб қалъасин ер билан яксон қилиб, Исфаройин йўлига кириб, ул йўлда ҳам ким учраса эл бўлганига тегмай, эл бўлмаганин ер билан яксон қилиб Илол /Айлал/ қалъасиким султоннинг онаси анда эрди, кабал қилиб андин Рай бориб, Райни олди. Кишисин кириб, қалъасин ер билан тенг қилди. Хоразмшоҳ бу хабарни эшитиб бориб турарга ер топмай беклар барчаси /68 а/ кенгашиб кўркунчдин ҳеч ерда тура билмай Қориндазга кетди. Ёнидаги кишилари ҳам қайси бир тарафга кетди. Қориндазга бора турганда бир пора мўғулларга учраб урушуб Султон Муҳаммаднинг отига ўқ тегиб қочиб Қориндаз борди. Анда ҳам турмай Гилон сари мутаважжих бўлди. Мўғуллар кейинидин етиб улуг уруш бўлди. Мўғуллар бир пора лашқарин Қориндазга кўюб Султон Муҳаммаднинг кейинидин кетди. Султон Гилон бориб етти кун туриб, Истидорага мутаважжих бўлди. Йўлда хазинаси талаф бўлди. Андин Кулзум дарёсига бориб, андин Абскун жазирасига борди. Анда тура билмади. Ул кун ким султон чиқиб кетди, мўғуллар ҳам бориб Султонни тобмай қайтиб Қориндаз келиб, султоннинг неча хотуни ва ўғлон ушоки анда эрди, олиб ўлжа ва асир қилиб, кичик ўғлонлари Илал Қалъасинда эрди, анга бордилар-да, қабадилар.

Айтурлар ким, Одам замонидин то бу дамгача ҳеч ёғмур кам бўлмас эрди. Анга ҳовузлар ва сақоялар қазиб эрдилар ким, халқ йиллар ўлтурсалар эрди, сувга ихтиёж бўлмас эрди.

Чингизхоннинг давлати ва Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг нақбатидин бир қатра ёғмур ёғмади. Ахир ўн беш кунда сувлари турганди. Султон Муҳаммаднинг вазири Носириддин чиқиб Чина нўёни бориб кўрган соати ёғмур ёғаберди. /68 б/ Анча ёғдиким, селлар бўлди. Хазина ва жавоҳир ким бор эрди, мўғуллар олдилар. Вазирни ва султоннинг онаси ва ўғлонларини Чингизхонга юбордилар. Чингизхон вазирни ва ўғлонларини ўлтуртди.

Султон Муҳаммад бу хабарни эшитиб, ўзиндин кетиб, беҳуш бўлди. Таки қайтиб ўзина келмади. Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожибу. Ул маҳалда кафан топмадилар. Таки тўни билан

кўмдилар. Бу воқеъа йилон йили ва тарих олти юз тақриб ўн еттида воқеъ бўлди. Султон Муҳаммаднинг подшоҳлиқи йигирми бир йил эрди. Андин сўнг Нахчиван ва Озарбайгон /озарбайжон/ вилоятини олиб хароб қилиб, андин Ширвонга бориб, Шамохийдин ўн қачарчи олиб бирисин ўлтуруб ўзгасин кўркутиб айтдилар ким бизни йўл бирлан бошламасангизлар йўлдошингизга на қилсак сенларга шунини қилурмиз теб. Онларга бошлатиб Дарбанд йўлидин ўтуб юрудилар. Ул вақтда қипчак ва Аланбан /Алан/ аларнинг йўлларини тутуб туруб эрдилар. Сувидай баҳодир Қипчакга киши юбориб айтди ким бизнинг қаринтошимиз турурсиз. Алан бир ёт халқ турур. Онларга кўмак берманг ва бизнинг бирлан мувофақат қилинлар теб, кўп пешкашлар юбордилар. Қипчаклар тақриб буларнинг сўзларин қабул этиб Алан қавминдин айрилдилар. Кўмаки кеткандин сўнг /69 а/ мўғуллар урушуб кириб ўлжа ва асир қилдилар. Қипчак эли рус сари бориб андин кўмак олиб мўғулларнинг устига келди. Мўғул аларни кўриб мақр қилиб қочди. Қипчаклар кўркуб қочди теб ўн кунгача кейинидин қавдилар. Андин сўнг мўғуллар қайтиб туруб етти кунгача уруштулар. Ахирул амр мўғуллар қелиб келиб босиб кириб кўп ўлжалар олиб хушқол ва хуррамлик билан Чингизхоннинг хизматиға бориб кўп пешкашлар ортиб кўрунуш қилиб ўзларининг қилган ишларини арз қилдилар. Хон тақриб буларнинг қилган ишларига тақсинлар қилиб кўп инъом ва суюрғаллар берди.

ЧИНГИЗХОН ТЎЛИХОННИ ХУРОСОН УСТИГА ЮБОРГАНИНИНГ ЗИКРИ

Хони кишваристон Балхни олгандин сўнг Тўлихонни Хуросон устига юборди. Тўлихон Чингизхоннинг лашкарининг ўндин бири саксон минг киши бирлан Марв устига отланди. Ул вақтда Хуросон ажаб маъмур эрди. Хусусан Марв андағ маъмур эрди ким Марвнинг деҳқонлари мол /69 б/ ва неъматнинг кўпчилигининг гурурининг ўзларини подшоҳлардин, беқлардин ортуқ тутар эрдилар. Ул замонда Султон Муҳаммад Маждул (Мажирул) мулк теганни Марвда ҳоким қилиб эрди. Маждул мулкнинг амакисидин бир гуноҳ содир бўлди. Ул сабабдин Султон Муҳаммад Маждул мулкни Марвнинг ҳокимлигининг чиқариб, Баҳоил мулк теганни Марвга ҳоким қилди. Бу Маждул мулк Султон Муҳаммад Ироқ боргандин сўнг Султоннинг хизматиға бориб юрур эрди. Ногоҳ мўғул лашкари Хуросон келганининг хабари Ироқда шойиб бўлди эрса, Султон Муҳаммад Марв ҳокимиға ёрлик юборди ким ҳар вақт мўғул лашкари устунгизга келса, анинг бирлан урушманг. Анга эл бўлуб Марвни анга беринг теб. Ул ёрлик Марв ҳокимиға келгандин сўнг Баҳоил мулк Марвда турмоқни маслаҳат кўрмай, Ёзар қалъасига бориб қабалди. Бир неча халқ ўзга вилоятларга мутаффаррик бўлдилар ва бир неча ажали етган халқ Марвнинг ичинда қолдилар. Ул вақтда Тўлихоннинг лашкаридин икки сардори лашкари азим бирлан Марвнинг атрофиға келиб тушди. Баҳоил мулкнинг ноийби шайхул-ислом тамом халқ бирлан

калъадин чикиб сардорларни кўруб эл бўлуб мол бердилар. Нўёнлар ҳам бу молга рози бўлиб /70 а/ Марвдин ўтуб кетдилар. Ул замонда Султон Муҳаммаднинг Бука туркман теган бошчиси бор эрди. Марвнинг бир пешасинда яшурунуб ётиб эрди. Мўғул лашкари кеткандин сўнг ул пешадин чикиб бир неча туркманлар бирлан мувофақат килиб Марвнинг ичига кирдилар. Андин сўнг хар ерда қачқон ва бусқан туркман ва тожик ва султоннинг навкарлариндин бўлғай Бука туркманнинг қатига йиғилиб хизмат камарин белларига боғладилар. Буқанинг лашкари хадду ниҳоятдин ташқари бўлди. Вақтики Султон жазираи Абсқунда дорул фанодин дорул бақоға рихлат қилгандин сўнг, Марвнинг аввалқи ҳокими Маждул Мулк бир хачирни миниб Ирокдин Марвға келиб тушди. Бука туркман ҳокимлик завқиндин Маждул Мулкни Марвға киргизмади. Бир неча кундин сўнг Маждул Мулк хар ҳийла бирлан ўзини Марвнинг ичига солди. Марвнинг Бука бошлиқ жамиъ халқи Маждул Мулкка тобиъ бўлуб ҳоким кўтардилар. Ул вақтда Сарахс халқи мўғулға тобиъ бўлуб эрди. Мўғуллар Сарахснинг шайхул исломини Сарахсда ҳоким килиб эрди. Марвнинг шайхул исломи Маждул Мулкдин бир неча шикоятлар килиб, Сарахснинг Шайхул исломиға юборди. Маждул Мулкнинг раҳдорлари шайхул исломнинг кишисини тутуб хатни олиб Маждул Мулкка юбордилар. Маждул Мулк бу хатни кўргач, шайхул исломни ўлтуруб оёқиндин судратиб чорсўға ташлатди. Ул ҳолда Марвнинг сўнқи ҳокими Баҳоил Мулкки Ёриз калъасидан кабалди теб зикр толиб эрди. Ёриздан чикиб Мозандарон бориб мўғул умаролариға Марвнинг воқеоти арз қилди ким, менга лашкар қўшунг. Мен бориб Марвнинг халқини сизга тобиъ килиб, хар йилда эв бошиндин бир тўнлик бўз раиятчилик олиб берайин теди эрса, мўғулнинг умаролари анинг сўзини қабул килиб, анга етти минг киши қўшуб Марв тарафига юбордилар. Баҳоил Мулк етти минг мўғул бирлан отланиб Шаҳристон теган ерга келди. Анда эшитди ким Маждул Мулк Марвда саксон минг киши бирлан ҳоким бўлуб ўлтуруб туруп теб. Баҳоил Мулк бир мўғул бирлан бир кўлундин Маждул Мулкка хат юборди-да, айти ким, мўғул лашкари бирлан урушиб бўлмас. Яхшиси ул туруп ким, мен етти минг мўғул бирлан бора турарман, албатта бизга тобиъ бўлинг теб. Алар Марвға келиб хатни келтуруб Маждул Мулкка бердилар. Маждул Мулк бу хатнинг мазмуниға мутталиъ бўлгандин сўнг, ул икки кишини ўлтурди. Таки хар йўлда қоравулар қўйди. Баҳоил Мулк бирлан келатурған етти минг мўғул бу хабарни эшитгач, Баҳоил Мулкни ўлтуруб, ўзлари қайтиб кетдилар. Мўғулларнинг хабари Таскин топгандин сўнг Маждул Мулк /71 а/ Марвнинг яхши халқлари бирлан шароб ичмакка ва ишрат қилмоққа машғул бўлди. Ул вақтда Омуя ҳокими Ихтиёруддин туркман бир неча туркманлар бирлан Марвға келиб Маждул Мулкка айтди ким мўғул лашкари Марвни кабаб олмоқ учун кела эрмишлар. Ул лашкарнинг бир пораси Омуяға келди. Керак ким дам-бадам Марвға ҳам келгайлар. Маждул Мулк ажаб паришон бўлди. Буюрди ким халқ қабал асбобиға машғул бўлғайлар. Ихтиёруддин

Марвдин қайтиб яна бир неча кўп туркман бирлан мувофақат қилиб мўғул лашкари бирлан Марвнинг орасинда бир улуг сувнинг бўйнида тушди. Мўғул лашкариндин саккиз юз киши келиб турманларнинг маҳалласига чапавул солдилар. Аксари маҳаллани торож қилиб халқни ўлтуруб баъзиларни асир қилдилар, ул вақтда Тўлихон Насай, Обивард ва Сарахсни ва Хуросоннинг яна бир неча вилоятларини олиб мухаррам ойнинг бошинда тарих олти юз тақи ўн саккизда ҳадсиз, ниҳоятсиз лашкар бирлан келиб Марвни қабаб тушдилар. Марвнинг ичинда лашкар чиқиб уруш солди. Тақи бир соатда мўғулдин минг кишини ўлтурдилар йигирми бир кун уруштулар. Ахирул амр Тўлихон аччиқланиб отдин тушуб пиёда бўлуб, қалқанин бошига тортиб Марвнинг дарвозасига югурди. Тамом мўғул хоннинг ортиндин югурдилар. Ул ҳолда Марвдин чиқиб урушуб /71 б/ юруган саксон минг киши эрди. Барчаси қочиб қалъага кирдилар, Мўғуллар қалъани юз саф, икки юз саф қабадилар. Маждул Мулк кўрди ким, бу лашкарга муковимат қилиб бўлмас теб. Андин сўнг кўп пешкашлар бирлан қалъадин чиқиб бориб кўрди. Хон Маждул Мулкдин шаҳарнинг молини ва хазинани талаб қилди. Тақи икки юз мўғулни анга мухассил қилди. Андин шаҳрнинг халқини саҳрога чиқаринг теб ёрлик қилди. Тўрт кунда халқни шаҳрдин саҳрога чиқариб бўлдилар. Хунарлик кишидин тўрт юз кишини олиб қолдилар. Андин ўзга эру хотун ва ўғлон-ушоқ барчасини лашкарга қисмат қилдилар. Ҳар мўғулга тўрт юз киши тегди. Ҳар киши ўзина теккан ҳиссасини ўлтурдилар. Саййид Изиддин теган бир неча девонлар бирлан Марвнинг ичиндин чиқариб ўлтурган кишиларни хатга олдилар. Саҳрода ўлгандин бошқа шаҳр атофинда ўлганларни ўн уч кунда хатга олиб бўлдилар. Минг мартаба минг тақи уч юз минг киши эрди. Алқисса мўғуллар хон ҳукми бирлан Марвнинг қалъасини ва иморатларини андаг вайрон қилдилар ким, ҳеч нишона қолмади. Марвнинг акобирлариндин амир Зиёиддин теган бор эрди. Ани Марвда ҳоким қилди. Қочиб бусиб қолган халқ бирлан /72 а/ экин экиб ўлтурунг теб Бормас теганни аларга доруға қилди. Тақи ўзи Марвдин отланиб Нишопур тарафига равон бўлди. Андин сўнг уч мартаба Марвда халқ йиғилди. Тақи қирғин тобди. Ҳар қирғинда эллик минг, олтимиш минг киши ўлди.

ТЎЛИХОННИНГ НИШОПУР БОРҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Марвни олгандин сўнг Тўлихон отланиб Нишопур келди. Нишопур халқи қозиларини хонга юбориб омон тиладилар. Хон омон бермади. Тақи улуг уруш қилиб Нишопурни олди. Тақи халқини қатли ом қилди. Хотун ва ёш ўғлондин бошқа минг-минг етти юз қирқ минг кишини ўлтурдилар.

ТҮЛИХОННИНГ ХИРОТ БОРҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Тўлихон Нишопурни хароб қилгандин сўнг, Хирот устига юруди. Хиротга яқин еткандин сўнг Занбур отлиғ навкарини элчи қилиб, Хиротнинг ақобир ва ашрофларига айтиб юборди ким, бизга эл бўлинг, то ўзингиз ўлуб ўғлон ушоқларингиз ўлжа ва асир бўлмағай. Ул вақтда Султон Жалолиддин Малик Шамсиддин Муҳаммад теганни Хиротда ҳоким қилиб, юз минг киши анга таъйин қилиб кетиб эрди. Малик Шамсиддин Муҳаммад Тўлихоннинг элчисини ўлтурди. Тақи қалъадорлиқ ва уруш асбобини тайёр қилмоқға машғул бўлди. Тўлихон элчини ўлтурганин эшитиб газаб бирлан отланиб келиб Хиротни қабади. Етти кун уруш бўлди. Андағ уруш бўлди ким қонлар сув ўрниға окди. Тўлихоннинг /72 б/ минг тақи етти юз улуг беги ўлди. Саккизланчи куни мўғуллар ҳужум қилиб келди. Малик Шамсиддин Муҳаммаднинг лашкари ҳам ҳужум қилиб, қалъадин чиқиб улуг уруш қилдилар. Ул урушда Малик Шамсиддин Муҳаммадга ўк тегиб шахид бўлди. Тўлихон икки юз киши бирлан Хиротнинг дарвозасига чолиб келди. Тақи бошиндин тўлғасини олиб қалъадағи халққа кичкириб айтди: «Хирот халқи билинг ва яна огоҳ бўлинг, мен Чингизхон ўғли Тўлихон турурман. Агар ўзингиз ўлмай ўғлон ушоқингиз асир бўлмай, фароғат бўлайин тесангиз қалъадан чиқиб мени кўрунг ва манга эл бўлуб хар йилда Султон Жалолиддинга бературған молнинг ярмини Чингизхонга беринг теб. Бу сўзни эшиткандин Хирот халқи икки фарик бўлдилар. Султон Жалолиддин халқи эл бўлмасмиз ва қалъани анга бермасмиз тедилар. Аммо шахр халқи дарвозаларни очиб ўзлари бориб Тўлихонни кўрдилар. Хон ҳам шахрга кириб Султон Жалолиддиннинг ўн икки минг кишисини ўлтурди. Тақи шахр халқининг гуноҳини бағишлаб Малик Абу Бакр теганни ҳоким қилиб ўз мулозимларидин Мингтой теган мўғулни доруға қилиб ўзи отаси тарафига мутаважжих бўлди-да, Толқонда отасига кўшулди. Тўлихон кеткандин сўнг, Малик Абу Бакр бирлан Мингтой дод ва адл қилиб ўлтурдилар. Ул вақтда Ғазнин бирлан Бомённинг орасинда /73 а/ Султон Жалолиддин бирлан Чингизхоннинг нўёнларининг орасинда улуг уруш бўлди. Тақи нўёнлар ёмон бостуруб мўғуллардин кўп киши ўлуб эрди. Ул уруш тамом Ироқ ва Ироқайн ва Хуросон ва Мовароуннаҳрда шойиъ бўлди. Халқ андағ хаёл қилдилар ким Чингизхон Султон Жалолиддин бирлан ҳеч рўбарў бўла билмағай. Ул вақхдин Хирот халқи Малик Абу Бакр бирлан Мингтой доруғани ўлтуруб Чингизхон бирлан ёв бўлдилар. Малик Муборизиддин теганни ҳоким қилдилар. Бу хабарни хони кишваристон эшитгач, Тўлихонга эътироз қилди. Айтди ким, агар сен ул халқни ўлтурсанг эрди, мундағ фитналар бўлмас эрди теб, аччиғи келиб Илчиктой нўённи саксон минг киши бирлан Хирот устига юборди. Тақи Хиротни олиб бир кишини тирик қўймағ тебди. Илчиктой нўён отланиб келиб Хиротни қабади. Хирот халқи олти кунгача қаттиғ урушлар қилдилар. Мусулмон ва кофирдин сонсиз киши ўлди. Ахирул амр қалъанинғ тўрт тарафининг хар тарафиндин йигирми минг киши

қалъага югуриб қалъани олдилар. Таки қатлиом қилдилар. Минг-минг олти юз минг кишини даражаи шаҳодатга еткурдилар. Ҳиротнинг қалъасини ер бирлан яксон қилдилар. Ҳиротда ўн беш киши тирик қолди. Андин ўзга бир киши қолмади.

ЧИНГИЗХОН ИНИ ВА ЎҒЛОНЛАРИ БИРЛАН МЎҒИЛИС— ТОНҒА /73 б/ ҚАЙТМОҚНИ КЕНГАШ ҚИЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Чингизхон Эрон юртини тамом олиб, душманларнинг баъзиси ўлуб, ва баъзиси қочқандин сўнг, хоннинг қаҳри ва ғазаби андак паст бўлди. Бу ҳолда Хитой тарафидин хабар келди ким, хитой халқи ёв бўлуб, Чингизхондин юз уюрди. Хон бу хабарни эшитгач, ўғлонлари умароларини чакириб кенгаш қилди. Таки Чигатойхонни Кеч ва Макран тарафига юборди, то Султон Жалолиддинни топиб қўлга қайитгай ва Ўгадойни Ғазнин тарафига юборди ким, Султон Маҳмуд Сабуктегиннинг юртини масаххар қилгай. Чингизхоннинг ўзи Турон юртига қайтмоқ бўлди. Угадой қоон отасининг ҳукми бирлан Ғазнин бориб авлоди Сабуктегиннинг юртини мусаххар қилиб, Туронга қайтди. Чигатойхон таки Макран бориб, ул юртларни хароб қилиб, халқни ўлжа ва асир қилиб Султон Жалолиддиндан ҳеч хабар топмай Бухоро, Тошканд ва Самарқанд тарафига қайтди.

ЧИНГИЗХОННИНГ ЎЗ ЮРТИГА ҚАЙТҚАНИНИНГ ЗИКРИ

Чингизхон баҳор вақтинда ўз юрти тарафига қайтди. Йўлда вилоятлар ва қасабчаларга ҳоким ва доруғалар таъйин қила-қила келиб, Аму сувиндин ўтуб, Бухорога келди ва атрофга юборган шаҳзодалар ва нўёнлар тамом келиб қўшулдилар. Хони кишваристон Бухоро халқига киши юбориб айтди ким, менга бир донишманд мулла киши юборинглар. Андин бир неча сўзлар сўрай турурман /74 а/ теб. Бухоро халқи қози Ашраф теган бирлан яна бир воизни юбордилар. Чингизхон алардин сўрди ким, сизлар нечук мусулмонсизлар теб. Алар айтдилар ким, мусулмонлар худойнинг бандаси турурлар. Худой бир турур, бемисл ва бемонанд турур. Чингизхон айтди, ман ҳам тангримни бир билурман. Таки айтдилар, пайғамбар тангрининг элчиси турур. Тангри таоло ўзининг амрини ва нақийини бандаларига айтмоқ учун юбориб турур. Чингизхон бу сўзга ҳам қойил бўлди. Андин сўнг ҳар кунда беш-вақт намоз ўқуб тангрига бандалик қилурмиз тедилар. Ани ҳам яхши кўрди. Андин сўнг ўн бир ой ошни ҳар вақт хоҳласак ермиз. Аммо бир ой кундуз ош емасмиз, аммо кеча ермиз тедилар. Муни ҳам хуш кўрди. Андин сўнг, худойнинг Макка отлиғ эви бўлур. Агар қувватимиз етса, анга борурмиз тедилар. Чингизхон анга қойил бўлмади. Айтди ким, тамоми олам худойнинг юрти турур. Бир ерни тахсис қилиб бормоқ не турур теди. Андин сўнг

аларға рухсат берди. Бухоронинг ахоли ва маволиси хондин тархон ёрлиқи тиладилар. Хон ҳам иноят юзиндин ул халқға тархон ёрлиқи берди. Бухородин кўчуб Самарканд борди. Тақи Дашти Қипчоқға Жўчихонға элчи юборди-да, айтди ким, фарзанди азиз тамоми лашкаринг бирлан отланғил. Тақи Даштнинг жонуварларини бизнинг тарафимизга қовуб келтурғил, то шикор /74 б/ қилғаймиз. Аввалида айтиб эрдуким, шахзодалар Хоразм устига борғанда, Чингизхон айтиб юбориб эрди, Жўчи бирлан Чигатой Угадойни ўзларига муқаддам билиб, анинг ҳукмидин чикмасулар теб. Ул сабабдин Жўчихон Хоразмни олғандин сўнг хоннинг бу сўзига номус қилиб, Дашти Қипчоқ бориб, даштнинг тамом элини ўзига мусаххар қилиб, овлаб ва қушлаб юруб эрди ким, отасининг элчиси келиб отасининг айтган сўзларин айтғандин сўнг, Жўчихон тамом лашкари бирлан отланиб даштнинг тамом жонуворларин олдиға солиб келиб, отасиға қўшулди. Тақи кўп пешкашлар тортди, отдин юз минг от пешкаш қилди. Анинг йигирми мингги бўз, йигирми мингги кўк, йигирми мингги тўруқ ва йигирми мингги қора ва йигирми мингги чипор эрди. Чингизхон ҳам Жўчихонға иноят ва илтифотлар қилди. Жўчихон иниларига яхши ширин забонлиқлар қилди. Андин сўнг Чингизхон Шахзодалар бирлан яхши шикорлар қилиб, Жўчихонға юрт маслаҳатидин кўп насихатлар қилиб ёвға ва элга нечук қилурининг кенгашин айтиб, дашт сари узатди. Тарихи Рашидийда андағ айтиб турур ким, Урганчга инилари бирлан борғанда Чингизхон Угадойнинг тилиндин чикмасун тегани учун Жўчихоннинг кўнгли оғриб эрди /75 а/ Ул сабабдин Урганчни олғандин сўнг Қипчоқ ва Рус ва Черкас ва Булғар, ва Мажар ва Бошқирд, бу юртларни олмоқға машғул эрди. Чингизхон ўз юртиға қайтғанда Жўчихонға неча мартаба киши юборди келсун теб. Ул вақтда Жўчихон хаста бўлиб эрди. Узр айтиб юборди. Чингизхон узрина инонмай каттиғ оғриди. Жўчихон бир кун кўчуб бора эрди, бир овли ерга тушди. Ўзи хаста, бекларина буюрди ким овлан! Овлар овлаб юрий эрдилар ким, бир манғит ўтуб Чингизхон қотиға бора эрди. Буларни кўруб Жўчихонни бирга хаёл қилиб кетди. Тақи бир неча кундин сўнг Чингизхон қотиға борди. Чингизхон Жўчининг хасталикин сўради. Ул манқит айтди ким, хаста ва соғ эрканин билмадим. Фалон ерда ов овлаб юрий эрди. Хон бу сўзни эшитгач, аччиқланиб Жўчихоннинг устига отланур бўлди. Ул маҳалда хабар келди ким, Жўчихон вафот топди деб. Хон билдики манқитнинг сўзи галат турур. Манқитни хар чанд изладилар, топмадилар. Хон ўглининг ўлганиға бир неча таъзия тутуб, андин сўнг ўз юртиға келиб ўғлон-ушоқин кўриб хушхол бўлди. Ул вақтда хабар келди, Танқут ҳокими Шийдурқу ёв бўлди теб. Хон улуғ чирик бирлан отланиб Шийдурқунинг устига борди. Шийдурқу ҳам лашкари бениҳоят /75 б/ бирлан келиб хонга рў-барўй бўлди. Улуғ уруш бўлди, ахирул амр Шийдурқу қочти. Тақи бир мазбут қалъада қабалди. Чингизхон вилоятини талаб, хароб қилиб нусрат бирлан қайтиб ўрдусиға тушди. Ул вақтда Шийдурқунинг элчиси келди. Айтиб юбориб турур ким агар гуноҳимдин ўтсалар, мен бориб кўрар эрдим, вале бу шарт бирлан мени ўзларига фарзанд

қилғайлар-да, онт ва шарт қилғайлар. Чингизхон бу сўзларнинг тамомини қабул қилиб, кўп иноятлар этиб, элчини қайтариб юборди. Элчи хон эшикидин отланиб кетгач, хонға бир хасталиқ ориз бўлуб йикилди.

ЧИНГИЗХОННИНГ ХАСТА БЎЛУБ ЎҒЛОНЛАРИҒА НАСИХАТ ҚИЛИБ ДУНЁДАН ЎТКАНИНИНГ ЗИКРИ

Чингизхон Хитой устига юруганда, бир воқеа кўруб, андин ажойиб кўрқуб эрди. Ўзининг яқинда ўларин жазм билиб эрди. Ногоҳ хон хаста бўлди. Ўзининг ҳолидин хабардор бўлуб, ўғлонларини ва умароларини олдиға келтуруб, Жўчихон ул вақтда ўлуб эрди, анинг ҳам ўғлонларини келтуртди. Тақи насихатлар қилди ва ўғлонларига айтди ким, зинҳор бир-бирингиздин дунё маслаҳати учун озурда хотир бўлманг. Агар ҳар қайсингизнинг кўнглинда бир зарра нифок бўлса, албатта ани кўнглингиздан кетаринг! То душманнинг макриндин амон бўлғайсиз. Тақи Ўгадойни менинг ўрнимға подшоҳ /76 а/ қилиб барчангиз анга тобиъ бўлуб, анинг чор ва булчориға ҳозир бўлинг теди. Ўғлонлари ва умаролари бирлан Ўгадой қооннинг орасинда ҳам аҳднома ёздирди-да, айтди ким, мен ўлсам, кишиға билдурманг. То Шийдурку халқи бирлан келгунча. Шийдурку келгач, халқи бирлан ўлтурунлар. Андин сўнг менинг ўлганимни зоҳир қилинг теди ва руҳининг қуши танининг қафасидин учуб кетди. Шаҳзодалар отасининг васиятиға амал қилиб, хоннинг ўлганини кишиға билдурмадилар. Бир неча вақтдин сўнг Шийдурку лашкари бирлан келди. Шаҳзодалар Шийдурқуни лашкари бирлан тутуб ўлтурдилар. Тақи Чингизхоннинг ўлганини зоҳир қилдилар-да, жазая ва фазаъ кўп қилдилар. Чингизхон бир кун шикор қилиб юруганда бир улуғ дарахтнинг остиға келди. Тақи айтди ким, агар мен ўлсам мени бу дарахтнинг тубинда қўюнлар. Хон ўлгандин сўнг, хоннинг ўлигини бир сандуқға солиб, сандуқни шул дарахтнинг остинда қўйдилар. Ул ерни Бурхон қолдун дерлар. Хонни қўйғандин сўнг ул ерда кўп дарахтлар пайдо бўлди. Андағ кўп бўлди ким, ўқ урс ўтмас эрди. Ул ер тамоми подшоҳлар ва умародарнинг мақбараси бўлди. Чингизхон тарих олти юз йигирми тўртда, тўнқуз йилинда дунёдин нақл қилди ва тақи тўнқуз йили дунёға келди ва тўнқуз йили хон бўлуб тахти салтанатда ўлтурди /76 б/ Хоннинг муддаи умри етмиш уч йил эрди ва йигирми беш йил подшоҳлик қилди. Уч ой ўткунча атроф ва жавонибдин халқ келиб шаҳзодаларға таъзия еткурдилар Азадан фориг бўлгандин сўнг, ҳар ким қўшли қўшиға кетдилар. Аммо салтанат маслаҳатидан ҳеч сўзлашмадилар.

ЧИНГИЗХОННИНГ БАЪЗИ МАСАЛЛАРИ ВА БИЛИКЛАРИ ВА РАСМ ВА ҚОИДАЛАРИНИНГ ЗИКРИ

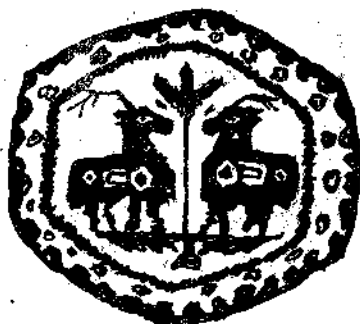
Чингизхон ўн минг кишини бир кишиға топшурди. Тақи анга туман ақаси от қўйди ва минг кишини бир кишиға топшуруб ҳазора от қўйди. Юз кишини бир кишиға топшуруб сад от қўйди.

Уш кишини бир кишига топшуруб даҳча от қўйди. Таки ёрлик қилди ким, ҳеч кишининг ҳазора, сад ва даҳчаси яна бир овнинг ҳазора, сад ва даҳчасина қўшулмасун.

Агар ҳар иши бўлса, халқ ани умарои туманга, умарои туман, умарои ҳазорага, умарои садга, умарои сад умарои даҳчага ҳавола қилсун теди. Таки ҳукм қилди ким, эру хотин бийғиз то игнагача сакласунлар ва таки ҳар турлук салоҳ ким уруш кунинда дарқор бўлур, бир камсиз сакласунлар. Ҳар ким хилоф ҳукм қилса ғазаби шодшоҳона бирлан адаб берур эрди. Таки ҳар ўғули ким отасининг ва ҳар ини ким ақасининг сўзин ва насиҳатин қабул қилмас эрди ва ҳар хотунким эрининг иттифоқи бирлан бўлмас эрди, ҳар куёви қайинини оғритур эрди ҳар ўғриқи ўғрилиқдин ўзга иш қилмас эрди, ҳар ёмонликни ўзига пеша қилиб эрди. Бу айтилганнинг барчаси Чингизхоннинг замонинда мундаг ишларга ҳаргиз қадам қўймади. Таки ул ким ҳар ким оқил ва баҳодир эрди, ани лашқарга бош қилди. Ҳар кимки чусту чолок эрди ани йилқиға юборди. Ҳар кимки беакл ва суст эрди, ани чўпон қилди. Анинг учун иши кун кундин яхши бўлуб, давлати зиёда бўлди. Таки айтур эрдиким, туман ақаси, ҳазора, сад, ва даҳча ҳар йилнинг аввалинда ва охиринда мени кўруб ва биликимни эшитса, ул киши улуғ лашқарга бош бўлабилур. Ҳар қачон мундаг қилмаслар, алар халқға бош бўлмоқға ярамас турурлар. Андаг киши бир тошға ўхшарким, ани бир сувнинг ўртасига ташлагайлар. Ул ботиб кетиб, ҳеч кўрунмагай Таки айтур эрди ким, ҳар киши ўн кишини тартиб бирлан ясаса, улуғ лашқарни ҳам ясар ва таки ҳар ким ёмонликдин ўзининг ичини пок қилса, мулкдин ўғрини ҳам пок қилур. Таки ҳар киши улуғлар қатиға борса, андин сўз сўрамай сўзламасун. Агар сўз сўрмай сўзласа, анинг сўзини эшитсалар не ҳўб, агар эшитмасалар совук темирға чўкуч ургантек бўлур. Чингизхоннинг 77 б/ мундаг сўздин сўзлари кўп эрди. Анинг барчасини ёзар бўлсақ бир улуғ китоб бўлур. Бу сабабдин қусур қилдук.

ТҮРТИНЧИ БОБ

ЧИНГИЗХОННИНГ УЧУНЧИ ҮҒЛИ ҮҒАДОЙ ҚООННИНГ ВА ЧИНГИЗХОННИНГ НАСЛИНДИН ХАРКИМ МҶҒУЛИСТОН— ДА ПОДШОҲЛИК ҚИЛСА АНИНГ ЗИКРИ

Чингизхон вафот топғандин икки йилдан сўнг Дашти қипчоқдин Жўчихоннинг ўғлонлари ва Чигатой ва Тулихон ўғлонлари бирлан ва машрик тарафиндин Билгадой нўён ва Илчидой нўён ва барча беклари йиғилиб келиб Чингизхоннинг битиб берган аҳдномасин чиқариб, хоннинг айтган васиятларин айтиб, Ҳгадой хонлиқ сенга муқаррар турур тедилар. Ҳгадой айтди, мендин улуғлар бор, амакимни ва ё ақам Чигатойни ва ё иним Тўлини хон кўтаринг теб. Қирқ кунгача мувозара бўлди. Қирқ кундин сўнг барчалари биз Чингизхоннинг сўзини ўзга қила билмасмиз теб, Чигатойхон ўнг қўлини, Тўлихон сўл қўлини олиб, Ҳгадой Қоонни тахт устунга ўлтуртдилар. Мўғул расми бирлан аёллар тутаб, улуғ тўй қилиб муборак бод қилдилар. Тарих олти юз йигирми еттида эрди, Чингизхондин сўнг баъзи ерларда фитналар пайдо бўлуб эрди, барчасин дафъ қилиб, Султон Жалолиддин дафъи учун Чурмағун бекни ва Айтмасни уч туман киши бирлан Эронга /78 а/ юборди. Султон ул маҳалда хинддин келиб, Кирмон ва Шероз ва Озарбайжон ва Табризни олиб ва ўзга шаҳарларни мусаххар қилиб, ёнига кўп киши йиғиб, ўзига куч ва қувват пайдо қилиб эрди. Чурмағунбек бир пора киши бирлан Айтмасни илгари юбориб эрди. Султон Жалолиддин аларнинг кела турганларин билиб, қочиб Диёрбакр ва Курдистон кетди. Курдлар от ва тўнига бўлуб ўлтурдилар. Баъзилар айтиб турурлар ким қаландар бўлуб кетди. Воллоху аълам, хоразмшоҳийлардин оламда киши қолмади.

ҲҒАДОЙ ҚООННИНГ ХИТОЙ БОРҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Тарих олти юз таки йигирми еттида, рабиъ ал-аввал ойинда Ҳгадой Қоон ва Чигатойхон, Тўлихон сонсиз чирик бирлан Хитой тарифига юрди. Қорамуран теган сувнинг лабинда бир шаҳр бор эрди. Ул шаҳрга келди. Анинг халки қирқ кун қабилиб, кўп уруштилар. Ахирул амр шаҳрнинг халки ажаб танг бўлуб, омон

тилаб, шахрни аларга топшурдилар. Хитой сипоҳиндин ўн икки минг киши кема бирлан кочиб кетди. Андин ўзга кўп халқни қатлиом қилиб ўғлон ва ушоқини банда қилиб, Хитойнинг яна бир шахрина мутиважжих бўлдилар. Ўгадой Қоон Тўлихонни ўн минг киши бирлан илгари юборди. Таки анинг ортиндин оҳиста-оҳиста юриди. Ул вақтда Хитой подшоҳи Олтанхон бу хабарни эшитиб, умаролариндин бир-иковни юз минг киши бирлан /78 б/ қарши юборди. Бу юз минг киши Тўлихонга йўлуқуб, Тўлихоннинг лашкарини оз кўруб, айлана ёқни қабадилар. Ул ҳолда Тўлихон хабардор бўлди ким иш мушкул бўлуб турур. Фикр қилди. Таки ядачиларга ҳукм қилди. Яда қилинлар теб. Ядачилар уч кеча кундуз яда қилдилар. Ёзнинг иссиғ кунинда қор бирлан ёғмур ёға бошлади. Андағ совук бўлди ким кўп киши қўлини қўйинидин чиқара билмади. Тўлихон кўрди ким Хитой лашкари совукдан ожиз бўлуб турур. Чирикига ҳукм қилди ким Хитой лашкарига атрофдин от солинлар теб, Мўғуллар атрофдин от солдилар. Таки Хитой лашкарини бостилар. Бу юз минг кишидин беш минг киши кочиб қуртулди. Ўзгалари ҳамма қатлиом бўлди. Бу хабарни Олтанхон эшитгач, андағ айтиб турурким бир улуғ ўт ёндурди. Таки ўғлон ушоқи бирлан ўтга ёниб ўлди. Алқисса Тўлихон Хитой хонининг ўлганини ва хитойни мусаххар қилганини қоонга арза дошт қилиб юборди. Қоон ҳам Хитойга келиб жамиъ вилоятларини мусаххар қилиб, Маҳмуд Ялавачни анда доруға қилиб қайтди. Ул вақтда Тўлихон хаста бўлди. Таки ўлди. Отасиндин сўнг ўн тўрт йил подшоҳлик қилиб отасининг ортиндин кетди.

ЎГАДОЙ ҚООННИНГ ШАҲЗОДАЛАРНИ РУС ВА ЧЕРКАС ВА БУЛҒАР ТУРО/79 а/ ВА БАШҚИРД ВА ЎЗГА ВИЛОЯТЛАРНИ ФАТХ ҚИЛМОҚГА ЮБОРГАНИНИНГ ЗИКРИ

Ўгадой Қоон Хитойни мусаххар қилиб қайтғандин сўнг тарих олти юз ўттуз учда, бичин йилинда Жўчиҳоннинг ўғли Боту ва ўзининг ўғли Куюк ва Тўлихоннинг ўғли Мангуча Чиғатойхоннинг ўғлонбарини Рус, Черкас, Булғар, Турон ва Башқирд ва таки ўзга вилоятларни фатх қилмоқ учун юборди. Таки ўзи Қора Курумда Хитойдин келтурган устодлар ва наққошларни олдиға келтуруб яхши эвлар ва кўшқлар ясатди. Барча шаҳзодалар ва беклар ул кўшқнинг атрофинда ўзлари учун эвлар бино қилдилар. Андин сўнг заргарларга олтуиндин ва кўмушдин фил суврати ва шер суврати ясатиб, ҳар қайсининг олдинда кўмушдин ҳавзлар ясатди. Фил бирлан шернинг оғзиндин ҳавзларнинг ичига шароб тўкулур эрди ва таки ёғоч бирлан кесакдин тўрт девор солдурди ким, ҳар қайсининг узунлики икки кунлук ер эрди. Анга дарвозалар қурдуруб эрди. Ҳар вақт шикорға завқ қилса навкарлари отланиб ўн кунлук ердин жонуворларни қовуб келтуруб шул деворнинг ичига солур эрдилар. Ўгадой Қоон ани шикор қилур эрди. Таки ул ким шаҳзодалар етти йилдан сўнг борган вилоятларни олиб қайтиб келдилар. Яна Ҳирот вайрон /79 б/ бўлуб эрди. Қооннинг ҳукми бирлан янгидан обод қилдилар ва бурунқидин ҳам яхшироқ бўлди.

ЎГАДОЙ ҚООННИНГ ЎЛГАНИНИНГ ЗИКРИ

Подшоҳи Гити стон Ўгадой Қоон Хитойни фатҳ қилиб ва шаҳзодалар ҳам ўзга вилоятларни фатҳ қилиб, келгандин сўнг, қоон атроф ва жавонибга киши юбориб, айтди ким, тамоми қариндош ва уруқум келсунлар ва менинг инъомимни олиб, бир неча кун менинг бирлан айш ва ишратга машғул бўлсунлар теб. Ул шикта ҳар тарафдин халқ гуруҳ-гуруҳ бўлуб келдилар. Тақи Ўгадой қоон ўрдусинда андаг жамият бўлди ким, оламда ҳаргиз мундаг бўлмай эрди. Қоон бу халқ бирлан кўп айшлар қилиб, инъомлар берди. Бир неча кундин сўнг халққа рухсат берди. Ҳар ким ўз манзилига кетдилар. Бу халқ кеткандин сўнг, қоонга баяқбор хасталиқ ориз бўлди. Тақи дорул фанодин дорулбақога кетди. Муддат подшоҳлики ўн уч йил эрди. Етти юз ўттуз тўккуз эрди.

ПОДШОҲИ ЭРОН ВА ТУРОН ЎГАДОЙ ҚООННИНГ БАЪЗИ ҚИЛИҚЛАРИ ВА АФЪОЛЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Бир киши бор эрди. Муҳаммад пайғамбарнинг динига мункир эрди. Бир кун Қоонга келиб айтди ким, бу кеча бир туш кўрдум. Чингизхон менга айтди ким, бориб Ўгадойга айтгил, мусулмонларни ўлтурсун. Қоон айтди, бу сўзни сенга Чингизхон ўзи айтдимун ва ё тиламоч айтдимун? Ул киши айтди, Хоннинг ўзи айтди. Андин /80 а/ сўнг Қоон сўрди ким, сен мўғул тили билурмусан теб. Ул киши билман теди. Қоон айтди, бу кишини ўлтурунг теди. Анинг учун ким сўзни ёлгон айта туруп. Чингизхон мўғул тилиндин ўзга тил билмас теди. Тақи Ўгадой Қоон ёрлик қилиб эрди ким, ҳеч киши қўйни бўғизлаб ўлтурмасун, синасиндин ёриб ўлтурсун теб. Бир мусулмон бозордан бир кўй олиб келтуруб эшикни илиб бўғизлади. Ул вақтда бир мўғул бу мусулмонни анг деб том устиндин эвиге тушуб мусулмоннинг илкани ва бўйинини боғлаб Қоонга олиб келди. Қоон яхши тафаҳхус қилди. Тақи мўғулни ўлтурунг теб ҳукм қилди-да, айтдиким, бу мусулмон ҳукм тутуб эшикни беркитиб туруп. Аммо сен ёрлик тутмай бировнинг эвиге берухсат кирибсан. Тақи бир муфлис темурчи бор эрди. Бир кун тўрт беш паз ясаб, пазларни қўлига олиб, кооннинг ўтатурган йўлинда турди. Қоон отланиб ўтуб бора эрди, ким, ногоҳ бу темурчига кўзи тушди. Бир ясавулга айтди ким, бориб ул кишининг аҳволин сўргил теб. Ясавул келиб анинг аҳволини сўруб пешкаш келтурган пазларни олиб Қоон ёнига борди. Қоон ул темурчининг ҳар пази учун бир ашрафи берди. Тақи ул ким бир қари киши бор эрди. Анинг фарзанди ва қариндоши йўқ эрди. Бир кун қооннинг дароҳига келиб арз қилди ким, қўлумда дастмоям бўлса савдогарчи /80 б/ лик қилур эрдим теб. Қоон икки юз ёстук олтун беринг, савдогарчилик қилсун теб ҳукм қилди. Халқ айтди, бу қари киши бўлғай, ўлум холинда туруп. Мунга мунча олтунни бермак даркор эрмас ва тақи мунинг фарзанди ва қариндоши йўқ тедилар. Анда

Қоон айтди ким, бу киши бир умид бирлан келиб туруп. Муни маҳрум қўймоқ бизга лойиқ эрмас теди. Таки айтди, ўлмасиндин бурун олтуни қўлига тез беринг баякбор ўлмасин теди. Хазиначилар шул соати қариға келтуруб икки юз ёстук олтуни санаб бериб, бўлғач, ул қари ўлди. Таки ул ким бир муфлис киши келиб, Қоонга арз қилди ким, даст моям йўқ теб. Қоон ул кишига беш юз ёстук олтун берди, дастмоя қил теб. Ул киши бу беш юз ёстук олтуни олиб кетиб харж қилди. Таки яна дастмоям йўқ теб келди. Қоон яна беш юз ёстук олтун берди. Аз вақт ўткандин сўнг яна дастмоям йўқ теб келди эрса, халқ айтдилар, подшоҳим бу кишига не чокли олтун берсангиз харж қила туруп, бермаган яхши. Қоон сўрди ким, нечук харж қила туруп. Айтдилар ким олтуни вилоятнинг халқига сотиб пулини емак-ичмак ва киймакка харж қила туруп. Қоон айтди, андаг бўлса яна менинг хазинамга келур теди. Таки ул кишига яна беш юз ёстук олтун берди. Таки эмди кўп исроф қилмағил теди. Ўгадой Қооннинг мундаг қилиқларини /81 а/ ёзсак бир китобға сизмас. Ул сабабдин мухтасар қилдук.

ЎГАДОЙ ҚООННИНГ ХОТУНЛАРИНИНГ ВА ЎҒЛОНЛАРИ— НИНГ ЗИКРИ

Ўгадой Қооннинг тўрт мўътабар хотуни ва олтмиш Кумаси бор эрди. Улуғ хотунининг оти Бурақчин, иккинчи хотуни Туракина Маркит халқиндин эрди. Баъзилар айтиб турурлар ким Туракина Ўйратнинг улуғи Тайирсуннинг хотуни эрди. Тайирсунни ўлтурганда ўлжа қилиб, Ўгадой олиб эрди. Туракина кўрклук эрмас эрди. Аммо Ўгадойга эрклик эрди. Учунчи хотуни Мунга, тўртунчи хотуни Чачин эрди. Қооннинг етти ўғли бор эрди. Беш мўътабар ўғли Туракана хотундин бўлуб эрди. Икки ўғли Кумадин бўлуб эрди. Қооннинг улуғ ўғлининг оти Куюк, анинг юрти Кумақ теган ерда эрди. Баъзилар Манграқ ва Имал теб турурлар. Аммо Ўгадойнинг вали ал-аҳди Ширамун теган набираси эрди. Вале Туракина хотуннинг ўғлонлари отасининг фармониға муҳолафат қилиб Куюкхонни Қоон қилиб отасининг маснадида ўлтуртдилар. Бовужуд ул марази мазмана бирлан гирифтор эрди. Анинг уч ўғли бор эрди. Бу тафсил бирлан аввалгининг оти хожа Ўғул, онасининг оти Кумаш, иккинчи ўғлининг оти Бағу, ул ҳам Кумаш хотундин бўлуб эрди. Анинг бир ўғли бор эрди. Чиёт отли. Учунчи ўғлининг оти Уку эрди /81 б/. Анинг ўн ўғли бор эрди. Ўгадой Қооннинг иккинчи ўғлининг оти Кутан туруп. Анинг юрти Шакут туруп. Учунчи ўғлининг от Кучу туруп. Аммо бу ажойиб доно ва оқил эрди. Аммо Ўгадой Қооннинг тириклигинда ўлди. Тўртланчи ўғлининг оти Қорачар туруп. Бешланчи ўғлининг оти Қаши туруп. Анинг учун Қаши от қўйдилар ким, ул Танкут вилоятига Қаши теб айтур эрдилар. Чингизхон Қашини олганда бўлуб эрди. Анинг учун Қаши от қўюб эрдилар. Ул кўп шаробхўр ва фосик эрди. Ул

сабабдин йигитликда ўлди. Алқисса Қуюқхон отасининг ўринида /тўрт йилдин сўнг рабихалоҳирда сана салоса ва арбаин ва ситта миа — яъни 743 йили/ подшоҳ бўлди. Тақи хазинанинг эшикни очиб қариндош ва бегона ва фақир ва мискин улуғ ва кичикка андаг инъом берди ким, ҳеч ким мундаг қилмашиш эрди. Аммо дини насороға ривож берур эрди. Муддати подшоҳлиқи бир йил эрдик дунёдин рихлат қилди.

МАНГУ ҚООННИНГ ЗИКРИ

Қуюқхон ўлгандин сўнг Чингизхоннинг наслиндан ҳар киши ким бор эрди, Тўлихоннинг хотуни Сурқикти бегининг халқ бирлан яхши маош қилганидин, Тўлихоннинг ўғлонлариндин бирисини подшоҳ қилмоқға рози эрдилар. Жўчихоннинг ўғли Боту ҳам алардин подшоҳ бўлмақға ризо эрди. Бовужуд Чингизхоннинг набираларининг орасинда Ботудин салтанат ва ҳашаматда ортук киши йўқ эрди. Боту /82 а/ Дашти Қипчоқда эрди. Боту подшоҳ-зодалар ва нўёнлар ва умароларға киши юборди ким, Дашти Қипчоқда хозир бўлинглар. Иттифоқ бирлан бировни тахтда ўлтуруб, хон кўтарали теб ва баъзилар келмай айтиб юбордилар ким, Чингизхоннинг юрти Келуран турур, биз Дашти Қипчоқға бормасмиз, теб. Ул вақтда Сурқикти беги ўғлонларига айтди ким. Дашти Қипчоқда амакингиз Ботунинг оёки оғриб ётиб турур ани бориб сўранг, теди. Сурқикти бегининг ўғлонлари Мангу Қон, Хулағухон, Кубилай Қоон ва Мука Уғил Дашти Қипчоқ бориб, Ботуни мулозимат қилдилар. Боту Мангу Қоонни кўргач, шаҳзодалар ва нўёнлар ва умароларға айтди, хонлиқға Мангу Қоонни муносиб кўраман, сизлар не айтамиз теди эрса, барча халқ қабул қилиб, муносиб турур тедилар, тақи хон қилдилар. Тақи айтди ким келур йил Мавзуъи Келуранда тамом халқ жамъ бўлуб, янгидан Мангу Қоонни хон кўтаринглар, Филжумла бир йилдан сўнг барча халқ йигилиб Мавзуъи Келуранда Мангу Қоонни хон кўтардилар. Етти кунгача тўй қилдилар. Ҳар кунда икки минг араба шароб ва арақ уч юз йилқи бирлан сиғир икки минг қўй қабоб қилур эрдилар. Тарих олти юз қирқ саккизда хон бўлди. Ширамун бошлиқ Қуюқхон ўғлонлари Мангу Қоонни /82 б/ ўлтурурмиз теб иттифоқ қилдилар. Тақи бир неча арабаға аслаҳа юклаб Шарамунни беш юз киши бирлан илгари юбордилар ва ўзгалари ортиндан бормоқ бўлдилар. Вақт топғач Қооннинг устига қуюлғайлар. Аммо Қоон айш бирлан эрди, оламдин хабари йўқ. Ногоҳ Қооннинг навкарлариндин бир кишининг теvasи йўқолди. Ул киши теvasин истай чиқиб эрди, теvasин истаб юруганда ногаҳ Ширамуннинг ўрдусига етиб келди-да, арабада турган аслаҳаларни кўруб қайтиб келиб, қоонға хабар қилди. Қоон ҳам Менгсар нўённи икки минг киши бирлан юборди, хабар олғил теб. Менгсар нўён Ширамуннинг лашкарига келди. Ширамун они кўргач изтиробда бўлди. Тақи айтди ким биз Қоонни кўрмак кела турурмиз теб. Менгсар айтди, агар Қоонни кўрмакка боратурган бўлсанг, тур менинг бирлан

хамроҳ бор теди. Заруратдин Ширамун Менгсар бирлан қўшулуб, Қооннинг ўрдусига борди-да, Қоонни кўрди. Қоон уч кун Ширамун учун мажлис қилди. Таки тўртланчи куни устунда ўлтуруб, Ширамуннинг атакасин ва бекларин келтуруб қистади эрса, ҳамаси қилган иттифоқларини айта бошладилар. Қоон Ширамуннинг кишиларииндин /83 а/ саксон кишини ўлтурди. Ширамун бирлан Куякхоннинг ўғлонларини қариндошлиқ боисиндин афв қилди. Андин сўнг тамом шахзодалар ва нўёнлар ва умароларга инъомоти ғайри мукаррар бериб, ҳар қайсини ўз манзилингизга боринг теб рухсат берди.

МАНГУ ҚООН ҚУБИЛАЙ ҚООННИ МАШРИҚ ТАРАФИНДА- ГИ МАМЛАКАТЛАРГА, ХУЛАГУХОННИ МАҒРИБ ТАРА- ФИНДАГИ МАМЛАКАТГА ЮБОРГАНИНИНГ ЗИКРИ

Мангу Қоон Батуни лақаби Сайинхон турур, анинг саъий бирлан тахтада ўлтурғандин сўнг умури мамлакатни саранжом бермакка машғул бўлди. Машриқ тарафинда яна неча мамлакат бор эрди эл бўлмаған ва мағриб тарафинда ҳам бир неча мамлакат бор эрди эл бўлмаған. Кубилай Қоонни машриққа, Хулагуни мағриб тарафига юборди. Таки ўзи сонсиз лашкар бирлан Чинмочин устига юруди ва Чин юртини бир камсиз олиб бир улуғ баланд қалъа бор эрди. Ул қалъани қабади. Ҳар чанд қасд қилди, ола билмади. Қиш ўтди. Таки ёз бўлди. Ҳар чанд иссиғ бўлди. Умаролар арз қилдилар ким ҳаво иссиғ бўлди. Бу лашкарнинг кўприги афунат боисиндин ўлди. Эмди, алҳол қайти қиш келмак керак. Қоон қабул қилмади-да, бу қалъани олмай кетман теди. Андин сўнг анга бир хасталиқ ориз бўлди. Таки саккиз кун бистари /83 б/ меҳнатда ётди-да, тўққузланчи куни ўлди.

ҚУБИЛАЙ ҚООННИНГ ХОН БЎЛГАНИНИНГ ЗИКРИ

Кубилай Қоон Тўлихоннинг тўртинчи ўғли турур. Мангу Қоон ўлганда Хитойда эрди. Ногоҳ Мангу Қооннинг ўлганин эшитти. Таки кўп азалар тутди. Азадин фориг бўлғандин сўнг ёниндаки шахзодалар ва нўёнларнинг иттифоқи бирлан хонлик маснадида ўлтурди-да дод ва адлга машғул бўлди. Анинг бир иниси бор эрди, Ортуқ Бўка. Ани Мангу Қоон Қоракурумда ўрдусига таъйин қилиб эрди. Ул ҳам Мангу Қоондин сўнг хонлик маснадинда ўлтуруб Кубилай Қоонга ёв бўлуб, Кубилай Қооннинг элчиларин ўлтурди. Дашти Қилчокда Сайинхон ўлғандин сўнг иниси Бурка Угул хонлик маснадинда ўлтурди. Ортуқ Бўка улуғ лашкар бирлан Бурканинги устига келиб уруштилар. Бурка бости. Ортуқ Бўка қочиб Қоракурум келди. Ул вақтда Кубилай Қоон Ортуқ Бўканинги хабарин эшитиб Қоракурум келди. Ортуқ Бўка Қооннинг кела турганииндин хабардор бўлуб қочиб кетди. Бир неча вақтдин сўнг отин озириб, тўнин тўздуруб Кубилай Қооннинг даргоҳига келди-

да, узр айтди эрса, қоон ҳам гуноҳини ўтди. Ул ҳолда Хулагу ва Бурка ва Олғудин элчи келди ким, биз Кубилай Қоонга тобиъ бўлдук ва анинг хонликига ризомиз теб. Қоон тақи Жайхундин то Миср ва Шомғача Хулагуга берди. Дашти Кипчоқ бирлан ҳар вилоятки Сайинхонга таллуқ эрди Буркага берди. Олтайдин то Амуя сувининг каноригача Олғуға берди. Олғу Чигатойхоннинг набираси турур. Андин сўнг Кубилай Қоон тамом Хитой вилоятларини олди. /84 а/ Мўғтабар ровийлар ривоят қилиб турур ким, Хитойнинг мамлақати андағ мамлакат турур ким, улуғликда ва кенгликда ва халқининг кўплигинда ва ободонликда ер юзинда андағ мамлакат йўқ турур. Вақтики Чингизхони кишваристон Хитой мамлақатини мусаххар қилди, Хонбалиғ ким Хитойнинг бир улуг шахри турур ва Хитой подшоҳларининг пойтахти эрур. Бу шаҳарнинг халқини қатлиом қилиб, қалъани вайрон қилди. Вақтики салтанат Мангу Қоон бин Тўлихонга етишди, Хитойнинг анча мўғулға тааллуқ вилоятларини иниси Кубилай Қоонга берди. Қоон ҳам Хонбалиқни обод қилиб қасд қилди ким пойтахт қилғай. Тақи кўнлига ким, ул шахрни қадим подшоҳлар пойтахт қилиб, аларнинг оти бирлан машхур бўлуб турур. Эмди бир шахр солиб, ани пойтахт қилайин теб, Хонбалиқнинг ёнинда бир шахри азим солди. Тақи отини Иду кўйди. Ул шахрни мураббаъ солиб эрди. Ҳар деворининг ўн етти бурчи бор эрди. Ҳар бурчининг ораси олти минг қадам эрди. Ҳар ерда мевалиқ ёғочдин ва алвон гуллардин келтуруб, бу шахрнинг атрофинда экиб, яхши боғлар ва бўстонлар қилдилар. Ўн йилда андағ обод бўлди ким, қалъанинги ичинда бир қариш ер қолмади иморат солмаган ва тақи ул шахрнинг ўртасинда бир улуг сарой солди, анинг отини Қарши кўйди. Ул саройнинг устунлари яшм тошиндин эрди. Деворлари ва фаршлари рухам тошиндин. Покизалиқда оламда андағ ер йўқ эрди. Тақи ул саройнинг атрофинда тўрт қат мураббаъ девор солди. Ҳар деворнинг ораси уч юз қадам эрди. Аввалги деворини кирёс қилиб эрди. Иккинчи деворининг ичинда умаролари ўлтутур эрди. Учланчи /84 б/ деворининг ичинда сақловда бўлатурган халқ ўлтутур эрди. Тўрланчи деворининг ичинда ўзининг хоссалари ўлтутур эрди. Саройнинг ичинда ўзи ўлтутур эрди. Аммо киш бўлганда қоон саройда ўлтутур эрди. Тақи ул шахрнинг шимол тарафинда бир улуг рудхона бор турур. Тақи бу шахрнинг яқинида бир дарёча бор эрди. Ул дарёчанинги атрофини яхши мазбуг қилиб, ул рудхонаи мазкурдин ариқ қазир, бу дарёчаға сув келтуруб эрдилар. Бу дарёчада киштийлар таъйин қилиб, гоҳ ул киштийларга миниб сайри дарё қилур эрдилар. Гоҳ балиқ овлағанларини тамошо қилур эрди. Аммо Хонбалиқға бозургон келур бўлса, киштий бирлан кела билмас эрди. Анинг учун ким дарёйи муҳитдир бир шохча сув айрилиб келиб, Чин вилоятинда тамом бўлуб эрди. Бозургонлар шул сув бирлан киштийга ўлтутур келиб, Чиндин чиқар эрди. Тақи андин отға, тевага юкланиб қирқ кунда Хонбалиқ келур эрдилар. Бир кун Кубилай Қоон Хитойнинг ҳакимларин ва донишмандларин йиғиб айтди ким, мамлакатнинг ободонлиқи бозургон келмак бирлан турур. Бу шахрга бозургон

осонлик бирлан кела билмай туруп. Анга яхши фикр қилиб, анинг иложини қилинг! Бир неча кундин сўнг ҳукамолар келиб арз қилдилар ким, Чин шаҳрининг ва Чингсой шаҳрининг рудхоналариндин сақа олиб бир улуғ ариқ қаздуринг. Шу ариқнинг ичи бирлан бозургонлар киштига миниб фароғат келурлар тедилар. Андин сўнг Кубилай Қоон Чиндин то Иду шаҳри ким Хонбалиққа муттасил туруп. Бир улуғ ариқ қазурди. Узуни қирқ кунлук, эни ўттуз кадам эрди. Қоон буюрди ким ариқнинг /85 а/ икки тарафиндаги туфроқни олиб йироқ ташладилар. Бу ариқнинг икки тарафига тошдин баланд девор солдурди. Таки ариқнинг икки тарафига дарахт тикдурди. Бозургонлар Чиндин ва Чингсой ва Зитундин то Хонбалиқ келгунча сояда келур эрдилар. Таки ариқнинг икки тарафига тоғ тошиндин тарош қилиб фарш тўшадилар. Таки Чиндин то Хонбалиққа келгунча ариқи мазкурнинг икки тарафинда ошхоналар ва уйлар ва дўконлар ва работлар солдилар. Таки бу улуғ ариқдин кичик ариқлар чиқариб кентлар ва қалъалар ва боғлар қилдилар. Эмди бу Иду теган шаҳр ким мўғул они Хонбалиқ дер, мунинг васфини ва ободонлиқини баён қилур бўлсак бир улуғ китоб бўлур, мухтасар қилдук. Таки Хитой халқининг расми ул туруп ким улуғ мулклар ва улуғ шаҳрлар ва ўрта шаҳрлар ва қасабчилар ва бандарлар ким кишти келиб, андин чиқар ва кентларга лақаб қўюб турурлар. Вилоятларнинг лақаби тўққуз бўлур. Ҳар қайсисининг мартабаси бир-бириндин улуғ бўлур. Ҳокимларининг ҳам мартабаси бир-бириндин улуғ бўлур. Аввалги мартабани кинг дерлар, иккиланчи мартабани зу дерлар. Бу аввалги мартабадин паст бўлур. Учланчи мартабани фу дерлар. Тўртланчи мартабани жу дерлар. Бешланчи мартабани бун дерлар. Олтиланчи мартабани кун дерлар. Еттиланчи мартабани ҳин дерлар. Саккизланчи мартабани чин дерлар. Тўққизланчи мартабани сун дерлар. Маълум бўлсунким бу шаҳрларнинг ва ҳокимларининг мартабаси бир-бириндин паст /85 б/ бўлур. Аммо Румтек ва Эронтек мамлакатни кинг дерлар. Истанбул, Миср ва Исфахонтек шаҳрларни зу дерлар. Ало ҳазол қиёс ва қасабчаларга чин дерлар. Кентларга сун дерлар. Бандарларга боту дерлар. Аммо мундаг зобита ва мундаг тартиб дунё юзинда Хитойдин ўзга ерда йўқ туруп. Таки ҳар умаро ким вазирлик ва ноибликқа лойиқ бўлса, анга чингсонг дерлар. Сипахсоларга тойфу дерлар. Таки икки минг, уч минг кишини бир кишига топшуруб аларнинг яхши ва ёмонини андин сўрайтурган умарога Такиши дерлар. Вазирки тожиқдин ва уйғурдин бўлса, анга қинжон дерлар. Мундин мартабаси паст умарога ючанак дерлар. Мундин мартабаси паст умарога зучанак дерлар. Мундин пастга ҳамчанақ, мундин пастга самий ва мундин пастга Канжун ва мундин пастга Қанжун дерлар. Таки бир расми ултурур ким подшоҳ ўзининг ўрнига олти ноиб қўяр ул ноибларнинг мартабаси бир-бириндин баланд бўлур. Бу ноиблар кунда девонхонада ўлтуруб даъвогар ва гуноҳкорни сўрар. Даъвогар ва гуноҳкор сўрайтурган ерни лян дерлар. Агар бир киши гуноҳкор бўлса, ани аввалки ноибнинг олдиға олиб келурлар. Бу ноиб анинг гуноҳини сўрар. Таки анинг холини хатға ёзиб гуноҳкор бирлан

/86 а/ хатни иккиланчи ноибга юборур ким, бу ноибнинг мартабаси аввалки ноибдин баланд бўлур. Муниг даъво сўрайтурган ерина ўса дерлар. Бу ҳам гуноҳкорнинг гуноҳини сўрар. Таки хат ёзиб гуноҳкор бирлан учланчи ноибга юборур. Муниг мартабаси иккиланчи ноибдин баланд бўлур. Муниг даъво сўрайтурган ерига халсун дерлар. Бу ҳам сўраб дафтарга ёзиб тўртланчи ноибга юборур. Аниг даъво сўрайтурган ерига тунжун дерлар. Бу ҳам гуноҳкорни сўраб дафтарга ёзиб бешланчи ноибга юборур ким, муниг даъво сўрайтурган ерина руштои дерлар. Лашкарнинг иши бу ноибга тааллуқ турур. Бу ҳам гуноҳкорнинг яхши ёмонини сўраб дафтарига ёзиб олтиланчи ноибга юборур. Эчилар ва савдогарлар ёрлик ёзмок ва мухр килмок анга тааллуқ турур. Бу ҳам ул гуноҳкорнинг яхши ва ёмонини сўраб вожеотни дафтарга ёзиб еттиланчи девонхонага юборур. Ул девонхонага шинак дерлар. Бу девонхонада ўлтуруб даъво сўрайтурган девон ул ноиблардин улуғ бўлур. Бу девон гуноҳкордин гуноҳини сўрар. Таки анга лойиқ сиёсат килур. Маълум бўлсун ким шинак ҳар шаҳрда бўлмас. Улуғ шаҳрларда бўлур. Аммо ҳар шинакда тўрт чанаксанг нависандалар ва аҳли мансаблар бирлан ўлтурурлар. Таки /86 б/ шинаклар учун таъйин килган умаролар ва навкарларини хатга олурлар. Ҳар навқари ким бир йилда неча кун хизматдин қолган бўлса, шул чокли пулни алуфасиндин кам килурлар. Агар узрсиз тақсир хизмат килса, аниг амалин олиб ўзини эшиқдин қувалар. Қубилай Қоон ўн икки шаҳрда шинак килдурди. Ул шинак чанакдука мўғул анга Хонбалиқ тер, иккиланчи шинак чурча, учланчи шинак Кўкай /Кўки/ ва Байқўбка иккиси ҳам улуғ шаҳр турур. Тўртланчи шинак тамкинак, бешланчи шинак бинакху, олтиланчи шинак чанаксанг, еттиланчи шинак фужу, саккизланчи шинак лавкинфу, тўккизланчи шинак кунгли. Ўнланчи шинак ноци, ўн бирланчи шинак кинхонқиф, ўн иккиланчи шинак қамжу. Бу мазкур бўлганларнинг барчаси улуғ шаҳрлар турур. Эмди шинакнинг маъносини баён қилали. Шинак темак девонхона темак бўлур. Ҳар шинакнинг улуглиги бир кент чоклик бўлур. Муниг атрофига чаҳор бурча девор солиб ичинда хуқралар ва саройлар ва манзил ва яхши ерлар солиб девон анда ўлтуруб даъвогарнинг ва гуноҳкорнинг даъвосини ва гуноҳини сўрар. Ўттуз беш йил /87 а/ подшоҳлик килди. Таки вафот топди. Муддати умри етмиш уч йил эрди. Аниг ажойиб ва ғаройиб иши кўп эрди. Аниг барчасини айтсақ бу китобга сизмас бўлди. Аниг учун мухтасар килдук.

ТЕМУР ҚООН БИН ЧИМКИМ БИН ҚУБИЛАЙ ҚООННИНГ ХОН БЎЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Қооннинг Чимким отлиғ ўғли бор эрди. Ани валиаҳд килиб эрди. Ул қооннинг тирикликдинда ўлди. Аниг Темур қоон отлиғ ўғли бор эрди. Ажаб баҳодир ва жувонмард эрди. Қоон ани валиаҳд килиб эрди. Туркистоннинг ҳукумати анда эрди. Қооннинг

анин эшитиб Хонбалиғ борди. Хонбалиғда ани хонлик маснада ўлтуртдилар. Оламни адл дод бирла сўрди ва кўп вилоятлар-фатҳ қилди. Жувонмардликда якто эрди. Бир йил Хитойда кўп ёғиб ют бўлди. Таки тамом халқнинг йилки ва тева ва сигир ва қирилди. Тамом халқнинг ўлган молининг пулини берди. Мунигтек юз минг яхши ишлар қилиб эрди, мухтасар қилдук. и йил подшоҳлик қилди. Ахирул амр иллоти саръ ва лакваға ифтор бўлуб дорул фанодин дорул бакоға кетди.

БЕШИНЧИ БОБ

ЧИНГИЗХОННИНГ ИККИНЧИ ҮҒЛИ ЧИҒАТОЙХОННИНГ ВА АНИНГ АВЛОДИНДАН МОВАРОУННАХР ВА ҚОШҒАРДА ПОДШОҲЛИҚ ҚИЛҒАНЛАРНИНГ ЗИКРИ /87 б/

Чиғатойхон хайбатлик ва сиёсатлик подшоҳ эрди. Оқил ва доно эрди. Чингизхон Мовароуннахрни ва Хоразмнинг баъзисини, билоди уйғур ва Қошғар, Бадахшон, Балх, Ғазнин то Синд сувигача анга бериб эрди. Бу айтилган вилоятнинг ҳеч қайсисиға ўзи борған йўқ. Аммо доруғалар қўюб эрди. Ўзи Ўгадойнинг қатинда эрди. Мулла Саккокий анинг надири эрди. Бир кун Саккокий дуо ўқуб бир лашкар кўргузди ким, ул лашкарнинг ўзи ва салоҳи ўтдин эрди. Чиғатойхон беихтиёр ваҳм қилди. Чиғатойхоннинг бир вазири бор эрди. Саккокий бирлан ёмон эрди. Бир кун вақт топиб Саккокийдин ғийбат қилиб бандлаб зиндонға солдурди. Ахирул зиндонда ўлди. Андақ ясоқлар пайдо қилди ким, тамом халқ андин таиғ бўлдилар. Ахирул амр бир хасталиққа учради ким табиблар иложиндин ожиз бўлдилар, ахир тарих олти юз қирқда дунёдин ўтди.

ЧИҒАТОЙХОННИНГ /88 а/ ХОТУНЛАРИ ВА ЎҒЛОНЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Чиғатойхоннинг хотуни ва қумалари қўп эрди. Аммо икки хотуни мўътабар эрди. Бирининг оти Ясулун турур.

Қўнқиратнинг подшоҳи Куба нўён теганнинг қизи эрди. Чиғатойхоннинг мўътабар ўғлонлари андин бўлған турур. Яна бирининг оти Туркан Хотун турур. Ясулун хотунининг синглиси турур. Ясулун ўлгандин сўнг олиб эрди. Чиғатойхоннинг етти ўғли бор эрди. Бу тартиб бирлан: аввалгининг оти Мутукан. Ясулун хотундин туғуб эрди. Иккинчи ўғлининг оти Мучи, учинчи ўғлининг оти Баладши, тўртинчи ўғлининг оти Сайинбилга, бешинчи ўғлининг оти Сарман, олтинчи ўғлининг оти Ясумунка, еттинчи ўғлининг оти Байдар.

ЧИҒАТОЙХОННИНГ АВЛОДИНДИН МОВАРОУННАХРДА ПОДШОҲЛИҚ ҚИЛҒАНЛАРНИНГ ЗИКРИ

Чиғатойхон ўлгандин сўнг Қора Хулагу бин Мутукан бин Чиғатойхон подшоҳ бўлди. Андин сўнг Муборакшоҳ бин Қорахулагу бин Мутукан бин Чиғатойхон подшоҳ бўлди. Аммо Муборакшоҳ тифл эрди. Онаси Арғана хотун мамлакатнинг яхши ва ёмонини сўрар эрди. Андин сўнг Алғу бин Байдар бин Чиғатой подшоҳ бўлди. Андин Баракхон бин Ясунту бин Мутун бин Чиғатойхон подшоҳ бўлди. Тақи икки йилдин сўнг мусулмон бўлди. Анга Султон Гиёсиддин лақаб куйдилар /88 б/ ул киши ким Чиғатой авлодиндин Мовароуннаҳрда Нури имонга мушараф бўлди, ул эрди. Андин сўнг Беги бин Сарман бин Чиғатойхон подшоҳ бўлди. Андин сўнг Буға Темурхон бин Қудағай бин Бузай бин Мутукан бин Чиғатойхон подшоҳ бўлди. Андин сўнг Дуйчечан бин Барокхон бин Ясунту бин Мутукан бин Чиғатойхон подшоҳ бўлди. Андин сўнг Кунчахон бин Дуйчечан бин Барокхон хон бўлди. Андин сўнг Талиғу бин Қудғай бин Бузай бин Мутукан бин Чиғатойхон подшоҳ бўлди. Андин сўнг Эсан Буға бин Дуйчечан хон бўлди. Андин сўнг Кўпак бин Дуйчечан хон бўлди. Андин сўнг Дўй Темурхон бин Дуйчечан хон бўлди. Андин сўнг Тарма Ширин бин Дуйчечан хон бўлди. Тақи мусулмон бўлди. Тамоми улуси Мовароуннаҳр анга табъият қилиб мусулмон бўлдилар. Ул Барокхоннинг мусулмон бўлгани айтилиб эрди. Барокхон ўлгандин сўнг тамом мусулмон бўлганлар қайтиб аввалги динларига кириб эрдилар, аммо Тарма Ширин бирлан мусулмон бўлганлар қайтмадилар. Андин сўнг Бўрон бин Дўй Темур бин Дўй Чечан подшоҳ бўлди. Андин сўнг Чанакши бин Абуқан бин Дўй Чечан подшоҳ бўлди. Андин сўнг Ясун Темур бин Абуқан бин Дўй Чечан подшоҳ бўлди. Чанакчи бирлан Ясун /89 а/ Темур бир ота ва бир онадин туғуб эрди. Ясун Темур Чанакшини ўлтурмакка иттифок қилиб эрди. Онаси бу хабарни Чанакшига айтди. Андин сўнг Чанакши бирлан Ясун Темур саф тортиб уруштилар. Ясун Темур Чанакшини босиб ўзини ва лашкарини ўлтурди. Тақа онасининг икки эмчакини кести. Андин сўнг Ўгадойхон наслиндин Али султон деган Чиғатойхон авлодиға голиб бўлди. Тақи Мовароуннаҳрда подшоҳ бўлди. Андин сўнг Муҳаммад бин Пўлод бин Кунчак бин Дўй Чечан подшоҳ бўлди. Андин сўнг Қозон Султонхон бин Ясур бин Ўрак Темур бин Буға Темур бин Қудағай бин Бузай бин Мутукан бин Чиғатойхон подшоҳ бўлди. Маълум бўлсинким Чиғатойхон авлодиндин Мовароуннаҳрда йигирма бир киши подшоҳлик қилди. Андин сўнг ҳар икки Чиғатойхон авлодиндин подшоҳ бўлди, умаролар хон ясаб хонлик маснадинда ўлтуртдилар. Аммо оти хон бўлди. Ва лекин ҳукумат маслаҳатиға ҳеч нимарсага ихтиёри бўлмади. Бу сўзнинг ростлиқиға бу гувоҳ турурким Қозон Султонхон ажаб подшоҳи ғажур эрди. Ҳар вақт умаролар кўрунушга борур бўлсалар ўғлон ушоқлари бирлан хўшлашиб ва бажаллик тилаб борур эрдилар. Бу сабабдин халқ анга осий бўлдилар. Тақи туниб халқиндин Амир Қазған теган Қозон /89 б/ Султонхонға тиф тортди. Бу иккиси муқотала қилдилар. Қозон Султонхон Амир Қазғанни босиб, анинг тобиъларини қатлу

юрат қилиб келиб, Қарши қишлади. Амир Қазған қочиб қутилди. Аммо Қаршида кўп қор ёғди-да Қозон Султонхоннинг лашкарининг отлари тамом қирилди. Амир Қазған бу ҳолдин хабар топиб лашкари бениҳоят бирлан келиб Қозон Султон бирлан муҳораба қилди. Таки Амир Қазған музаффар бўлиб, Қозон Султонхонни даражаи шаҳодатга етқурди.

Чингизхоннинг ўғли Чигатойхон наслидин Мовароуннаҳрда то Қозон Султонхоннинг шаҳодатигача юз таки тўққуз йил салтанат сурдилар. Йигирма бир тан эрдилар. Алқисса Амир Қазған Донишмандчахон бин Қайдухон бин Тайши бин Ҳагадой коон бин Чингизхонни хон қилди. Икки йилдин сўнг ани ўлтурди. Андин сўнг Баёнқулихон бин Сурғу бин Дўй Чечан бин Бароқ бин Ясушу бин Мутукан бин Чигатойхон бин Чингизхонни хон қилдилар. Амир Қазған ўлгандин сўнг ўғли Абдуллох Баёнқулихоннинг хотунига ошиқ бўлди. Таки хонни бегуноҳ ўлтурди-да Темуршоҳ бин Ясуи Темур бин Бўка бин Дўй Чечан бин Бароқхон бин Ясуиухон бин Мутукан бин Чигатойхонни хон қилди. Амир Абдуллох ўлгандин сўнг анинг биродарзодаси амир Хусайн бин Бисалай /90 а/ бин Амир Қазған туният одил султон бин Муҳаммад Пулод бин Кунчак бин Дўй Чечан бин Бароқхон бин Ясуиу бин Мутукан бин Чигатойхонни хон қилди. Вақтики Амир Темур Амир Хусайннинг қасдиға отланғанда Амир Хусайн Хондин бадгумон бўлиб хоннинг қўлиноёкин боғлаб дарёга ташлаб ўлтурди. Таки андин сўнг Кабул Султон бин Дурчи бин Илчикдой бин Дўй Чечанни хон қилди. Андин сўнг Амир Темур Тарағай барлас Балх устунда Амир Хусайн бирла муқотала қилиб, Амир Темур музаффар бўлиб, Амир Хусайн бирлан хонини ўлтурди. Андин сўнг Амир Темур Суюрғитмишхон бин Донишмандчахон бин Қайду бин Тойши бин Ҳагадой коон бин Чингизхонни хон қилди. Суюрғитмишхон ҳақ раҳматига кетгандин сўнг анинг ўғли Маҳмуд Султонни отасининг ўрунунда хон қилдилар. Қозон Султонхондин сўнг айтилған хонларнинг оти хон эрди ва бас, ҳеч ишга ихтиёри йўқ эрди. Алқисса ҳар ерда ҳар қабилаининг улуғи ўз олдина хон кўтардилар. Мулуки тавойиф кўп бўлди. Амир Темур бин Тарағай барлас кариндош-уругини йигиб бир соат муқотала ва муҳорабадин фароғат бўлмади. Ул замонда Чигатойхон наслидин Тўқлик Темурхон теган Кошғарда азим эшонхон бўлуб эрди.

Мовароуннаҳрнинг ахборотини эшитиб ҳавас қилиб лашкари бениҳоят бирлан Мовароуннаҳрга келди. Бир неча /90 б/ халқ тобиъ бўлди. Бир неча халқ хоннинг қўлинда ўлди. Бир неча халқ қочиб кетди. Амир Хусайн бирлан Амир Темур қочиб Некудари Ҳазора ичига бордилар. Тўқлик Темурхон бир йил Мовароуннаҳрда турди. Илёс хожа отлиғ ўғли бор эрди. Мовароуннаҳрнинг ҳукуматини анга берди. Таки ўзи Кошғар қайтиб кетди. Бир йилдин сўнг ўлди. Анинг ўлган хабарини эшитиб Амир Темур бирлан Амир Хусайн келиб Илёсхожахон бирлан муқотала ва муҳораба қилдилар. Илёс хожа қочиб Кошғар кетди. Андин сўнг Мовароуннаҳрда бу икки амирдин ўзга улуғ киши йўқ эрди. Ахирул амр бу икки амир Балх устунда муҳораба қилдилар. Амир Темур Музаффар бўлиб, Амир Хусайнни ўлтуриб Мовароуннаҳрда яққа ўзи бўлди. Суюрғитмишхонни

зохирда хон қилиб тахтда ўлтуртди. Маънода ўзи хон эрди. Хутбани анинг отина ўкур эрди. Суюрғитмишхоннинг ёлгончи султондин йнгирми икки йил ўтқандин сўнг хон ҳақ раҳматига кетди. Андин сўнг Амир Темур анинг ўғли Султон Маҳмудхонни хон қилди. Султон Маҳмуд Амир Темурни ва анинг авлодини андағ азиз ва улуг тутар эрди ким, ҳеч важҳдин Амир Темурнинг хотирига губор ўлтурмас эрди. Кеча ва кундуз қуръон ва намоз ўқуб рўза тутуб Амир Темурнинг /91 а/ дуоий давлатини қилиб ўлтурур эрди. Амир Темур ёрлиқларнинг тўғрисида одил Маҳмудхон ҳукминдин Амир Ғозий сўзимиз теб ёздурур эрди. Тўйда ва ийдларда Амир Темур хонга кўрунуш қилиб, адаб бирлан чўк тушуб ўлтурур эрди. Элчи келганда ҳам Амир Темур хонни кўрунуш қилиб адаб бирлан ўлтурур эрди. Алқисса Амир Темурнинг султондин ўттиз уч йил ўтуб ва умриндин олтмиш етти йил ўтқандин сўнг Рум устига борди. Таки Илдириим Баязид бирлан рубаруй бўлиб субҳидамдин ярим кечагача урушти. Илдириим Баязид қочти. Маҳмудхон анинг ортиндин қавди. Таки тангласи пешин ортиндин етиб Илдириим Баязидни тутуб Амир Темурнинг олдиға олиб келди. Амир Темур ул йил Румда туриб Илдириим Баязид бирлан Маҳмудхонни ўлтуруб хутбани ўз отиға ўкутиб ва сиккани ўз отиға қокдурди. Андин сўнг қайтиб Самарқанд келди. Таки Хитой мамлакатининг устига отланди-да Ўтруп келганда, дорул фанодин дорул бакоға рихлат қилди. Муддати умри етмиш бир йил ва муддати салтанати ўттуз олти йил эрди. Тарихи хижрий саккиз юз еттида эрди.

ТЎҚЛУҚ ТЕМУРХОННИНГ МУСУЛМОН БЎЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Чигатойхон авлодиндин Элхожа лақаби Эсан Буға бин Дуй Чечан бин Барок бин Ясунту бин Мутукан бин Чигатойхон Мовароуннахрда /91 б/ туғуб эрди. Кошғар, Ёркенд, Олатоғ, Уйғуристон мамлакатинда Чигатойхон наслидин ҳеч подшоҳи нофиз фармон йўқ эрди. Ул сабабдин умарои муғул йиғилиб кенгаш қилиб Бухородин Эсан Буғани келтуруб Кошғар, Ёркенд ва Олатоғ ва Мўғулистонда подшоҳ қилдилар ва подшоҳи азим бўлди. Анинг Сотилмиш хотун теган хотуни бор эрди. Анинг ҳеч ўғлони бўлмас эрди. Ул сабабдин Манглай отли канизи бор эрди. Ани ўрдуда сақлаб, анга боқар эрди. Ногоҳ ул канизак хондин ҳомила бўлди. Хон идиқорға кетканда Сотилмиш хотун ул канизакни Шира ўғул теган мўғулға берди. Таки айтди ким сен бу мулкда турма кўчуб Мўғул юртиға бориб анда сокин бўлғил, теди. Ул мўғул бу сўзға амал қилиб кўчиб кетди. Аммо ул канизакнинг хондин ҳомила бўлғанини тамом халқ билиб эрди. Хон шикордан келганда ул канизни сўрди, эрса, тамом воқеотни айтдилар. Хон Сотилмиш хотунға ҳеч сўз темади. Анинг учун ким муғулнинг қондаси туруп ким подшоҳ неча хотун олса, бир хотунини ўзгаларига ҳоким қилур эрдилар. Бу хотун ўзға хотунларға ҳар нимарса теса анга сўз темас эрдилар. Анинг учун анга сўз темади. Бир неча кундин сўнг Эсан Буға хон ўлди. Чигатой авлодиндин подшоҳликға лойиқ киши қолмади. Ҳар қабила ўз олдиға бир хон

кўтардилар. Мулуки /92 а/ тавойиф кўп бўлди. Эсан Буғахоннинг Амир Пўлодчи теган амири бор эрди. Манглай хотуннинг хомила кетганидин хабардор эрди. Тоштемур теганга уч юз кўй берди озук учун. Таки айтди, ҳар вақт сен Манглай хотундин ва анинг ҳамлидин хабар топуб келсанг ҳадсиз ва ниҳоятсиз танга берурман теб ваъда қилиб Тоштемурни юборди. Тоштемур ҳам оламни гашт қилиб ғузари мўгул юртига тушди. Ногоҳ бир маҳаллага келиб, Бу маҳалла кимнинг маҳалласи турур теб сўради. Шира ўғулнинг маҳалласи турур тедилар. Тоштемур Манглай хотуннинг ҳамлининг хабарин сўради. Манглай хотуннинг Эсан Бўгадин бир ўғли бўлди. Отини Тўқлук Темур кўйдилар ва Шира ўғулдин бир ўғли бўлди. Анинг отини Темур Малик кўюб турурлар. Иккиси ҳам маҳаллада ўйнаб юриб эрди. Алқисса Тоштемур кўп ҳийлалар қилиб Тўқлук Темурхонни Амир Пўлодчига келтурди. Андин сўнг Амир Пўлодчи дўғлат Тўқлук Темурхонни хон кўтариб мўгул расминча тўйлар қилди. Тўқлук Темурхон оз вақтда Кошғар, Ёркенд, Олатоғ ва Уйғуристонни олди, андин сўнг Муовароуннахр мамлакатини тахти тасарруфга киргузуб Илёсхожа отлиғ ўғлини Самаркандда кўюб ўзи қайтиб келиб ҳақ раҳматига кетди. Ул киши ким Чингизхон наслидин Кошғарда /92 а/ мусулмон бўлди ул эрди. Мусулмон бўлмоқининг сабаби бу эрди ким бир кун ўти килдурди. Таки шикор қилиб юриб эрди, ногоҳ бир жамоатга назари тушди, кўчуб келиб ўлтуруб эрдилар. Хон ҳукм қилди, шу жамоатнинг кўлун ва бўйунун боғлаб олиб келинглар теб. Ясавуллар бориб боғлаб олиб келдилар. Хон айтди ким менинг ёрликимни тутмай менинг шикоргоҳимда не қилиб юрубсизлар. Аммо хон ёрлик қилиб эрди: «Шикоргоҳда киши юрумасун», теб. Бу боғлаб келтурган халқнинг улуғи Шайх Жамолиддин теган эрди. Шайх Шужоъуддин Бухорийнинг авлодидин бўлар. Ота-онадин соҳиб ҳол турурлар. Шайх айтдилар: Биз мусофирмиз, подшоҳнинг ёрлик қилганини билганимиз йўқ. Катак теган ердин кўчуб келамиз. Хон сўрди ким тожикмусиз теб. Шайх айтди ким тожикмиз тедилар. Хон тожикдин ит ҳам ортуқ турур теди. Шайх айтдилар имон бизда бўлмаса, итдин ҳам кам турурмиз тедилар. Бу сўз хоннинг кўнглинга асар қилиб бир ясавулга буюрди ким, мен қайтиб тушкандин сўнг бу тожикни олиб келгайсен теб. Хон қайтиб тушкандин сўнг ясавул ул шайхни хон олдига олиб борди. Хон хилватда ўлтуруб эрди. Хон айтди: «Сен имонсиз киши итдин ҳам кам турур тединг, ул сўзнинг маъноси не турур. Имон теган /93 а/ не турур», теди. Шайх имонни андағ таъриф қилди ким, хоннинг тошдай қаттиғ кўнгли мумдай юмшоқ бўлди ва куфрни андағ мазаммат қилди ким хон куфрдин безор бўлди ва кўп йиғлади. Таки шайхга айтди, алҳол мусулмонлиқни ошқора қилсам, халқни йўлга келтура билман. Сабр қилғил таки ҳар вақт маврусий мамлакатларимни олсам албатта менинг ёнимга кел, теб кўп муболагалар қилди. Шайх қайтиб ўз кўшига келди. Бир неча вақтдин сўнг шайх хаста бўлдилар-да ўғиллариға васият қилдилар. Айтдилар ким бу хон улуг подшоҳ бўлғуси турур. Албатта кўркмай хоннинг қатиға бориб, менинг саломимни егкурғил. Таки менинг бирлан аҳд қилганини айтғил, зинҳор кўркмағил теди. Таки дорул фанодин дорул бақоға

кетди. Шайхнинг ўғилларининг оти Рашидиддин эрди. Шайх аларни валиахд қилдилар. Андин бир неча йил ўткандин сўнг, хон Кошғар, Тошкенд, Ёркенд, Уйғуристон, Андиган /Андижон/, Самарқанд, Бухоро ва тамоми Мовароуннахрни олди. Шайх Рашидиддин отасининг васиятини айтмоқ учун хоннинг ўрдусига келди. Ҳарчанд саъй қилди, хонни кўра билмади. Бир кун субҳ содиқ бўлганда ўрдунинг ёнига келиб баланд овоз бирлан азон айтди. Хон бу овозни эшитиб киши юборди, бориб шул кичкурған кишини олиб кел теб. Бориб шайхни олиб келди, Хон айтди, сен /93 б / бизни чучук уйқудин не учун уйғатдунг теди. Шайх Рашидиддин оталарининг ҳар нима айтган сўзларини бир-бир хонга баён қилдилар. Хон ўзи калимаи шаҳодатни айтиб мусулмон бўлди. Таки умароларни чақириб мусулмон қилди. Аммо бир беги бор эрди Чурос отлиғ. Ул айтди мунда бир паҳлавон бор турур. Бу тожик анинг бирлан кураш тутсун. Агар ани йикса мен мусулмон бўлайин теди. Ҳар чанд хон манъ қилди, қабул қилмади. Шайх Рашидиддин айтди, Амир Чурос яхши шарт қилди. Паҳловонни олиб келинг кураш туталинг теди. Муғулнинг паҳлавонини олиб келдилар. Шайх анинг бирлан кураш тутуб талашиб юруганда шайх паҳлавоннинг кўкракина бир салло урди. Паҳлавон беҳуш бўлиб йиқилди. Бир замондин сўнг паҳлавон ўз ҳолина келиб калимаи шаҳодатни айта-айта ериндин турди. Таки шайхнинг оёқига йиқилди. Ул ҳолни кўруб Амир Чурос мусулмон бўлди. Ул кун юз олтмиш минг киши мусулмон бўлди. Чигатой элининг ичинда ислом ошқора бўлди. Бир неча кундин сўнг Амир Пўлодчи вафот топди. Тўқлуқ Темурхонни хонлиқ мансабида ўлтурғузиб эрди, ўзи амирул умаро эрди. Андин етти яшар ўғил колди. Худойдод отлиғ. Отасининг мансабини анга берди. Аммо Амир Пўлодчи беш ақа-ини эрди. Учланчи инисининг оти Қамариддин эрди. Ул ажаб бебок эрди. Аммо азимул жусса паҳлавон эрди. Алқисса бир кун хон кўруниш /94 а/ хонада ўлтуруб эрди, келиб Қамариддин арз қилди. Амир Худойдод тифл турур. Мундағ улуг элга сардорлик қилиб бошқора билмас. Анинг мансабини менга беринг, то ул эл бошқарғудай бўлғунча менда турсун теди. Хон ани қабул қилмади. Ул сабабдин Қамариддин хондин оғриб кўнглунда сақлади. Тўқлуқ темурхон тарих етти юз ўттузда таваллуд тобди. Ун олти ёшинда Амир Пўлодчи дўғлатнинг саъйи бирлан келиб хон бўлди. Йигирма тўрт ёшинда нури имонга мушарраф бўлиб мусулмон бўлди. Ўттуз тўрт ёшинда Тангрининг ҳукмини битқариб, дорулфанодин дорул бақоға кетди. Хоннинг вафотидан сўнг Қамариддин дўғлат хуруж қилиб Илёсхожа бин Тўқлуқ Темурхонни шахид қилди. Ул кун Тўқлуқ Темурхоннинг наслиндин улуг ва кичик ўн саккиз кишини даражаи шаҳодатга етқурдилар. Таки эътиборли кишиларини қўйди ким ҳар ерда Тўқлуқ Темурхоннинг наслиндин мавжуд бўлса ўлтурунг теб. Андин сўнг Қамариддин ўзига хон от кўюб хутба ва сиккани ўз отиға қилди. Аммо Тўқлуқ Темурхондин бир сут эматурған уғлон бор эрди. Анинг онасининг оти Амир Оға эрди. Амир Оға хотун бу уғлонни олиб Амир Худойдод қашиға борди. Амир Худойдод бу ўғулни кеплади. Ҳарчанд Қамариддин киши юборди, бермади. Ул вақтда Амир Темур лашқари бенихоят бирлан

Қамариддиннинг устига келди. Булар муқотала мужодалага машғул бўлганда Амир Худойдод Тўқлуқ Темурхоннинг ўғлини /94 б/ энагалар таъйин қилиб, аларга топшуруб, бир неча эътиборли кишилар бирлан кўхи Бадахшонга юборди, анда сокин бўлунглар теб. Алқисса Амир Темур Қамариддиннинг устига беш мартаба келди. Хар келганда саф оройлик қилиб урушур эрдилар. Алқисса Амир Темур сўнгки келганида Қамариддин илллати истискога учраб эрди Амир Темурнинг келатурганини эшитиб бир неча халк қочтилар. Анинг учун ким Қамариддинда бир нафасдин ўзга ҳусни ҳаракати йўқ эрди. Биззарура бир неча кунлик озук бирлан Қамариддинни бир қанизакка топшуруб бир улуғ биша бор эрди, анга юбордилар. Бир неча кундин сўнг эшитгилар ким Амир Темурнинг келатургани ғалати эрмиш теб. Халқ қайтиб ерлик ерина келдилар. Қамариддин учун бишага киши юбордилар. Ул кишилар бишага бориб Қамариддинни чандон истадилар ким, андин осор ва аломат топмай қайтиб келдилар. Ахир маълум бўлди ким Қамариддин Малики Жаҳимнинг хизматиға боруб турур. Алқисса ул ўғлон ким кўхи Бадахшонга юбориб эрдилар, анинг оти Хизрхожа турур. Ул Хизрхожани келтуруб отасининг ўрниға хон қилдилар. Ул вақтдин то бу вақтгача ҳар подшо ким Кошғар Ёркендда бор Хизрхожахон бин Тўқлуқ Темурхон бин Эсан Буғахон бин Дуйчечан бин Бароқхон бин Ясунту бин Мутукан бин Чигатойхон бин Чингизхон /95 а/ нинг наслиндин турурлар. Оқ манқит қабиласининг Қутлуққийе теган бир киши бор эрди. Анинг бир ўғли, бир кизи бор эрди. Қизни Темурбек ўғлон олди. Темур Қутлуқхон андин вужудға келди. Ўғлининг оти Эдигай турур. Ул Тўқтамишхонга навқар бўлди. Вақтики Тўқтамиш Ўрусхондин қочиб Темурбийнинг ёниға Самарқанд келди. Ортиндин Эдигай манқит келди, айтди ким Ўрусхон жамъи лашқар қилиб бу тарафға мутаважжих бўлди, теб. Темурбийнинг мадади бирлан Тўқтамишхон Ўрусхонни босиб Жўчхоннинг халқиға эга бўлуб шаҳри Саройда хонлик тахтинда ўлтурди. Темур Қутлуқхон ҳадди Тамизга еткандин сўнг Эдигай манқит Тўқтамишхондин айрилиб Темур қутлуқхонга кўшулди. Анинг учун ким Темур қутлуқхон Эдигай манқитнинг хоҳарзодаси эрди. Темур Қутлуқнинг кўнглинда подшоҳлик дағдағаси бор эрди. Ул сабабдин Тўқтамишхонга гарданқашлик қилур эрди. Тўқтамишхон ани тутуб ўлтурмакка қасд қилди. Темур Қутлуқхон андин қочиб Темурбийнинг ёниға келди. Эдигай манқит Темур Қутлуқдин айрилиб қолиб эрди. Олти ойдин сўнг Эдигай манқит Темур Қутлуқға келиб қўшулди. Бир неча вақтдин сўнг Амир Темур Эрон мамлакатига отланди. Тўқтамишхон Мовароуннахрни холи топуб Самарқандға келиб бир неча мусулмонларни шахид қилиб, қатл ва ғорат қилиб, қайтиб /95 б/ кетди. Амир Темур бу хабарни эшитиб қайтиб келиб Самарқандда турмай Тўқтамишхоннинг устига отланди. Бориб Атил сувининг бўюнда Тўқтамишхон бирлан уруштилар. Ахир Амир Темур нусрат топуб Тўқтамишхон қочиб кетди. Темурбий кўп халқни қатлиом қилди. Юқорида айтиб эрди ким Темур Қутлуқхон Тўқтамишхондин қочиб Амир Темурнинг қошиға келди теб. Шул Темур Қутлуқ бир чирикда Амир Темур бирлан ҳамроҳ эрди. Келиб Амир Темурга арз қилди

ким Тўқтамишхон менинг маврусий халқимни зўр бирлан олиб эрди. Эмди андағ эшитаман ким аларнинг барчаси сиҳҳат ва саломат эрмиш. Агар рухсат берсангиз аларнинг барчасин сизнинг хизматингизга олиб келур эрдим теб. Амир Темур таки Темур Қутлукға рухсат берди. Темур Қутлук элини Атил сувининг буюнда топди. Таки кўчуруб Амир Темурнинг тарафига равон бўлди. Бир неча манзил келгандин сўнг Эдигай манқит Темур Қутлукхонға айтди ким, бу халқни Темурбийга элтканингда не фойда. Темурбий бу халқни Самарқандға олиб бориб ҳар қайсини бир ерга юборур. Сен аввалкидек Темурбийға навкар бўлиб юурсен теди. Темур Қутлук ўғлон Эдигай манғитнинг сўзина амал қилиб қабиланинг оқсақолларин йигиб айтди, ким, сизларни Темурбий ўлтуруб, ўғлон-ушоқингиз асир қилур теди. Анда халқ айтдилар биз сени /96 а/ учун бор турурмиз. Йўқ эрса биз Темурбийни танимасмиз тедилар. Андин сўнг Темур Қутлук ўғлон элини олиб қайтди. Таки бориб бир гўшада ўлтурди.

ОЛТИНЧИ БОБ

ЧИНГИЗХОННИНГ КИЧИК ЎҒЛИ ТЎЛИХОННИНГ НАСЛИНДИН ЭРОН ЮРТИНДА ПОДШОХЛИК ҚИЛГАНЛАРНИНГ ЗИКРИ.

Куюкхон бин Ўгадой Қоон ўлгандин сўнг Мангу Қоон бин Тўлихон хон бўлди. Тақи халқиндин Ўйрат Арғун ака теганини Хуросонга ҳоким қилиб юборди. Арғун аканинг ҳукматиндин ўн йил ўткандин сўнг, Арғун ака ўлди. Андин сўнг Мангу Қоон ўзининг иниси Хулагухонни лашкарининг бешдин бирини бериб Эрон мамлакатининг ҳукуматини берди. Ул Эронга келиб жамоани мулохадани ва халифа Муътасимни ўлтуруб, аларнинг мулкини тахту тасарруфга киргизди. Андин бориб Шом мамлакатини олди. Тақи тўққуз йил подшоҳлик қилиб дунёдин ўтди. Андин сўнг Абақхон бин Хулагухон аъми /амаки/ Кубилай Қооннинг ҳукми бирлан отасининг ўрнунда ўлтурди. Ўн етти йил хонлик қилиб отаси кейинидин кетди. Андин сўнг Аҳмадхон бин Хулагухон подшоҳ бўлди. Анинг подшоҳлиқиндин икки йил ўткандин сўнг Арқун бин Абақхон бин Хулагухон ани ўлтуруб, анинг еринда ўлтурди. Ул ҳам етти йил подшоҳлик қилиб дунёдан накл қилди. /96 б/ Андин сўнг Арғунхоннинг иниси Кунжайту бин Абака бин Хулагухон хон бўлди. Анинг подшоҳлиқиндин тўрт йил ўткандин сўнг Бойду бин Тарағай бин Хулагухон ани ўлтуриб, ўрнинда хон бўлди. Анинг подшоҳлиқиндин саккиз ой ўткандин сўнг Ғазанхон бир Арғунхон бин Абақхон бин Хулагухон ани ўлтуруб, анинг ўрнунда подшоҳ бўлди. Тўлихон наслиндин Эронда ул кишики дини исломга мушарраф бўлди, ул эрди. Дини Исломнинг шуҳратига кўшиш қилди. Куфр пинҳон бўлди. Бутхоналарни ўтга ёқди. Анинг сабабиндин Эроннинг жамиъ мўғули дини исломга мушарраф бўлди. Подшоҳлиқиндин тўққуз йил ўткандин сўнг тарих етти юз тақи бирда дорул фанодин дорул бақога кетди. Муддати умри ўттуз йил эрди. Андин сўнг Улжайту бин Арғунхон бин Абақхон бин Хулагухон подшоҳ бўлди. Ўн уч йил подшоҳлик қилиб вафот топди. Андин сўнг Абусаидхон бин Улжайтухон подшоҳ бўлди. Абусаидхон отаси ўлганда ўн икки ёшинда эрди, ул сабабдин бир неча вақт зимоми ихтиёрин Амир Чўпон Салдузга берди. Подшоҳлиқиндин ўн тўққиз йил ўткандин сўнг ҳақ раҳматига кетди.

ХУЛАГУХОН НАСЛИНДИН ЭРОН МАМЛАКАТИДА АБУСАИДХОНДИН СЎНГ УМАРОЛАР ХОН ҚИЛҒАНЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Маълум бўлсунким бу хонларнинг оти хон турур /97 а/
Мамлакат маслаҳатида ҳеч ихтиёри йўқ турур. Таки Сулдузнинг
умаролари ким аларни чўпонилар дерлар.

Абусаидхондин сўнг умаролар Арпахонки Ортук Бўка бин
Тўлихон наслиндин эрди, хон кўтардилар. Али Ўйротки Бағдод
ҳокими эрди, Мусо бин Али бин Бойду бин Тарағай бин Хулагухонни
хон қилди. Арпахон бирлан урушиб ғолиб келди. Таки Арпахонни
ўлтуруб мамлакатини тахту тасарруфига киргузди. Ул вақтда Шайх
Ҳасан Жалайирки анга Шайх Ҳасан Бузург дерлар, Румнинг ҳокими
эрди. Ул Мусохоннинг хон бўлганини эшитиб Муҳаммад бин
Йўлқутлук бин Темур бин Анбарчи бин Мангу Темур бин
Хулагухонни хон қилиб Румдин ва Гуржидин лашкари азим жамъ
қилиб Эрон тарафига мутаважжих бўлди. Келиб Табриз устинда
Мусохон бирлан урушиб ғолиб келди. Али Ўйратки, ўйрот халқининг
улуғи эрди, ўлди. Мусохон қочиб ўйрот элининг ичина борди. Ул
вақтда Шайх Али бин Амир Али Қўшчики Хуросон ҳокими эрди. Бу
хабарни эшитиб Хуросонда ўлтурган тамом мўғулни жамъ қилиб
Вастом бордилар. Чингизхоннинг иниси, Жўчи қайсарнинг наслидин
Таға Темур теган Мозандаронга ҳоким эрди, ани келтуруб хон
қилдилар. Таки Муҳаммадхонки Шайх Ҳасан Жалайирнинг хони
эрди, анинг устига юрудилар. Озарбайгон келганда ўйрот халқи
бирлан Мусохон келиб Тағай Темурга /97 б/ кўшулди. Шайх Ҳасан
Жалайир бу хабарни эшитиб қаршу келди. Бу икки гуруҳ саҳроғи
Гарим /Карам/ рудда муҳораба қилдилар. Шайх Ҳасан Жалайир
музаффар бўлди. Мусохон урушда ўлди. Таға Темур Шайх Али бин
Амир Али қочиб Хуросонга кетдилар. Шайх Ҳасан бин Темуртош
бин Амир чўпон Сулдузки, анга Шайх Ҳасан Кучак дерлар,
Абусаидхоннинг амри бирлан Румнинг бир тарафинда ҳоким эрди.
Ул ҳам бу хабарларни эшитиб лашкари бениҳоят бирлан Шайх
Ҳасан Жалайирнинг устига юруди. Бу икки гуруҳ Нахчиван устинда
урушдилар. Шайх Ҳасан Кучак музаффар бўлди. Муҳаммадхон
урушда ўлди. Шайх Ҳасан Жалайир қочиб Султония кетди. Шайх
Ҳасан Кучак Соттибек Хотун бинти Султон Муҳаммад ҳар бандани
Табризда тахтда ўлтирди. Таки Шайх Ҳасан жалайир илғари келиб
Шайх Ҳасан Кучакка тобиъ бўлиб сулҳ қилдилар. Таки бир йилдин
сўнг Шайх Ҳасан Кучак Соттибек хотунни иъзл қилиб Сулаймон бин
Муҳаммад бин Санака бин Юшумут бин Хулагухонни хон қилди.
Таки Соттибек хотунни анинг никоҳига киргизди. Бир неча вақтдин
сўнг Амир Шайх Ҳасан бузург Амир Шайх Ҳасан Кучакдин
рўйғардон бўлиб Бағдод борди. Таки Жаҳон Темур бин Олафаранг
бин Кунжайтухон бин Абақохон бин Ҳалагухонни хон қилди. Таки
лашкар жамъ қилиб келиб Шайх Ҳасан Кучак Сулдуз бирлан
мукотала қилди. Шайх Ҳасан Кучак музаффар бўлди Шайх Ҳасан
бузург /98 а/ жалайир қочиб Бағдод келди. Таки хонни иъзл қилди
ш ўзи хон бўлди. Андин сўнг Шайх Ҳасан Кучакнинг бир араб

хотуни бор эрди. Ул хотунга Якубшоҳ теган ошиқ эрди. Хотун ҳам анга ошиқ эрди. Бир кун Якубшоҳ бир гуноҳ қилди. Анинг учун Шайх Ҳасан ани зиндонга солди. Бу хотун хаёл қилди ким ани бу хотун бирлан иши бор теб, зиндонга солган бўлмай. Ул сабабдин бир кеча Амир Шайх Ҳасан маст бўлиб келиб ётгонда бу араб зан Шайх Ҳасаннинг мойсиндин тутуб товлай-товлай ўлтурди. Андин сўнг Шайх Ҳасан Кучакнинг иниси Малик Ашраф теган ақасининг ўрунда ўлтурди. Хулағухон наслиндин Ануширвон теганини хон қилди. Бир неча вақтдин сўнг ани иъзл қилиб ўзи хон бўлди. Хутба ва сиккани ўз отиға қилди. Бу Малик Ашраф ажаб бебок эрди. Муслмонлар анинг сабабиндин хар тарафга қочиб кетдилар. Қози Муҳиддин Бардаъий қочиб Дашти Қипчоқга Жонибекхон қошиға борди. Тақи Жонибекхоннинг олдинда Малик Ашрафнинг бебоклинини андаг баён қилди ким Жонибекхон ва жамиъ халойиқ зор-зор йиғладилар. Ахирул амр Жонибекхон лашқари бениҳоят бирлан Малик Ашрафнинг устига отланди. Озарбайгнин келиб Хўйнинг устунда Малик Ашраф Сулдуз бирлан муҳораба қилди /98 б/ Тақи Музаффар бўлуб ва Малик Ашрафни ўлтуруб хазина ва дафинасина соҳиб бўлди. Бу воқеа тарих етти юз тақи эллик тўкқузда эрди.

ЕТТИНЧИ БОБ

ЖҶЧИХОН АВЛОДИНДИН ДАШТИ ҚИПЧОҚДА ПОДШОҲЛИҚ ҚИЛҒАНЛАРНИНГ ЗИКРИ

Аввал ЖҶчихонни баён қилади. ЖҶчихоннинг онасининг отини Бўртақучин дерлар. Бўртақучин ҳомила эрди. Чингизхон йўқлукда Маркит халқининг хони Чингизхоннинг эвини чобти. Тақи Бўртақучинни ўлжа қилиб олиб кетди. Ўнғхоннинг хотуни Бўртақучининг эгачиси эрди. Ўнғхон бирлан маркит хонининг орасида дўстлик бор эрди. Ул сабабдин Ўнғхон Бўртақучинни тилаб олиб Чингизхонга юборди. Анинг учун ким Ўнғхон бирлан Чингизхоннинг отаси Есугай баходур дўст эрди. Алқисса Бўртақучин йўлда ЖҶчихонни туғурди. Ул ерда гаҳвора йўқ эрди ким ани солгайлар. Алқисса эти оғримасун теб хомирдин бир нимарса таъбия қилиб, анинг ичига солиб олиб келдилар. Чингизхон бу ўғулни кўруб хушхол бўлуб, бизга жҶчи келди теди. Мўғул тилинда жҶчи теб янги келган меҳмонни айтурлар. Ул сабабдин отини ЖҶчи қўйдилар. Маълум бўлсун ким ЖҶчихон отасидин аввал ўлди. Анинг зикри Чингизхоннинг достонинда тахрир топуб эрди. Анинг учун мухтасар қилдук.

БОТУХОН /99 а/ БИН ЖҶЧИХОННИНГ ЗИКРИ

Чингизхон ЖҶчихоннинг ўлганин эшиткандин сўнг ажаб паришон бўлуб аза тутди. Ул вақтда мамлакат маслаҳати учун ўғлонлари ва умаролариға ҳамма панд ва насиҳат айта бошлади ва васиятомиз сўзлар сўзлаша бошлади. Филжумла азадин фориг бўлганидин сўнг Ўтжикинға айтди ким, сен Дашти Қипчоқға борғил. Тақи ЖҶчихоннинг иккиланчи ўғли Боту ва лақаби Сайинхон турур. Ани отасининг тахтинда ўлтуртуб, инилари ва умароларни анга тобиъ қилғил. Агар инилари ва умаролари сўзунгни тутмасалар, ўзунг анда турғил. Тақи менға арза дошт юборғил, биз анинг фикрини қилали теб юборди. Ўтжикин Ботухоннинг ўрдасиға яқин етканда Боту хабар олиб ўғлонлари ва иниларини пешвоз юборди. Ўзи ҳам аларнинг ортиндин пешвоз чиқиб Ўтжикин бирлан кўрушуб азани тоза қилдилар. Уч кундин сўнг Ўтжикин Ботухонни отасининг

тахтинда ўлтуртуб Ботунинг инилари ва умароларига Чингизхоннинг айтган сўзларини айтди. Тамом халқ қабул қилдилар. Андин сўнг улуғ тўй қилиб Мўгул расми бирлан Ботуға оёқ бердилар. Боту ҳам аларға оёқ берди ва кўп инъомлар берди. Ул вақтда Чингизхоннинг ўрдусиндин бир киши келди ким, хон ўлди теб. Бир замонда андағ аза тутуб йиғлашдилар ким дару девордин /99 б/ гиривлар чиқди. Алқисса азадин фориг бўлгандин сўнг Ботухон мамлакатни кичик иниси Тўкай Темурға топшуруб, беш иниси Ўрду, Шайбан, Берка. Чимбай, Баракчаларни олиб ва Ўтжикин бирлан қўшулуб Чингизхоннинг тахтгоҳи Қорақурум тарафига мутаважжих бўлдилар. Келиб Қорақурумда жамиъ умаролар ва шахзодаларға қўшудилар. Таки улуғ аза тутудилар. Азадин фориг бўлгандин сўнг, Ботухон ва жамиъ шахзодалар Чингизхоннинг васияти бирлан Ўгадой коонни тахуда ўлтуртуб, улуғ тўй қилиб қоонға оёқ бердилар. Қоон ҳам шахзодалар ва умароларға оёқ бериб, хазинанинг эшикин очиб андағ инъом берди ким, ҳеч дарвиш қолмай ҳама ғани бўлдилар. Хитой мамлакатидин бир неча мулкнинг подшоҳлари ёғи бўлуб эрди, қоон ул тарафга отланур бўлди. Таки Ботухонға ҳукм қилди ким бу сафарда менинг бирлан ҳамроҳ бўлғил теб. Ботухон ҳам беш иниси бирлан отланди. Ул сафарда қоон ул мамлакатларнинг барчасини қатл ва ғорат қилиб қайтиб Қорақурум келди. Таки Ботухонни ўрус ва черкас ва булғар ва яна ўзга қалъаларға номзод қилди. Ўзининг ўғли Куюххон ва Тўлихоннинг ўғли Мангу қоон Чигатойнинг ўғли Байдарни бу сафарда Ботухонға хизмат қилинг ва мадад беринг теб қўшти. Ботухон буларни олиб отланиб ўзининг тахтгоҳига келди. Ботухоннинг иниси Тўкай /100 а/ Темурхон бу жамоатни меҳмон қилди. Уч кеча-кундуз сақлади. Андин сўнг Ботухон бу жамоатни кирк кеча-кундуз меҳмон қилди. Бу кирк кеча-кундузда бир дам айш ва ишратдин холи бўлмадилар. Андин сўнг лашкар жамъ қилмоқға тугачилар атрофға юборди. Андақ фурсатда андағ лашкар жамъ бўлди ким ҳадди ва ниҳоятни йўқ эрди. Маълум бўлсун ким Жўчихоннинг тахтгоҳи Дашти кипчокда Кўк Ўрда теган ер эрди. Маълум бўлсин ким Жўчихоннинг тахтгоҳи Дашти кипчокда Кўк Ўрда теган ер эрди. Маълум бўлсун ким Ботухоннинг мажар, башқирд, рус, курил ва намаш, бу юртларни олғани ва ўзининг ўлганини мундин туманда айтқумиз турур.

БЕРКАХОН БИН ЖЎЧИХОННИНГ ДАШТИ КИПЧОҚДА ХОН БЎЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Ботухон ўлгандин сўнг Мангу қоон Ботухоннинг Сартак ўғлонини хон қилди. Ул хануз хонлик маснадида ўлтурмасдин бурун вафот тобди. Андин сўнг иниси Улақчини хон қилдилар. Улақчи ҳам оз муддатда вафот топди. Андин сўнг Мангу қоон Беркахон бин Жўчихонни хон қилди. Беркахон хон бўлганидин сўнг улуғ тўйлар қилиб кўп инъомлар берди. Тамом ақа ва иниларига Ботухон берган улусни берди. Қоонға кўп пешкашлар юборди. Андин сўнг худойи таоло бир кун Беркахоннинг кўнглига мусулмонлиқнинг мухаббати-

ни солиб, ўз динининг ноҳақ эркини билди. Алқисса бир кун отланиб ақасининг солған шаҳри ким оти Саралжиқ турур, анда борди. Кўрди ким Бухородин кўп карвон келиб турур. Ул карвоннинг ичиндин /100 б/ икки яхши кишини бир авлоқ ерга чакириб, элтуб мусулмонлиқнинг тариқ ва одобини сўрди. Бу кишилар мусулмонлиқни яхши баён қилдилар. Ул подшоҳи комкор, яъни Беркахон сидқи дил бирлан мусулмон бўлди. Андин сўнг кичик иниси Тўқай Темурни чакириб бу сирни анга ҳам айтди эрса, ул ҳам мусулмон бўлди. Андин сўнг дини исломни ошкор қилиб, ҳар ерда кофир бўлса, анинг бирлан ёмон бўлуб, анинг қасдинда бўлди. Ахирул амр анинг зоти шарифинда куланж иллоти пайдо бўлди. Таки тарих олти юз таки олتماш тўртда ҳақ раҳматига кетди. Муддати подшоҳлиқи йиғирма беш йил эрди.

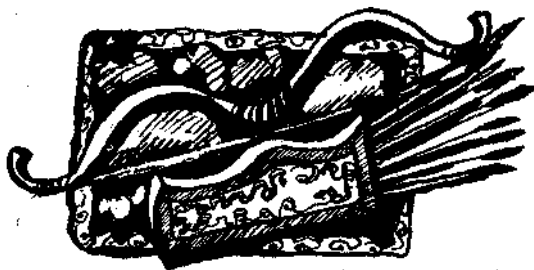
МАНГУ ТЕМУРХОН БИН ТЎҚАЙ БИН БОТУХОННИНГ ЗИКРИ. АНДИН СЎНГ ТЎДА МАНГУ БИН ТЎҚАЙ БИН БОТУХОН, АНИНГ ЗИКРИ. АНДИН СЎНГ ТЎҚТАҒУХОН БИН МАНГУ ТЕМУРХОННИНГ ЗИКРИ

Беркахон ўлгандин сўнг Мангу Темурхон хон бўлди. Таки эл улусни забт қилмоқға машғул бўлди. Ака ва иниларига Ботухон дастурига амал қилди. Таки Оқ ўрда теган амлакатни баҳодирхон бин Шайбанхонға берди. Кафа ва Қирим вилоятини Ўрон Темур бин Тўқай Темурга берди-да, ўзи Булғар мамлакатига отланди. Таки икки йилдин сўнг музаффар бўлиб қайтиб келди. Андин сўнг сонсиз чирик бирлан Абакахон устига отланиб, Эрон мамлакатига борди. Таки Абакахон бирлан сулҳ қилиб қайтиб келди. Ҳамиша бир-бирига пешкашлар /101 а/ бирлан бориш ва келиш қилур эрди. Тарих олти юз саксонда Абакахон дунёдин нақл қилди. Анинг ўрнига Аҳмадхон бин Хулағухон подшоҳ бўлди. Бу Аҳмадхон мусулмон эрди. Бир неча вақтдин сўнг Арғунхон бин Абакахоннинг қўлинда шахид бўлди. Андин сўнг Арғунхон бин Абакахон подшоҳ бўлди. Дашти қипчоқда Мангу Темурхон Арғунхоннинг подшоҳ бўлганин эшитиб тўқай ва Таргутой /Таркутой/ теган икки бегини бош қилиб саксон минг киши бирлан Арғунхоннинг устига юборди. Арғунхон ҳам бу хабарни эшитиб Амир Тўғачар теганини лашқари бениҳоят бирлан илгари юборди. Таки ўзи ортиндин отланди. Бу икки лашқар Қорабоғ устунда урушдилар. Мангу Темурхоннинг халқи бостуруб қочиб кетдилар. Бу хабарни Мангу Темурхон эшиткадин сўнг ичи ғусса боғлаб ўлди. Андин сўнг Тўда Мангу бин Ботухон подшоҳ бўлди. Бу Тўда Мангухон бисёр зулм ва бедод қилмоқни оғоз қилди. Тўқайғухон бин Мангу Темурхон анинг зулминдин қочиб кетди. Таки бир неча вақтдан сўнг кўп лашқар жамъ қилиб келиб Тўда Мангу бирлан урушиб Тўда Мангунинг лақарин босиб, Тўда Мангунини ўлтуруб ўзи подшоҳ бўлди ва кўп юртларни олиб, ота ва ақасининг дастури бирлан /101 б/ амал қилиб ахирул амр дорул фанодин дорул бақоға рихлат қилди. Муддати подшоҳлиқи олти йил эрди. Шаҳри Саройжиқда мадфун бўлди.

БЕРДИБЕКХОН БИН ЖОНИБЕКХОННИНГ ХОН БЎЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Жонибекхон ўлгандин сўнг Табриздин Бердибекхон Саройжик келди. Уч кун аза тутдилар. Азадин сўнг тамом шахзодалар ва умаролар Бердибекхонни хон қилдилар. Бу Бердибекхон ажаб золим таъб, фосик, ичи қора ва бад нийят киши эрди. Ақа ва инисин-да; қариндош-уруғин-да ҳеч киши қўймай ўлтурди ким, юрт ўзумга боқий қолгай теб. Билмади ким дунё фоний турур. Ахир подшоҳлиғи икки йилга етмай тарих етти юз олтмиш иккида вафот топди. Сайинхон авлоди Бердибек-да мункатий бўлди. Холо ўзбек ичинда масал турур: «Нор бўйни Бердибекда кесилди». Андин сўнг Жўчихоннинг ўзга ўғлонларининг авлоди подшоҳлик қилдилар.

САККИЗИНЧИ БОБ

ЖҶЧИХОН БИН ЧИНГИЗХОННИНГ БЕШЛАНЧИ ҲҒЛИ ШАЙБАНХОННИНГ АВЛОДИНДИН ТУРОДА ВА КОЗОҚДА ВА ҚИРИМДА ВА МОВАРОУННАХРДА ПОДШОҲЛИҚ ҚИЛҒАНЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Чингизхоннинг ҲҒли ЖҶчихон, анинг ҲҒли Шайбанхон, анинг ҲҒли /103 а/ Баҳодирхон, анинг ҲҒли ЖҶчи Буқа, анинг ҲҒли Мунка (Муига) Темур, анинг ҲҒли БеккҶнди ҲҒлон, анинг ҲҒли Али ҲҒлон, анинг ҲҒли Ҳожи Муҳаммадхон, анинг ҲҒли Маҳмудакхор, анинг ҲҒли Абақхон, анинг ҲҒли Кулликхон, анинг ҲҒли Шамай Султон, анинг ҲҒли Урон султон, анинг ҲҒли Баҳодир Султон. Маҳмудхони мазкурнинг бир ҲҒли Муртазахон, анинг ҲҒли КҶчимхон, бу жамоатнинг насли КҶчимхонда мунқатить бўлди. Бу КҶчимхон Туро вилоятинда қирқ йил подшоҳлик қилди. Узун ёш тобди. Ахир икки кҶзи нобино бўлди. Тарих минг тақи уч йилда КҶчимхоннинг қҶлиндин Турони Ҳрус олди. КҶчимхон қочиб манғит халқининг ичига борди. Тақи ҳақ раҳматиға кетди.

ТҶҚАЙ ТЕМУР НАСЛИНДИН ҚИРИМДА ПОДШОҲЛИҚ ҚИЛҒАНЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Чингизхоннинг ҲҒли ЖҶчихон, анинг ҲҒли ТҶқай Темур, анинг ҲҒли Ҳзтемур, анинг ҲҒли Сарича, анинг ҲҒли Кунчак ҲҒлон, анинг ҲҒли ТҶқлихожа ҲҒлон, анинг ҲҒли ТҶйхожа ҲҒлон, анинг ҲҒли ТҶқтамишхон, анинг саккиз ҲҒли бор эрди, бу тартиб борлан: Жалолиддин, Жабборберди ва Кепак ва Каримберди ва Искандар ва Абу Саид ва КҶчак ва Қодирберди. ТҶқлихожаи мазкурнинг инисининг оти ТҶқлак Темур, анинг ҲҒли Чина, анинг ҲҒли Ҳасан ҲҒлон, ани ичкили Ҳасан /103 б/ дерлар. Анинг ҲҒли Муҳаммадхор, анинг ҲҒли Тоштемур, анинг ҲҒли Фиёсиддинхон, анинг ҲҒли Ҳожи Герайхон, анинг саккиз ҲҒли бор турур. Бу тартиб бирлан: Давлатёр ва Нуридавлатхон ва Жайдархон ва Қутлук замон ва Келдиш ва Менғли Герайхон, ва Ёмғурчи ва Ҳзтемур. Қиримнинг подшоҳлари Ҳожи Герайхоннинг наслиндин турур. Алҳод ернинг йироқлиқидин билиб бўлмас ким Қиримда Ҳожи Герайнинг қайси ҲҒлининг насли турур подшоҳлик қилатурған.

ТҰҚАЙ ТЕМУРНИНГ НАСЛИНДИН ҚОЗОҚДА ПОДШОХ БҰЛҒАНЛАРНИНГ ЗИКРИ

Чингизхоннинг ўғли Жўчихон, анинг ўғли тўқай Темур, анинг ўғли Ҳазрат Темур, анинг ўғли Хожа, анинг ўғли Бадақли ўғлон, анинг ўғли Урусхон, анинг ўғли Қўйирчиқхон, анинг ўғли Бароқхон, анинг ўғли Абусайид лақаби Жонибекхон, анинг тўққуз ўғли бор турур. Бу тартиб бирлан: Ирончи ва Маҳмуд ва Қосимки Муҳаммадхон Шайбоний бирлан урушиб Муҳаммадхоннинг шахид бўлмоқига боис ул бўлди. Андин сўнг Итик ва Жониш ва Қанбар ва Таниш ва Ҳасак ва Чадак.

ЖҰЧИХОННИНГ ҰН УЧЛАНЧИ ҲАМ ТҰҚАЙ ТЕМУРНИНГ НАСЛИНДИН МОВАРОУННАҲРДА ПОДШОХ БҰЛҒАНЛАРНИНГ ЗИКРИ

Чингизхоннинг ўғли /104 а/ Жўчихон, анинг ўғли Тўқай Темур, анинг ўғли Ҳазрат Темур, анинг ўғли Абай, анинг ўғли Нумған, анинг ўғли Қутлук Темур ўғлон, анинг ўғли Темур Қутлукхон, анинг ўғли Темур султон, анинг ўғли Муҳаммадхон, анинг ўғли Чавак Султон, анинг ўғли Манқишлок Султон, анинг ўғли Ёрмухаммад султон, анинг ўғли Жони Султон, анинг ўғли Динмухаммад Султон, анинг ўғли Надир Муҳаммадхон, анинг ўғли Абдулазизхон ўзбек. Ҳисобдонлар анда айтиб турурлар ким Абдулазизхоннинг оталари ва Қирим подшоҳларининг оталари, қозоқ подшоҳларининг оталари Жўчихон бин Чингизхоннинг ўн учланчи ўғли Тўқай Темурхоннинг наслиндин турур. Тақи Темурхоннинг наслиндин турур. Тақи Ҳожимхоннинг ва Абдуллахоннинг ва Қўчимхоннинг оталари Жўчихон бин Чингизхоннинг бешланчи ўғли Шабайхоннинг наслиндин турур. Маълум бўлсун ким бу уч хони мазкур ҳамаср эрдилар. Бир-бирининг сўнгиндин дунёдин нақл қилдилар. Жўчихоннинг ўғлонларининг ўзгалари ва юртлари юқорида айтилди. Сақкизланчи боб бирлан тўққузланчи бобда.

ЖҰЧИХОННИНГ БЕШЛАНЧИ ҲАМ ШАЙБАНХОННИНГ АВЛОДИНИНГ ЗИКРИ ТУРУР

Бир икки боб андак мундин қуйироқда айрилур. Бу ерда иккисин қўшиб бир айтмоқ зарур эрди. Анинг /104 б/ учун айтилди. Жўчихон мажар ва Бошқирд ва Ҳорус ва Қурил ва Намаш бу юртларга отланайин теб элга жар қилдурди. Етти йиллиқ сафар яроғининг гамини есунлар теб. Ҳануз лашкар йиғилмай эрди, бемор бўлиб ўлди. Ул ҳам айтилиб эрди. Чингизхоннинг ул вақтда тирик эрканин. Набираси оти Боту ва лақаби Сайинхон, анга ҳукм қилди, отанг на ерга борайин теб ниёт қилған бўлса, сен отанг ўрнига бош бўлиб борғил теб. Сайинхон чирикин йиғиштуруб юруганда Чингизхон тақи ўлди. Икки йилдин сўнг Ҳагадой Қоон хон бўлди. Ул тақи Сайинхонга амр қилди отлан теб, отланди. Тақи Ҳоруснинг вилоятларин ола-ола Маскав борди. Анда Қурил ва

Намаш ва ўруснинг подшоҳлари йиғилиб чиб қилдилар-да, ўр қаздилар. Улуғ уруш бўлди, то уч ойгача. Ахир бир кун Шайбанхон акаси Сайинхонга айтди: «Менга ўз навқаримдин бошқа беш-олти минг киши бер. Кеча ёвнинг ортинда бориб буқайин. Тангла эрта бирлан сизлар олдиндан уруш солинг. Мен ортиндин бўлайин». Тангла шундақ қилдилар. Уруш қизган вақтда Шайбанхон кўтарила чопди. Тақи ўрнинг лабига келди. Шайбаннинг ўзи отади: тушуб ўрдин ўтди. Ўрнинг ичиндин тўғарак барча ерга арабани темур занжирлари бирлан беркитиб эрдилар. Занжирларни /105 а/ кесди, арабаларни бузди. Барчаси пиёда найза бирлан қилични жубаладилар, олдиндин. Сайинхон ва ортинда Шайбанхон. Шул ерда етмиш минг киши ўлтурдилар. Ул юртларнинг барчаси Сайинхонга тааллуқ бўлди. Ул сафардин қайтиб тушкандин сўнг Жўчихоннинг улуғ ўғли оти Ўрда ва лақаби Ичан. Ул бу сафарда ишимизни битурган сен бўлдинг теди. Тақи иниси Шайбанхонга жулду теб ўн беш минг эвлик эл берди. Отаси ўрнида ўлтурган кичик акаси Сайинхон жулду теб, ул сафарда олган ўлжа вилоятларидин Қурил юртини берди. Байри элиндин қўшчи ва найман ва қорлиқ ва буйрак бу тўрт уруқ элни эл берди. Тақи айтди ким, ўлтурур юртунг ақам Ичан бирлан менинг орамизда бўлсун. Ёз Ёзина Иргиз совуқ ва Ўр, ва Илк то Ўрал тоғинача ёйикнинг кун туғуш тарафини Яйлагил. Қиш бўлганда Орақум, Қорақум ва Сир сувининг бўйини, Чу сувининг, Сари сувининг оёқини қишлағил, теди. Шайбанхон Қурил юртина бир ўғлини, яхши беқларини ва эли бирлан кўчуруб юборди. То ўғул-ўғулгача ул юрт Шайбанхон ушбу айтилган юртларни ёйлаб ва қишлаб ўлтурди. Тақи неча /105 б/ йилдан сўнг ўлди. Андин ўн икки ўғли бор эрди. Отлари бу тартиб билан битилди: Байнал, Баҳодир, Қадақ, Балқа, Чирик, Мерқан, Қуртқа, Аёчи, Сайилғат, Санчар, Мажар, Қуйинчи. Иккинчи ўғли Баҳодирхон отаси ўрнинда ўлтурди. Анинг икки ўғли бор эрди. Улуғининг оти Жўчибуға ва кичикининг оти Қутлуқбуқа.

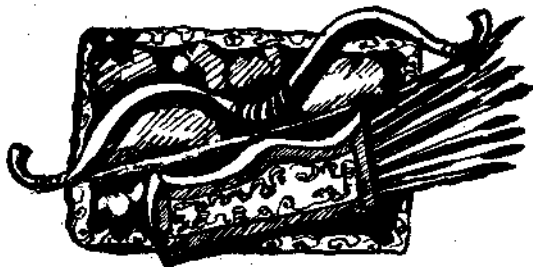
Жўчибуға отаси ўрнида ўтурди. Анинг тўрт ўғли бор эди. Отлари мунлар турур: Бодақил, Бектемур, Янқичар, Ясбуға. Жўчибуға бу дунёдин ул дунёга кеткандин сўнг, улуғ ўғли Бадақил отаси тахтинда ўлтурди. Анинг бир ўғли бор эрди. Минг Темур отлиғ. Ул ажаб баҳодир ва туғушлиқ ва ақиллик эрди. Ул сабабдигани Кулук Минг Темурхон дер эрдилар. Кулукнинг маъноси турлуғатинда бу турурким, бир кишининг бир таянган нимарса бўлса айтсам ким, ушбу нимарса агар бор бўлса мен ҳеч ёмондюзин кўрман теб. Шул нимарсага кўнгли инонса ани кулук тер.

Минг Темурхоннинг олти ўғли бор эрди. Отлари мунлар турур: Элпак, Жанга, Пулод, Севинч, Темур, Тунгабек, Кўнди. Отаси Минг Темур ўлгандин сўнг ўғли Пулод анинг ўрнинда ўлтурди. Анинг икки ўғли бор эрди, Иброҳим ва Арабшоҳ. Ўзбек ул иккисининг отини абё араб тер.

ШАЙБАНХОН НАСЛИНДИН МОВАРОУЦНАХРДА ПОДШОХ БЎЛҒАНЛАРНИНГ ЗИКРИ

Чингизхоннинг ўғли Жўчихон, анинг ўғли Шайбанхон, анинг ўғли Баходир, анинг ўғли Жўчибуқа анинг ўғли Бодақил анинг ўғли Мунка Темур, анинг ўғли Пулод, анинг ўғли Иброҳим ўғлон, анинг ўғли Давлат Шайх ўрлон, анинг ўғли Абдулхайрхон. Анинг ўн бир ўғли бор эрди. Улуғ ўғлининг оти Муҳаммад, лақаби Шохбахт. Ўзи шоир эрди. Шайбанхоннинг наслиндин бўлган учун ўзига Шайбоний таҳаллус қилиб эрди. Шохбудақ султони мазкурнинг кичик ўғли оти Маҳмуд Султон, анинг ўғли Убайдуллохон. Абулхайрхони мазкурнинг иккиданчи ўғлининг оти Хожа Муҳаммад. Аммо ўзбек ани Хўжуғам тентак дерлар. Анинг ўғли Жонибек. Ул ҳам беақл киши эрди. Анинг ўғли Искандархон. Ул ҳам кам ақл киши эрди. Аммо анинг икки хунари бор эрди. Андин сўнг қарчиғай солмоқға ва ани сақламоқға яктойи жаҳон эрди. Андин сўнг қарчиғай солмоқға ва ани сақламоқға яктойи жаҳон эрди. Анинг ўғли машҳури маъруф Абдуллохон. Анинг ўғли Абдулмўминхон. Бу жамоатнинг насли Абдулмўминхонда мункатиъ бўлди. Маълум бўлсун ким Абдулхоннинг ҳикояти оламда машҳур эрди. Ул сабабдин батафсил баён қилмадук.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

ЖЎЧИХОН БИН ЧИНГИЗХОННИНГ /106 б/ БЕШЛАНЧИ ЎғЛИ ШАЙБАНХОННИНГ АВЛОДИНДИН ХОРАЗМДА ПОДШОҲЛИҚ ҚИЛҒАНЛАРНИНГ ЗИКРИ

Отлик ўзбек ул иккисининг отини абё араб тер. Пўлод ўлгандин сўнг отасидин қолган элларни иккиси бўлушуб, икки оға-ини бир ерда кўчуб ва кўнуб ёйикнинг бошин ёйлаб ва Сирнинг оёкин кишлаб тотулик бирлан умр ўтказдилар. Араб ўлгандин сўнг ўғли Ҳожи Тўли отаси ўрнинда ўлтуруб элга подшоҳлик қилди. Анинг бир ўғли бор эрди, Темур Шайх отлик. Ҳожи Тўли ўлар бўлганда Темур Шайхни ўрнига ўлтуртуб кетди. Темур Шайхнинг йигитлик вақтинда қалмоқдин икки минг киши келиб элин чопиб қайтди. Темур Шайх кейинидин кува бориб, чирики йиғилмасдин бурун етиб урушти. Таки бостурди-да, анда шахид бўлди. Ҳеч фарзанди йўқ эрди. Элни ёвга чобтирди. Тўрасиндин айрилди ва подшоҳиндин Ини ва ўғул қолмади. Уч умидсизлик бир-бирининг устина бўлди. Бу сабабдин ён ёноша ўлтурган халқ ўзга тўраларга кетди. Анда уйғур халқининг оқсақоллари йиғилиб ўрду эшикина келдилар. Таки хонимга киши юбордилар. Таки айтдилар ким эл барчаси кетди. Биз таки кета туруرمىз. Тузларин баҳил қилсунлар. Яна бир сўзимиз бу ким, хоннинг хотунлари ва кумалари кўп эрди /107 а/. Муни яхши қарасунлар, агар бирисининг бўюнда бўлса кетмалинг. Ул бўлғунча ўлтуралинг. Бу сўзни эшиткандин сўнг хоним айтди: «Ўзгасининг бўюнда йўқ. Менинг уч ойлик ўғлоним бор». Бу сўзни эшитгандин сўнг уйғур халқи ўрду бирлан бирга ўлтурди. Найман халқи кетиб эрди. Бу сўзни эшитгандин сўнг ўзга тўрага бориб навкар-да бўлмади, қайтиб ўрду қатиға-да келмади. Ўзга эллар бориб ўзга тўраларга навкар бўлди. Хоним олти ойдин сўнг бир эркак ўғул топди. Отини Ёдгор кўйдилар. Уйғур халқи бир кишини юбордилар, юруб барча кетган эллардин севинчи тилағил теб. Ул киши ул найман халқина борди. Онлар бир қорақашқа от севинчи бердилар. Таки қайта кўчуб ўрду қатиға келдилар эрса, янги тўққан ўғлонни энагаси кўтариб отасининг кўрунушоҳонасина келтуруб тўрда ўлтурди.

Сўл мўғул расминда ўнғдин улуг бўлур. Анинг учун ким бадан мулкнининг подшоҳи юрак турур. Юракни тангри таоло сўл ёқда

яратган турур. Найманни уйғур меҳмонсен теб сўлда ўзидин юкори ўрун берди. Бу вақтгача Найманнинг юкори ўлтурмоқликнинг сабаби ул турур. Андин сўнг отасиндин қолган навкарлари умид қилгани келдилар. Эшиқда боши бутун, енгли ва ёқали эл уйғур бирлан найман бўлди. /107 б/ Ул иккисининг Ёдгорхон ўғлонларина қорачиман темақлигининг маъноси ул турур ким, ўзбек дугатинда Қорачи темақликнинг маъноси ул турур ким, яъни Қорачи яхшини ва ёмонни, келурни ва кетарни, эмгақлини ва эмгақсизни ҳеч кишига тараф тутмай кўргил темақ бўлур. Ёдгор йигит бўлди. Андин тўрт ўғил бўлди. Аввал Берка, иккинчи Абулак, учунчи Амнак, тўртунчи Абак. Амнакнинг маъноси бу турур ким ул вақтда мўғул тили кўп унут бўлуб кетмай эрди. Лафзи жон араб тили турур. Тожик хуш дер. Ўзбек тин дер. Мўғул амин лер. Ул Амнакнинг қофи араб анга қофи тасғир дер. Ул кичкина маъноси-на бўлур. Ўзбек ани гина дер. Гох ердагина дер, нечук ким кичик отни отғина ва кичик кишини кишигина дер. Анинг маъноси хонғина темақ бўлур. Эмди айта турған сўзумиздин қолмалинг. Ёдгорхоннинг улуғ ўғли Берка Султон ажойиб туғушли тўққан йигит эрди. Айтурлар ким анинг кўкракини худойи таоло бити яратган эркандур. Тўшунг сўнгақларининг орасинда кўмурчаги бўлур. Анинг ҳеч кўмурчаги йўқ яқлаҳт жўйсиз бир тахта эркандур. Берка султон Абулхайрхон бирлан маосир эркандур. Берка султоннинг йигитлиги ва Абулхайрхоннинг қарилиқи, иккиси бир вақтда аркандур. Темурбий авлодиндин Мовароуннаҳрда /108 а/ Абусаид мирзо ўз қариндошлариндин Абдуллатиф мирзони ўлтурубтур. Таки юртга эга бўлубтурур. Абдуллатиф мирзонинг ўғли Мирзо Муҳаммад жўги қочиб Абулхайрхонга бориб турур. Абулхайрнинг хотуни Абдуллатиф мирзонинг синглиси эркандур.

Муҳаммад жўгининг аммаси бир неча вақт хон эшиқинда турган сўнг Мовароуннаҳрдин бир киши бориб турур. Султон Абусаид Мирзо Самарқанддин отланиб Хуросон кетди. Андин нари Мозандаронга ҳам борурман теб. Бу сўзни эшиткандин сўнг Мирзо Муҳаммад жўги хондин кўмақ илтимос қилиб турур. Хон Берка султонни чақириб айтиб турур. Мирзо Муҳаммад жўги биздин кўмақ тилай турур. Менинг ўғлонларим-да ва яқин иниларим-да бу ишни бошқарғутек киши йўқ. Сен менинг ўғлум сен. Ўз чириқинг бирлан отлан. Мен ҳам чирик қўшайин. Берка султон хоннинг сўзин қабул қилиб Муҳаммад Жўги мирзони, ўттиз минг киши бирлан отланиб Тошкенд келиб турур. Отасиндин ва ўзиндин қолган, Абусаид мирзодин кўнгли ярим бўлган чигатой эли бузулуб Муҳаммад Жўги Мирзога келдилар. Андин Тошкендга бориб кирди. Андин Шохруҳияни бориб олди. Андин Сир сувини ўтиб Самарқандга борди. Абусаид мирзо Хуросон кетганда Самарқандда /108 б/ ўз ерина арғун Арундин Амир Мазид теганни кўюб кетиб эрди. Ул ўзина тааллуқ киши бирлан Самарқанддин чиқиб ясов ясаб урушти. Берка Султон Муҳаммад Жўги Мирзони чигатой лашқари бирлан тўп қилди. Ўзи сўл бўлди. Абулхайрхоннинг қўшқан чириқина Бешканд ўғлон теганни бош қилиб ўнг

килди. Урушти худойи таало Берканинг қўлун юкори килиб, Муҳаммад Мазид арғуннинг туғини паст қилди. Уруш шаҳр яқинида эрди. То шаҳрнинг дарвозасига еткунча чиғатой лашкарин қиличдин ўтказа бордилар. Таки қайтдилар. Амир Мазид қўлга тушмай шаҳрга кирди. Таки дарвозалар ва бурчларга кишилар таъйин қилди. Қабал яроғин еди. Таки Хуросонда Абусаид мирзога воқеотни битиб арзадошт юборди. Султон Абусаид мирзо арзадоштни кўргач, Хуросон лашкарини ҳукм қилди, тез йиғилсунлар! Йиғилгандин сўнг оғир чирик бирлан ўзи Самарқанд сари юруди. Муҳаммад Жўғи мирзо Кўфин ва Карминага келди. Бухоро ва Сўғд ва Самарқанднинг ичиндин ўзга барча Мовароуннаҳр вилоятлари Муҳаммад Жўчига муяссар бўлди. Барчасина доруғалар юборди. Ул вақтда хабар келди ким Абусаидхон улуг лашкар бирлан Балхга келди теб. Муни эшиткандин сўнг барча улуг ва кичикўлтуриб кенгаш қилдилар. Берка султон айтди, шукр тангрига /109 а/ Тошкенд ва Туркистон ва Мовароуннаҳр қўлимизда турур. Ўзбек ва чиғатойнинг оғир чирики олдимизда ҳозир. Ҳеч нимадан камимиз йўк. Аму сувининг ёқасина боралинг, Ёвни ўтказамали, агар ўтса урушади. Чиғатой бийлари айтди, мундин қайтиб Сирни кечали. Таки Шоҳруҳияда турали. Мовароуннаҳрни сақлай билмасмиз. Туркистон бирлан Тошкендни сақласак бизга етар. Муҳаммад Жўғи мирзо Берка султоннинг сўзининг маъқул эрканин билди. Аммо ўз элининг сўзини ёқа билмади. Таки Карминадин кўчуб Шоҳруҳия сари юзланди. Чиғатойнинг қора ёмони Абусаид мирзонинг келурига тоб келтурмай қочти теб хаёл қилди.

Таки шул кунни ўк бузулуб Абусаид мирзога кетмак бирлан бўлди. Берка султон айтган сўзин тингламаганга ачиқланди. Яна кўрди ким чиғатойдин ҳеч киши қолмади. Мовароуннаҳр юрти ёвнингки бўлди. Навқарлар яна ҳукм этди, чопинг сўғдни теб. Кўфиндин чопавулни кўяберди. Уч кун туруб, тирик молни ҳайдай билган чокли, ўлукни юклай билган чокли олиб эвиге келди. Муҳаммад Жўғи мирзо Шоҳруҳияга борди. Абусаид мирзо бу хабарларни эшитиб кетидин борди. Ул Шоҳруҳиянинг қалъасина қабалди. Абусаид мирзо тўрт ой қабаб ўлтурди, олабилмади. Ахир Хожа /109 б/ Убайд Самарқанддин бориб орада юруб онт ичиб Муҳаммад Жўғи мирзони қалъадин чиқариб, Абусаид мирзога кўрунуш қилдурди. Ул сўзига вафо қилиб Муҳаммад Жўғини ўлтурмади. Аммо Хуросоннинг Ихтиёриддин теган қалъасинда банд қилиб кўйди. Бу воқеа тарих саккиз юз олтмишда эрди.

МАНҒИТ МУСОБИЙНИНГ БЕРКА СУЛТОН ЭШИКИНА КЕЛИБ КўМАК ТИЛАГАНИНИНГ ЗИКРИ

Мусобий бирлан Кўжаш мирзо иккиси ёв бўлиб уруштилар. Кўжаш мирзо ғолиб келди. Мусобий қочиб чиқди. Таки ўз-ўзини ва катидаги кишиларига кенгашти, қайда борсам мен бу ўчумни олурман теб. Агар бу иш келса Берканинг қўлиндин келур, ўзга

кишининг кўлидин келмас теб, Берка /Бурга/ Султоннинг ўрдусига келди. Таки ахволини арз қилди. Берка султон айди, яхши келдинг ва хуш келдинг. Қўлумдин келганин аямайман. Отам хон бўлсун. Сен эшикинда улуғ бий бўл. Тўрт ёкдағи элни ва халкни келтурди. Улуғ тўй қилди. Отаси Ёдгорхонни оқ кийизга солиб хон кўтардилар. Ўзбек ичинда машхур турур. Абулхайрхон, Ваққосбий, Ёдгорхон, Мусобий теган сўзнинг маъноси бу турур. Андин сўнг сафар яроғин килиб Мусобийни олдиға солиб бошчи /110 а/ килиб отланди. Қиш куни эрди. Қор улуғ тушти. Бора-бора отлари орик бўлди ва озуклари тавсулди. Халқ қайтмоқни ўхшатдилар. Султон қайтман теди. Бир неча кундин сўнг лашкар бурунқидин хароб бўлди. Ахир Мусобий бошлиқ барча беклари келиб султонға арз қилдилар ким «Ёмон ют бўлди, отсиз пиёда на ерга борурмиз. Бу йил бўлмаса, келур йил бўлсун. Қайтмоқлик давлатта муносиб турур тедилар». Султон айди: «Ушбу кун ва тангла юрали. Агар хабар билсак, анга амал қилали. Хабар билмасак қайтали», теди. Таки эрта бирлан эрди, отланди-да юруди. Олдинда бир кир бор эрди. Қирнинг устунга чиқти эрса, нари ёкда бир чуқур ерда кўп эл кўрунди. Қирдин қайтиб отдин тушти. Таки икки кишини юборди, элдин хабар олиб келинг, теб. Онлар бориб бир товарчини олиб келдилар. Андин хабар сўрдилар эрса, ул айди, Қўжаш мирзонинг эви турур. Отландилар. Таки гофил бориб мирзонинг эвина қуюлдилар. Қўжаш мирзо қўлга тушти. Султон ани ўлтурди. Элни чобти. Кўп ўлжалар олди. Қолғани бокинди. Малой хонзода теган Қўжаш мирзонинг бир қизи бор эрди. Ани Берка /Буркан/ султон олди. Ул қиш анда қишлади. Таки ёзи бирлан эвига қайтиб тушти.

ЁДГОРХОННИНГ ВАФОТ ТОПҚАНИ /110 б/ ВА БЕРКА СУЛТОННИНГ ШАҲИД БЎЛГАНИНИНГ ЗИКРИ

Бу воқеотдин бир неча йил ўткандин сўнг, Ёдгорхон вафот топди. Андин сўнг Абулхайрхон таки ўлди. Абулхайрхон туғишли, дўстларни кулдириб ва душманларни йиғлатиб юрган киши эрди. Тўрт ёниндағи ўлтурган қаринтошларининг ҳеч қайсина теги ўлмаган ва қўли етмагани йўқ эрди. Ул сабабдин барчаси бош кўтардилар. Таки Абулхайрхоннинг агарчи ўғли ва набираси кўп эрди, андағ ҳам бўлса кўп душман қўл сукти. Таки ўлонларининг бир нечасин ўлтурди.

Қолганлари тўрт ёкға қочтилар. Кўп элининг барчасин тўрт ёкға тўздурдилар. Ул вақтда, «Отанг эвин ёв чопса бирга чоп», теган қари сўз турур. Бу сўзга амал килиб Берка /Бурка/ султон таки бир ёкда қўл суқуб эрди. Бу воқеотдин бир неча йиллар ўткандин сўнг, Абулхайрхоннинг набираси Шохбахтхон туғишли йиғит туғди. Таки ота юртиға келди. Озган ва тўзган элни йиғди. Берка /Бурка/ султон билан ота-бобоси нечук сулук қила турган бўлса, бу ҳам шундақ қилиб юруди. Душманлиқин ҳеч зоҳир қилмади. Бир йил Сирнинг оёкин қишлаб эрдилар, Шохбахтхон

Берка /Бурка/ Султондин бир тўқай юкори кишлаб эрди. Бир кун Шохбахтхон халкина жар килди. Бу кун /III а/ барчалари келиб эшикда ётсунлар. Тангла эртанг бирлан овға бораман теб. Навкарлари йиғилгандин сўнг тун ярими бўлди теганда отланди. Таки Берканинг /Бурканинг/ ўрдуси сари юуди. Навкарларина айтди: «Тонг бирлан бориб Беркани /Буркани/ айвонида босарман ҳеч киши ўлжаға бўлманг. Эвни тўгарак каманг. Таки Беркани /Буркани/ қўлга сола кўрунг». Айтганиндай тонг отганда келиб ўрдуни қабаб, султонни изладилар эрса, топмадилар. Кул ва дадакдин сўрдилар эрса, онлар айтди: «Сиз келгунча бор эрди. Сиз келган сўнг ҳар қайсимиз бир тарафға қочдук. Султонни билмадук кайда кетганин».

Эмди султонни айталинг. Султон ўрдуда яланғоч ётиб эрди, от оёқининг овози келди. Яланғоёқ киш пўстинини орқасина солиб югуруб ташқари чикти. Кўрди эрса ёв турур. Эви тўғайнинг ичинда эрди. Эшикининг олдинда қамишли улуғ қўл бор эрди. Кун совуқ эрди. Қамишнинг ичина югура берди. Бузнунг устунда бора юрганда оёқина қамишнинг чўғири урди. Таки ёрди. Қони ҳеч тўктамоди. Қолинг қамишнинг ичина борди. Таки оёқини пўстин этакина чирмаб ўлтурди. Шохбахтхон қочганларни бир-бир тутуб Беркани /Буркани/ излаб /III б/ ва сўраб юрий эрди. Берка /Бурка/ султоннинг бир иноқи бор эрди. Уйғур уруғиндин Мунақа отлиғ. Ул ҳам қочиб эрди. Берка /Бурка/ султонни излаб юрган кишиларнинг бирисина учради. Ул киши кимсан деб сўради. Мунақа айтди: «Мен шул излаб юруган кишингман». Мунақа пиёда, ул отлиғ эрди. Отдин тушуб тутмоқға қўрқтида, от устунда туруб қичкура берди, булан мунда, булан мунда теб. Бу овозни эшитган ул анга, ул анга қичқурди. Берка /Бурка/ султонни излаб юрган кишиларнинг барчаси йиғилиб Мунақабийни тутуб Шохбахтхон олдиға олиб бордилар, Беркани /Буркани/ тобдук теб. Хон ва эшик халқининг барчаси танурлар эрди. Хон бу Берка /Бурка/ эрмас, Берканинг Мунақаси турур теди. Таки айтди: «На учун мен Беркаман /Буркаман/ тединг!» Сен Мунақа бийсен. Айтди «Кўп тузун ичиб, эмгакин тортиб, бир ерда ўсиб эрдим. Ани излаб юруган кишилар менинг устумга йиғилсунлар. Ул ёй бўйи душмандин ажрасин теб бир иш қилибман. Қолганин сен яхши билурсен», теди. Шохбахтхон ул қилган ишини яхши кўруб, қонин бағишлаб инъом берди. Андин сўнг барчалари Беркани /Буркани/ изламак бирлан бўлдилар. Ул кечаси бир бармоқча қор ёғиб /II2 а/ эрди. Бир киши овулнинг четинда бир яланг оёқнинг изин олиб излаб бора эрди. Қўлга кирган сўнг ул кишининг оёқиндин бузунинг устунга қизил қон оқаберди. Қонни из оралаб келди эрса, бир одами киши қалинг қамишнинг ичинда ўлтуруб турур. Муни кўрди. Таки йўлдошларина қичқурди. Беш-ўн киши йиғилиб тутуб Шохбахтхон олдиға олиб бордилар. Шул замон Султонни шахид қилиб, эвин човуб ва талаб қайтиб эвиге кетди. Қуваш мирзонинг қизи Берка /Бурка/ султоннинг кўчи эрди. Анинг бўйинда султондин икки ойлиқ ўғлони бор эрди. Ани Абулхайрхон ўғли Хожа Муҳаммад Султон ўлжа қилиб олди. Ул етти ойдин сўнг бир

эркак ўғил туғурди. Анинг отини Хонибек қўйди. Анинг ўғли турур. Искандархон, анинг ўғли машхур маъруф Абдуллахон. Анинг ўғли Абдулмўминхон. Хожа Муҳаммад султон кам ақроқ киши эрди. Ани хўжуғам тентак дерлар эрди. Ёмонлики бу ғоятда эрди ким, авулдаги заифаларға ўтға мой солиб сенинг ўғлунг бўлур. Сенинг қизинг бўлур. Сенинг фалон нимарсанг фалон бўлур теб, фол боқиб қўшнақлик қилур эрди. Ул ўғлоннинг ўзидин бўлганин ва ё ўзгадин бўлганин билурдай ақли йўқ /П2 б/ эрди. Аммо ўзга халқнинг барчаси Хўжуғам тентак Берканинг /Бурканинг/ ўғлини ўзимники теб ўғил қилиб юрур дерлар эрди. Малой хонзода ўзининг фойдаси учун ростини айтмади. Бизнинг оқсақоллиқларимиз айтурлар эрди: «Абдуллахон улуг отаси Берканинг /Бурканинг/ қонини Абулхайрхон ўғлонлариндин бирина ўрни ва йигирмини олди. Бизнинг жамоат ўзининг яқини эрдик. Билмасликдин ани ҳам қирди, Ўзи ҳам ўлди.

Ўғли кейининдин кетди. Насли қолмади. Юртини ётқа берди. Эмди Берканинг /Бурканинг/ ўғлонларин айтилинг. Андин сўнг танграм буюрса иниларини айтилинг.

БЕРКА СУЛТОННИНГ ЎҒЛОНЛАРИ ЭЛБАРС ВА БИЛБАРСНИНГ ЗИКРИ

Берка /Бурка/ султондин икки ўғил қолди. Улуғининг оти Элбарс ва кичигининг оти Билбарс. Халқ ичинда машхур оти Беликач эрди. Эмчак эма турган вақтда хаста бўлиб, икки оёки маъб бўлуб эрди. Тизиндин туманининг жони йўқ эрқандур. Бу икки ўғул эрликка етишдилар. Иккиси ҳам туғишли яхши йигитлар бўлди. Ота юртида юрудилар. Шоҳбахтхон Мовароуннахрни олди. Эл кейинидин кетти. Ул юртда Ёдгорхон ўғлонларидин ўзга киши қолмади.

Эмди Элбарсхоннинг Урганчи печук олганини айтилинг. Шоҳбахтхон Мовароуннахрни олди. Султон Хусайн мирзо Хиротда /П3 а/ ўз ажалиндин ўлди. Шоҳбахтхон бориб Хуросонни Султон Хусайн мирзонинг ўғлонларининг қўлиндин олди. Султон Хусайн мирзонинг ўғлонлари ва набиралари кўп эрди. Иккиси ва учиси қочиб қутулди. Ундин ўзга барчасини ўлтурди. Ул вақтда Урганч Султон Хусайн мирзоға тааллуқ эрди. Шоҳбахтхон Урганчға доруға юборди. Бу воқеотдин беш-олти йил ўтқандин сўнг Шоҳ Исмоил келиб Марвада Шоҳбахтхон бирлан урушуб босиб ўлтурди. Ани эшитгандин сўнг Шоҳбахтхоннинг Урганчда қўйган доруғаси Урганчи ташлаб кетди. Шоҳ Исмоил барча Хуросоннинг вилоятларина доруға юборди. Хоразмға уч доруға юборди. Бири Хевақ ва Ҳазорасбга, бири Урганчға ва бири Вазирга. Урганч ва Вазирга юборгани иккиси бир тукған эрди ва асли араб эрди. Урганчда турганининг оти Субхонқули ва Вазирда турганининг оти Раҳмонқули эрди. Раҳмониқули араб Вазирга келгандин сўнг Вазирнинг ақобирларин йигиштируб улуг ош бериб барчасиға хильат берди. Ул вақтда Вазирнинг қозиси Умар отлик ақлик ва олим

қори киши эрди. Бу ҳокимни келиб кўрмади. Ошға чарлағанда бормади. Беморман теб ётиб юрди. Ҳоким ош берган кун /ИЗ б/нинг тангласина кози Умар киши юбориб арбооб бошлиқ уч тўрт ақобирни пинҳони чарлади. Тақи айтди, янғи келган ҳокимнинг берган сарупоси қутлук бўлсин ва янғи динингиз ҳам қутлук бўлсун. Бу ақобирлар танг қолиб айтдилар, янғи дин теганингиз не турур? — козидин сўрдилар. Қози айтди, ханузгача подшоҳингиз шоҳ Исмоилнинг ва бу ҳокимингизнинг на дини ва мазҳаби борини эшитмаймусиз. Онлар онт ичиб айтдилар, бизга бир неча йилдан бери ҳар ким Хуросон подшоҳи бўлса, андун доруға келур. Биз муни ҳам шундақ хаёл қила турурмиз. Қози айтди: «Ўн уч-ўн тўрт йил бўлди ким шоҳ Исмоил бу мазҳабни ихтиёр қилғали. Бу бир ботил мазҳаб турур теди. Тақи бир-бир баён қилди. Холо бу доруғаннинг кишиси оз ва биз кўп, кўрққанидин зоҳир қилмай турур. Бир неча вақт туруб ихтиёрингизни олган сўнг ул сиз ақобирларга сабби саҳобани таклиф қилур Сизларни ўзинингиз қилган сўнг авомға таклиф қилур. Қилмағанни ўлтурур. Тез ғамингизни емасангиз мусулмонликдин айрилиб, кофир бўлдунгиз!» — теди. Бу сўзни эшитгандин сўнг барча Вазирнинг ақобирлари ушбу фикр бирлан бўлдилар. Бир икки йил ўтди. Ҳеч иш қилабилмадилар. Ул вақтда Боқирғанда Сайид Ота наслидин Сайид Ҳисамиддин қаттол теган /И4 а/ бир яхши киши бор эрди. Анга бориб айтдилар, сизни подшоҳ қилали, тақи қизил бошни қирали теб. Ул айтди менинг подшоҳ бўлурумға халқ букун қабул қилсалар ҳам, сўнг қойил бўлмаслар. Агар сиз бу ишни ростингиз бирлан қилур бўлсангиз, мен бир асил яхши подшоҳ топиб берайин теди эрса, Вазир халқи ани ким турур теб сўрдилар. Хожа бир неча йилда бир қаррат орқага ўзбек ичина бориб, халқнинг пиёзини олиб келур эрди. Ул Элбарсхоннинг аслини ўзининг яхши ва ёмонлиқини барча нарсаларни бир-бир баён қилди. Андин сўнг Вазир халқиндин икки яхши киши ва хожанинг бир кишиси хожанинг китобатин ва Вазир ақобирларининг арзадоштин олиб Элбарсхонға бордилар. Элбарсхон иниси Билбарс бирлан отланди. Тақи Вазирдин борган кишиларни ўзиндин илғари юборди. Улар келиб Вазир халқига хабар қилдилар. Ақобирлар барчалари йиғилиб ўлтуруб киши юбордилар. Ул киши келиб Элбарсхонға айтди, бандалиқдин сўнг халқнинг арзадошти бу ким, қалъадин кўрунмасдай ерга кечаси бирлан келсунлар, тақи буксунлар-да, бизга киши юборсунлар, Элбарсхон андақ қилди. Элбарсхонға борган ақобирларнинг кишиси Элбарсхоннинг /И4 б/ келганин айтди. Андин сўнг улуг ва кичик барча йиғилдилар. Тақи дарвозаларға киши таъйин қилдилар-да, қалъа ичинда турган қизил бошни қирдилар. Ҳеч киши қутқазмадилар. Тангласина Элбарсхон келди. Барча халқ хоннинг олдина қаршу бордилар. Тақи келтуруб шаҳрда ҳоким ўлтуратурган эвга тушурдилар. Элга совун солдилар. Улуг тўй қилиб ўзбек ва сарт барчаси йиғилиб иттифок бирлан тарих тўққиз юз ўн бирда ва қўй йилинда Элбарсхонни хон кўтардилар. Қадим Вазирга тааллуқ ҳоким ўлтуратурган вилоятлар кўп эрди. Бузула-бузула Элбарсхон келган чоқда уч ҳоким нишин

ер қолиб эрди. Аввал вазир, иккинчи янги шаҳр, учунчи Тирсак. Элбарсхон Вазирда бўлди. Янги шаҳрни иниси Беликач султонга берди. Тирсакка ҳоким қўйди-да ўлтурди.

ЭЛБАРСХОННИНГ УРГАНЧНИ ОЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Вазир халқи қизилбошни қирғанда бир етим бир вайрон хонада яшурунуб ётди. Таки кеч бўлгандин сўнг дарвозадин чикти. Таки Урганч келди. Аввал ҳам айтиб эрдук, Урганч ҳокимининг оти Субҳонқули араб, Вазир ҳокимининг оти Раҳмонқули араб теб. Субҳонқулининг олдиға келиб анча кўрганни баён қилди. Субҳонқули Урганчнинг ақобирларини чарлаб айтди: /II5 а/ «Вазирда шундақ воқеот бўлған эрмиш. Неча йилдин бери сиз халқнинг тузунгизни ей турарман. Эмди сизнинг ризоингиз менинг кетмаклигимда бўлса кетайин. Агар турмоқликимда бўлса турайин. Урганч халқи айтдилар: «Алҳамдулиллоҳ шоҳ Исмоилдек подшоҳ тахт устунда турур. Тамоми Ироқи замин ва Хуросон анинг қўлинда. Сен келгали тўрт-беш йил бўлди. Сендин ҳеч зўр ва зулм кўрганимиз йўқ. Орқадин бир беш-ўн ўзбек Вазирга келди темак бирлан сен подшоҳ олдина на деб борурсен ва бир сени на деб юборурмиз. Ўзбекнинг эви ва эли йўқ. Бир ерда қарор қилиб турмас. Беш-ўн кундин сўнг Вазирни талар ва чопар-да, кайтур кетар. Анинг учун на теб изтироб тортатурурсиз дедилар эрса, Субҳонқули айтди: «Агар бу сўзларни ростингиз бирлан айта турған бўлсангиз, менинг олдимда барчангиз онг ичинглар. Улуғ ва кичик барча ўлтуруб Субҳонқулининг олдинда онг ичтилар, «Сенга ёмонлик соғинмасимизға; Агар ўзбек келса олдинда туруб урушуримизға теб. Андин сўнг Субҳонқули ракибдоринга айтди: «Бир ракиби танга келтургил» теб. Ул олиб келди. Ўрта ерда қўйди. Субҳонқули ақобирларга боқиб айтди: «Бир етти йилдам /II5 б/ йигит топинг, Вазирга бориб ушбу воқеотни яхши билиб келгай». Ҳануз онлар кишининг отин тутмай эрдилар, қоравул халқининг девонлар теган жамоасидин бизлар кичик эрканда Авазқизил ўқуз теган бир киши бор эрди. Шунинг отаси туғушлуқ йигит эркандур. Шул кўпа келиб, бу хизматни мен қилайин теб турур. Анда Субҳонқули айтиб турур, сен бориб келганда айтқан хабарингга мен шунда инонурманки, бу танггани олурсен ва сабби саҳоба қилурсен дебтур. Ул танггани олиб ва сабби саҳоба қилиб, Вазирга бориб ва келиб ҳар на бўлған воқеотни бир-бир айтибтур. Элбарсхон Вазирда уч ой турғандин сўнг олғанимб Урганч устиға келибтур. Субҳонқули Урганчнинг кўмакин қўлиға олиб, шаҳрдин ярим фарсанг чиқиб урушубтур. Элбарсхон босиб ўлтура-ўлтура шаҳарға келиб кирибтур. Субҳонқули барча навкарлари бирлан ўлубтур. Андин сўнг Элбарсхон эвина ва элина киши юбориб кўчуруб олиб келиб тур. Хевақда турған қизил бош ҳам Урганч ҳокими Субҳонқулидай сартқа кенгаш солибтур, кетарин ва турарин. Кетарина ризо бўлмак саклаб турурлар. Урганчдин ўзбек юрт-овули келиб Хевақни чопар эркандур. Шунинг бирлан

ўлтурубтурлар. /Иб а/ Элбарсхоннинг навқари озлик қилиб тур. Ёдгорхоннинг элининг кўписи Абулак ва анинг ўғлонлари қатинда қолиб турур. Бир кун бекларин қақириб айтибтур: «Бир оз эл бирлан мунда келдук. Элимизнинг кўпи қариндошларимиз қатида қолди. Эмди сизларга ўхшаса қариндошларимизни қақирсак деймиз теди. Анда барча беклар айтдилар, биз сизни мундин илгаррак киши юборурму эркан теб кўнглимизга келур эрди. Уйғур уруғиндин бир қари киши бор эрди. Анга эв ичинда ўрун тегмай ташқари ўлтуруб эрди. Ул еридин кўпди ва хон олдиға келди. Таки кўл қовуштуруб туруб арз қилди. Бурунқи ўтган ўзбекнинг аҳли тажрибалари айтиб турурлар: «Тўранинг давлатли бўлурунини нишони ул турур ким навқарга меҳрибон бўлур ва бадавлатининг нишониси қариндошға меҳрибон бўлур». Элбарсхонга ул сўз ёмон келиб турур. Ўтирған беклар барчаси ул кишини сўқуб икки қариндошни бир-бири бирлан ёмон қилиб хушомад айтиб орада сўз юрутатурған шундақ мардақлар турур. Тангла қариндошларингиз келган сўнг шундақ бузук сўзлай /Иб б/ турған ёмонлардин бирни иккини ўлтурмасангиз тузук бўла билмассиз деб турурлар.

АБУЛАКХОН ВА АМНАКНИНГ ЎҒЛОНЛАРИНИНГ УРГАНЧГА КЕЛИБ ХЕВАҚ, ҲАЗОРАСБ ВА ХУРОСОН ЭТАГИНИ ОЛҒАНИ. АБУЛХОН, МАНҚИШЛОҚ ВА ДЕХИСТОНДА ЎЛТУРҒАН ТУРКМАНЛАРНИ РАЪИЯТ ҚИЛҒАНЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Ул вақтда Ёдгорхоннинг тўрт ўғлининг барчаси ўлган эрқандур. Анинг ўғлонларина киши юбориб айтиб турур. Биз келиб Вазир бирлан Урганчини олдук. Хевақ ва Ҳазорасбдин қизилбош кетмай турубтур. Агар мунда келиб, тангридин тиларман, тесалар эл кўп вилоят десалар Хуросон, тузда ўлтурған эл десалар Абулхон ва Манқишлоқда туркман бор. Борған киши бу сўзларни айтқандин сўнг Абулакхоннинг бир ўғли Амнакхоннинг олти ўғли эви ва эли бирлан кўчуб Урганч келиб турурлар. Элбарсхон Вазирни ўзи олиб Урганчни буларға бериб турур. Андин сўнг Амнакхон ўғлонлари Хевақ, Ҳазорасбни кўп човуб хароб қилғанани қизилбош кўрқуб қочибдур. Андин сўнг Хевақ, Ҳазорасб ва Катни олишиб Хуросонға отланиб човуб турурлар. Ул вақтда шоҳ Исмоил ўлуб /И7 а/ турур. Ўзбек кўркуинчиндин Хуросон тоғининг шимол тарафидаги сарҳадларнинг кун туғуши Маҳначача ва оёқи Дурунғача барчасин ҳокимлари ташлаб қочиб турурлар. Ўзбекнинг ери кенг бўлуб турур. Хар тўра бориб бир неча вилоятни эгаллаб тур. Андин сўнг қибласи Хуросонға, кун ботиши Абулхон бирлан Манқишлоқға қайта-қайта йўртиб човуб турлар. Элбарсхоннинг иниси Великач султонни юқорида ҳам айтдук, эмчак эматурғанда маъюб бўлуб икки тизиндин қуйи жони йўк. Бутина ёпуша битган эрқандур. Ул сабабдин отқа ўлтурабилмай арабаға минар эқандур. Бир киши фароғат ўлтуруб ётқундек қудалақ арабанинг тегаражекина темур қоплатиб йилдам арғимоқ отларни ектуруб, тўрт беш

баходир йигитларга бошин егтуруб хамиша Абулхон ва Манкиш-локға йўрттар эркандур. Кезатиб ёзмас мерган эркандур. Арабанинг ичинда ётиб тик юкунуб туруб ўнгли ва сўлли отқанига кўз эгармас эрканди. Улуғ ёв бўлганда ўзи йигитларга бош бўлуб эровул бўлур эркандур. Араба бошин олиб юруган йигитлара булай юр, алай юр, илгари юр, Кери /117 б/ қайт теб айгур эркандур. Отлиг киши бирлан бирга теб тенг юруб урушур эркандур. Аргимоқ от юккан юк сер қудалақ отлиқ кишидин колмас эркандур. Туркманнинг бир нечаси рабият бўлиб мол берур эркандур ва бир нечаси ёв бўлуб эркандур Рабиятчилигина на миқдор мол берурин қарор бермагандурлар. Гоҳ кўп ва гоҳ оз берур эркандур. Тангрим буюрса Сўфёнхоннинг ҳикоятида туркманнинг молина қарор берилганни айткумиз турур. Бир неча йил шундақ қилиб ўлтурдилар. Беликач султон ўлди. Андин сўнг Элбарсхон ҳам ўлди. Элбарсхондин етти саккиз ўғил қолди. Улуғининг оти Султонғози, иккинчи Муҳаммад ғози, Ўзгаларининг отлари маълум эрмас. Беликач Султондин беш-олти ўғул қолди. Улуғининг оти Султон хожи, ўзгаларининг оти маълум эрмас. Элбарсхон Вазирни олгандин сўнг, юртни қизил бош кўлиндин олдим теди. Тақи бўлган ўғлонларининг барчасина ғозий от қўйди. Фалон ғози ва баҳмон ғози. Иниси Беликач султондин бўлган ўғлонларининг барчасина хожи от қўйди. Фалон ғожи ва баҳмон хожи теб. Ул вақтда Ёдгорхоннинг набираларининг ичинда Беликач ўғли Султонхожидин /118 а/ ёшқа улуғроқи йўқ эрди. Ани янги шахрдин Вазирга келтуруб хон кўтардилар. Султонхожининг эли ва навқари оз эрди. Эл, мол ва юртнинг ихтиёри Элбарсхоннинг кўлинда эрди. Ул ўлгандин сўнг улуғ ўғли Султонғози султоннинг кўлинда бўлди. Ул аклик, туғушлук ва бўйни берк йигит эрди. Ул замонда эл ичида бу сўз машхур эрди ким, султон хоҳ яхши ва хоҳ ёмон ҳукм қилса, Султон ғози ёрликидур, чора не темак. Аммо ёмон айби шул ким бахил эрди. Султонхожихонға икки улуш бериб эрди, Бириси хонлиқнинг оти, иккинчи шилан ошининг олди. Ул тақи бир йил туруб отаси кейинидин кетди. Андин сўнг ёшға улуғи Абулакхоннинг ўғли Ҳасанкулихон эрди. Хон кўтариб Урганччи анга бердилар. Барчаси бир Ёдгорхоннинг ўғли эрдилар. Андақ ҳам бўлса Ёдгорхоннинг уч ўғлининг ўғлонлари эрди. Уч гуруҳ бўлуб, уч бошқа отланиб тушарлар эрди. Бириси Элбарсхоннинг ўғлонлари ва иниси Беликач султоннинг ўғлонлари Мунларнинг кичиклариндин бошқа садақ боғлағанлари Ҳасанкулихон замонида ўндин /118 б/ кўп бўлди.

Барчасининг боши Султонғози султон. Амнакхоннинг олти ўғли бор эрди. Улуғи Сўфён, иккинчи Бучға, учунчи Аванш, тўртунчи Қол, бешинчи Ақатой ва олтинчи Оғанай. Бу олтинининг ўғлонлари кўп эрди. Ҳасанкулихон замонида олтининдин бошқа садақ боғлағани яна олти бўлуб эрди. Ҳасанкулихон отадин ёлғиз эрди. Ўғлонлари кўп эрди. Аммо садақ боғлағани Билол отли бир ўғли бор эрди. Ота ўғул иккиси ҳам туғушсизроқ кишилар эрди. Бир тарафда Элбарсхоннинг туғушли кўп ўғлонлари Ҳасанкулихонни ёлғуз ва Урганчнинг хосилини кўп, Ҳасанкулихон оз чикиб

урушгүтек куввати йўқ, беилож бўлди. Таки Урганч шаҳрина кабалди. Урганчнинг улвақтда эрк қалъаси йўқ эрди. Андин сўнг Эшсултон эрк солдурди. Барчаси келиб Урганчни кабадилар. Таки барча тўралар ясови бирлан Хуросон дарвозасина келдилар. Ҳасанқулихон дарвозадин пиёда чиқиб, хандақга орқа бериб ясади. Ташқарикилар отли ва ичкарикилар пиёда улуғ уруш тушди. Чошт вақтиндин то пешингача Амнақхонинг кичик /119а/ ўғли Оғанай султон шул вақтда йигирма ўзган йигит эрди. Эртадин пешингача урушуб ола билмаганларина номус қилиб чолучиларга бош бўлуб чобди. Таки ёвга етган ердин қайтмади. Кўп пиёданинг ичина кириб хандақ лабинда найза бирлан киши санчиб йикди. Кўп пиёда ўқ бирлан аввал отини уруб чикдилар. Андин сўнг ўзини йикиб бошин кесдилар. Пиёданинг олди найза бирлан ўқ, орти қалъа қочиб кетар ери йўқ. Ҳар чанд зўр қилдилар бўлмади. Ахир қайтиб қўшлариға тушдилар. Урганчнинг бурчин санадилар. Тўралар навқарларина лойиқ бурчларни олишиб кўнгилларини Урганчни олмай қайтмасликға қарор бериб ўлтурдилар. Ҳасанқулихоннинг ва бир нечаларнинг ажали ва бир нечаларнинг эмгакина Оғанай султон ўла қолди. Ул ўлмаса эрди, Ҳасанқулихонда конлари, ўчлари йўқ эрди. Шояд бир неча кун турғандин сўнг бир сарҳад бериб Урганчдин чиқариб юборгайлар эрди ё эсан-омон ёт юртға узатиб юборгайлар эрди. Оғанай султоннинг ўлгани йитмас яра ва эмсиз огрик бўлди.

Урганч улуғ шаҳр. Тез-ўқ қахатлик бўла қолди. Бир эшакнинг қалласи қирқ-эллик танга бўлди, топилмади. Чиғирик теса Урганч сартларининг аччиги келур. Анинг маъноси ул турур ким /119 б/ Урганчнинг муллолар теган жамоати бўлур. Уларнинг бир давлатманд яхши кишиси бор эрди. Раъиятдин бир кишининг анинг бирлан иши бор эркандур. Ул эвига кириб борса кўрар ким муллоларнинг оқсақоликлариндин беш-олти киши ўлтуруб турур. Эв эгаси эшакнинг зақарини табақға солиб йилкининг ўгурган қазисин тўрғағандек чиғирик-чиғирик тўрғай турур. Халқнинг ахволи икки ойда шундақ бўлди. Андин сўнггисин мўндин қиёс қилинг. Халқ бузулиб чиқа бошладилар. Киши оз қолди. Улуғ шаҳр ва оз киши қалъаға ясови етмади. Тўрт ой бўлганда олдилар. Таки Ҳасанқулихонни ва улуғ ўғли Билал Султон бирлан иккисини ўлтурдилар ва ёш ўғлонларини онаси бирлан Бухороға юбордилар. Бу вақтда ул жамоатдин Сўғдда ўн беш чоқли киши бор эрди.

СЎФИЁНХОННИНГ ЗИКРИ

Сўфиёнхонни хон кўтардилар. Таки Урганчни бердилар.

Вазир, Янгишаҳр, Тирсак, Хуросон, Дурун, Мэнкишлук туркманини Берка/Бурка/ султоннинг набиралари Султонғози султон бошлиқ олдилар. Сув бўюнда Хевақ ва Ҳазорасб ва Кат ва Булдумсоз ва Пингичка тов бўюнда Богобод ва Нисой ва Обивард ва Чахордеҳ ва Маҳна ва Чача. Аму дарёсининг бўюнда ўлтурган

ва Абулхонда ва Дехистонда /120 а/ ўлтурган туркманларни мунларнинг барчасини Амнакхоннинг тўрт ўғли олди. Таки маротиб бирлан бўлушиб тинг кўнгил бирлан ўлтурдилар. Сўфиёнхон туркманга киши юборди. Ул вақтда эрсари халқи Абулхонда ўлтурурлар эрди. «Тангри буюрукинда закот бермак фарз турур. Ҳар йилда моллариндин закот берсунлар. Мен киши юбориб чоптурмайин». Бу сўзни қабул қилиб ҳар йилда молларининг закотларин бериб боқиндилар. Бир неча йиллар бериб турдилар. Бир йил Сўфиёнхон киши юборди. Ҳар йилда улуг уруқларга бир киши ва кичик уруқларнинг иккисини ва учисина бир киши юборур эрди. Бу йил ҳам шундақ қилди. Йўлга чиққандин сўнг санадилар, яхши ва ёмон қирқ киши бўлди. Илгари бориб ҳар киши бир уруғнинг молини битқариб юруб эрдилар, туркманнинг йигитлари сўзлаштилар, таки ҳар қайсиси ўз уруғина келган баротдорни ўлтурдилар. Бир неча вақтдин сўнг бу хабарни хонга етқуздилар, хон туркманнинг бу қилган ишига қаттиқ аччиқлатиб тўрт иниси бирлан отланди. Таки Абулхон борди. Ул вақтда Урганчдин Абулхон бормок бу авулдин ул овулга боргантек эрди. Анинг учун Аму суви Урганчнинг /120 б/ қалъасининг тубиндин ўтуб Абулхон тоғининг кун туғушина бориб, тоғнинг тубина тегиб, қибла тарафиндин ўргулуб, кун ботишига бориб, андин ўтуб ўғурча бориб Мозандарон тенгизина куяр эрди. Таки ул ким Аму дарёсининг икки тарафи то Ўғурча борғунча, экинлик ва юзум боғи ва дарахтистон эрди. Баланд ерларга чиқир /Чиғир/ қуарлар эрди. Молли халқ кўкавун ва чибин вақтинда бир-икки манзил йироқроқ қудуқларга кетарлар эрди. Чибин ётқандин сўнг сувнинг яқасига келурлар эрди. Ободонлик ва маъмуриликнинг ҳеч ниҳояти йўқ эрди.

Пешгоҳдин то Қари кичитгача сувнинг икки тарафинда адақли, хизир эли ўлтурур эрди. Қари кичитдин то Абулхон тоғининг кун ботишигача икки тарафинда Али эли ўлтурур эрди. Андин то тенгизга қўйган еригача тевачи халқи ўлтурур эрди.

Эмди айта турган сўзумиздин қолмалинг. Эл четина келгандин сўнг тўралар тўп-тўп бўлуб ҳар қайсиси бир ердин чопавулни кўя бердилар. Эрсари бирлан Хуросон салури аралаш ўлтуруб эрдилар, андақ чопдилар ким, суруб юруй билмадилар. Ўғлон ушоқини асир қилдилар. Йироқда қайси қочиб қутулди. От етган ерда /121 а/ чопилмай қутулгани бир бўрк кир бор турур. Абулхонинг кутб тарафинда. Абулхон бирлан анинг ораси отлига уч кунлук йўл бўлур. Ани Чўтақ дерлар. Айби шул турур ким ичинда суви бўлмас, йўқ эрса ёв келиб юз йил қабаса ола билмас. Бир йўли бўлур юкли тева чиқатурған. Фақир ани кўп кўрубман, бориб анга қабалдилар. Чапавул йиғилғандин сўнг хон бориб Чўтақни қабади. Туркман бир кун-икки кун ўлтурди. Сувсизликдин килурга ут келди. Оқсақолликлари тоғдин тушиб Оқатой султоннинг қўшини сўруб келдилар. Таки Ақатойхонга кўрунуш қилдилар. Таки арз қилдилар ким андағ эшитибмиз, ўзбек расминда эв юрт кенжа ўғулники бўлур эрмиш. Ота бошлиқ барча ақалар кенжа ўғулни сийларлар эрмиш, теб. Амнакхоннинг ўғлонларининг эмди қолган

кенжаси сени туруп теб эшитамиз. Бизнинг кўлумиз таки сенинг этакингда. Агар сен бизнинг гуноҳимизни ақаларингдан ўтуруб олсанг, барчамиз онт ичалинг ўгул-ўгул, қиз-қизимизғача Ақатойхоннинг тухминдин ҳар ким бўлса, анга саркашлик қилиб, рўй гардон бўлмасимизга, тедилар.

Ақатойхон ул кишиларни қайта юбориб, барча ишга яраб кишиларин чакиртиб келтуртди. Онлар Ақатой султоннинг олдинда /121 б/ ушбу айтилган сўзларни айтиб Куръондин онт ичдилар. Ақатой султон туркманларни кўшунда ўлтуруб ақаси Сўфиёнхон қатига бориб. Туркманларнинг гуноҳин ўтунди. Ақаси ўтди. Андин Аванишхон, андин Қолхон кўшига борди. Барчаси айтдилар, сенга бағишладиқ ва ўтдук, нечук қилуригни сен билурсен тедилар. Қайтиб кўшига келди. Кўрган-эшитганин туркманларга айтди. Мунлар севингандин юраклари ёрилура келди. Андин сўнг туркманларга айтди: «Акам худ гуноҳларингизни ўтди. Эмди, сизлар журмоиа немина берурсизлар». Онлар айтди: «Сиз немина тесангиз, биз они бералинг». Ақатой султон сўрди: «Хоннинг навкарлариндин неча киши ўлтурдунгиз», — теб. Туркманлар ҳисоб қилиб айдилар: «Яхши-ёмон қирқ киши». Хон айтди, андағ бўлса, бу йил худчопилдингиз. Тангрим буурса келур йил ҳар кишининг қони учун акамга минг қўй беринг. Андин сўнг нечук бериб олуригизни акам бирлан ўзларингиз сўзлашурсиз, бўлгай теди. Онлар жонлари бирлан қабул қилдилар. Таки ўн олти минг қўйни эрсари, ўн олти минг қўйни Хуросон салури, саккиз минг қўйни така ва сарик ва ёвмут /ёмут/ бермак бўлдилар. /122 а/ Бу айтилган элларнинг барчаси бир урук туруп. Жумласина ташки салур дерлар. Хон қайтиб Урганча тушди.

Келур йил баротдор юборди. Қирқ минг қўйни бир камсиз бериб, ўн беги бахшилари баротдорнинг олдиға тушуб кўп пешкашлар бирлан келиб, хонни кўрдилар. Иккинчи йили киши юбориб тилади эрса, тақи бердилар. Шул қирқ минг қўй уларнинг бўйнинда неча пуштлар қолди.

Эмди ўзга туркманларнинг бературған молларини ҳам мундин олиб қолмалинг. Ушбу ерда айталинг. Бу воқиятдин бир неча йил ўткандин сўнг, ўзга туркманларнинг бошларина ва молларина лойиқ мол бературған туркманларнинг бошининг, молининг юзиндин ҳисоб қилиб, ички салурга ўн олти минг қўй, мундин бошқа подшоҳлик шиланда сўймоқ учун минг олти-юз дўна қўй. Мунга қозон қўйи теб от қўйдилар. Ул ўн олти минг қўйиға барот қўйи теб от қўйдилар. Ул ўн олти минг қўйиға барот қўйи теб от қўйдилар. Тақи навкарга бердилар. Туркманнинг ҳар уруқина не миқдор барот қўйи солсалар, анинг тошиндин қозон қўйи дах як олдилар. Барот қўйини навкар олиб кетар. Пас подшоҳнинг шиланхонасинда ўлтурмакка қўй бермассинму тедилар.

Хасан элина ўн олти минг барот қўйи ва минг олти юз қозон қўйи солдилар. Анинг ўн икки /122 б/ мингини игдир ва човулдур кўтарди. Тўрт мингини ушоқ эллар кўтарди. Арабачиға тўрт минг барот қўйи ва тўрт юз қозон қўйи солдилар.

Кўкланга ўн икки минг барот қўйи ва минг икки юз қозон

қўйи солдилар. Адақлиға ўн икки минг барот қўйи ва минг икки юз қозон қўйи солдилар. Аму сувининг ёқасинда экин экиб ўлтурган уч урук туркман бор эрди. Ани уч эл дерлар эрди: Хизир элининг адақлиси, али эли ва тевачи. Мунларнинг экинлариндин даҳ як олдилар. Тевачи бирлан Али элина мол ҳам солиб олдилар. Адақ элина навкар солдилар. Бир неча йил ўткандин сўнг Сўфиёнхон ҳақ раҳматига кетди.

БУЧҒАХОННИНГ ЗИКРИ

Бучғахонни Урганчга келтуруб хон кўтардилар. Сўфиёнхоннинг беш ўғли бор эрди. Аввал Юсуф, иккинчи Юнус, учунчи Али, тўртинчи Ағиш, бешинчи Пахлавонқули. Бу бешисина Хевакни бердилар. Бучғахон замонинда Бухорода Убайдхон бор эрди. Ул неча қаррат Хуросон устина бориб вилоятларни олди. Қолғанини ўзбек ҳамиша йуртуб ўлжа-асир қилатуруб эрди. Абивард, ва Насой ва Дарун Урганч ўзбегининг кўлунда эрди. Мунлар ҳам отланиб то йил кўпрукинача чопарлар эрди. Бири қайтса, бири борур эрди. Хўжанд /123 а/ бирлан Исфарайин Нисойдин орада кўнуб боратурган ер бўлур. Ул иккисининг ҳокимлари экин эка ва мол сақлай билмаслар эрди. Қиш ва ёз қурганнинг ичинда қабилиб ўлтурурлар эрди. Бу сабабдин шоҳ Таҳмосиб бисёр танг бўлди. Таки Бучғахонга элчи юборди. Сўзи буқим: «Мен хонга ўғул бўлайин дейтурурман. Темурбий Чингизхон авлодина куёв бўлди эрса, ханузгача ани Темур Кураган дейтурурлар. Мен ҳам Чингизхон авлодина кураган бўлмокни кўнглим излай турур, то Хункордек улуғ душманам айтқай ким шоҳ Таҳмосиб ўзбек подшоҳининг қизин олди; яхши ярашди», — теб. Бучғахоннинг қизи йўқ эркандур. Ақаси Сўфиёнхоннинг буй етган қизи бор экандур, Ойиша беги отлик. Шуну берали теб турурлар. Қизнинг туққан ақалари беш эрканин айтдук. Онларнинг ичинда Ағиш султон одами фақир, дарвеш ниҳод мужик йигит эркандур. Ани бош қилиб тўкқуз киши юбориб турурлар. Мол олғали Қазвинда бориб шоҳни кўруб турурлар. Шоҳ бекларини қарши чиқариб улуғ йиғин қилиб кўруб сийнинг ва ҳурматнинг ҳаддин кетариб турур. Ағиш султонга Хўжанд шаҳрини бериб турур. Ўттуз йил Хўжандда /123 б/ ҳукумат қилиб ўлди. То ўлгунча Хўжанддин отланиб ҳеч ерга сафар қилмади. Бучғахонга тўкқуз олтин хишт, тўкқуз қумуш хишт, тўкқуз чодар боши зарбофт, оёқи чўптордин тўшаки бирлан, бир мажлиснинг асбоби барчаси олтин-қумушдин, тўкқуз от эгари ва югани бирлан, минг йипак қумаш юборибтур. Хон ҳам қизни подшоҳларга лойиқ асбоб бирлан узатибтур. Фалак бир неча Ўргулгандин сўнг Бучғахон вафот топди.

АВАНИШХОННИНГ ПОДШОҲЛИҚИНИНГ ЗИКРИ

Аванишхонни Урганчда хон кўтардилар. Бучғахоннинг уч ўғли бор эрди. Аввалғининг оти Дўстмуҳаммад, иккинчининг оти Эшмуҳаммад ва учунчининг оти Бурам, ани Эшдўст дерлар эрди.

Ул иккисина Катни бердилар. Аванишхоннинг уч ўгли бор эрди. Улуғи Динмуҳаммадхон, андин кичиги Маҳмуд, андин кичиги Алисултон. Динмуҳаммадхоннинг онасини манғитдин келган бозургондин сотиб олиб эрди. Чехраси қора эрди. Ўзи айтур эрди, манғит фалон мирзо теганнинг қумадин тўккан қизи эрдим. Манғит юрти бузулди. Мени бир киши ўлжа қилиб савдогарга сотди. Икки кичик ўглининг онаси манғит мирзоларнинг кизи эрди. Динмуҳаммадхонни эмчақдин айрилган /124 а/ дин сўнг Али султоннинг онаси Бийимга топшурди. Хар подшоҳ ким манғит мирзоларининг кизини олса, ани бийим дерлар эрди. Бийим Динмуҳаммадни кўп забун сақлар эрди. Динмуҳаммадхон олти яшар ўтлон эрканинда ўғлонлар бирлан ўлтуруб қалъа ясаб бир нечасини қалъанинг ичинда кўюб ва бир нечасини тошинда кўюб айта эрди: «Юрунлар қалъага хар қайсингиз бурун чиқсангиз инъом берурман ва кўрқуб қолганингизни ўлтурурман. Бийим кулди. Тақи айтди: «Кўтига бок, бу туғманинг сенга шаҳр ва қалъа ўрнина тош ва турпоқ бор». Динмуҳаммадхон кўпа келиб қайтиб кўлини қовуштириб таъзим қилди. Бийимнинг қаҳри келиб мен муни сўкаман, бу менга таъзим қила турур, теги. Динмуҳаммадхон айтди: «Сиз менга тош-турпоқ бор дейтурурсиз, муни оғзингизга тангри сола турур. Шаҳр ва вилоят тош-турпоқдин бўлур». Шул ниятина лойиқ худойи таоло анга берди.

Динмуҳаммадхон ота кўлунда ўн тўккуз яшади. Отаси анга ҳеч нимарса бермади. Ул вақтда Хуросон этаки то Астрободгача Урганч подшоҳларина тааллуқ эрди. Ани тоқ бўйи, Урганчни сув бўйи дерлар эрди. Иккиси бир подшоҳининг юрти эрди.

Урганчининг талабли йигитлари Хуросонга бориб қизилбошга йўртуб, мол топиб келурлар эрди.

Динмуҳаммад султон бир неча йигит /124 б/ ларни кўлига олиб Астробод бориб Мозандарон йўртарман теб отасиндин рухсатсиз қирқ киши бирлан отланиб кетди. Сув ёкаси бирлан Чекдалиқ тўғайига борди. Андин Динор теган қудуқга борди. Андин отланиб бора юруб эрди, бир киши учради. Олти тева ва ўттуз кўйи бор. Қайда борасан? — теб сўради. Ул киши айтди: «Муҳаммад ғози султоннинг фалон теган кишисининг навқари турурман. Туркманга баротга келиб эрдим, баротимни битуруб қайтиб Дурун бораман» теги. Ул вақтда Дурун ҳокими Илбарсхоннинг ўғли Муҳаммад ғози султон эрди. Кўйининг ичинда бир сари серка бор эрди. Динмуҳаммад султон айтди: «Ушбу серкани бизга бергин, йўлимизга яхши; тангрим буюрса қайтганда савго берали». Ул киши қабул қилмади. Султоннинг аччиқи келди. Ул кишини боғлатиб урдурди. Тевасин ва кўйин барчасини олди. Тақи юруй берди.

Биз кичик эрканда оқсоқоқликлар айтур эрди: «Ёмон ишни бу оздур, мундин не бўлур» — теб қилғучи бўлманг. Бизнинг юртимиз бир сари эчку сабаб бўлуб бузулган турур. Айтган эчкулари ушбу эчку турур. Бузуқлукни айтқумиз турур.

Динмуҳаммад султон Астробод борди. Тақи уч тўрт қаррат қизилбошга йўтуб кўп ўлжа бирлан отаси қатига қайтди /125 а/.

Эмди кўйин олдурган баротдорни айтали. Ул киши бориб бегина айтди. Беги бориб Мухаммадғози султонга айтди. Султон Динмухаммад султоннинг бу қилган ишига қаттиқ ачкиқи келиб хисоб қилиб қайтур вақтинда йўлларига кўп кишилар таъйин қилди. Ул кишилар биклаб турдилар. Тақи келгандан ғофил тутдилар. Навкарларининг ўлжасин ва байирисин олиб кўп изолаб бериб кўя бердилар. Динмухаммад султонни тутуб Мухаммад ғози султон олдиға олиб бордилар.

Ул тақи бир эвга солиб эшикин беркитиб бир неча кишини таъйин қилди. Қочурмай сақланг теб. Навкарларининг кўписи пиёда йиқила кўпа қайтиб эвларига кетди. Бир неча ҳақиқатлиси султонни бандда кўюб юртға бориб не айтурмиз теб, Курдишда улуг йўлнинг устинда ўлтурган элларда гадойлқ, сақолик қилиб юрудилар. Эвларига борган наварклари бошлариндин ўтган воқеони айтдилар. Бу сўзни Аваншхонга етқуздилар. Хон ҳеч нимарса темади, анинг учун ким Динмухаммадга ота кўзи бирлан қарамай эрди. Тақи бири ул ким хон ул вақтда эллик ёшға етиб эрди. Али султоннинг онаси хон бирлан ҳам синни санад эрди. Мухаммад Ғози султоннинг кўркли яхши синглиси бор эрди. Ани тоза олиб эрди. Динмухаммад султонни бир неча кун сақлангандин сўнг, қўлина айру урди. Уйғур ҳалқиндин Ришов Худойберди теган наварки бор эди анга допшурди, беш олти киши кўшди. Худойбердиға айтди: «Оёқини отнинг қорниндин боғла кеча кундуз ётма тез олиб бор. Хонға менинг дуомдин сўнг айт, андағ эшиттукким, бу туғма хондин рухсатсиз кетган эрмиш. Мунда келиб шундақ ишлар қилди. Анинг учун таибия қилдим». Андин сўнг Ришов Худойберди беш-олти киши бирлан султонни олиб илгаб кетди. Кечалар юруганда ҳар ерда ким эл бор бўлғай теб гумон қилса, анда баланд овоз бирлан чарлар эрди. Ғарази бу ким наваркларимдин бу элнинг ичинда мени сақлаб ётқани бўлса овозимни эшитиб таниб келгай.

Ҳар қачон султон чарласа Худойберди «Ришов» дер эрди. Анинг бу сўзи Султонга ўқ қиличдин ёмонроқ келур эрди. Худойбердининг бу сўзни айтмоқлик одати эрди. Анинг учун Ришов Худойберди дерлар эрди. Динмухаммад султоннинг мундин хабари йўқ, мени масхара қилатурур теб кўнглига келур эрди. Курдиш келдилар. Сахар вақти кўп эл ўлтурур эрди. Султоннинг қозоклариндин беш-олти киши бор эрди. Ушбу элнинг ичинда эрди. От оёқининг овози келган сўнг қозоклар кўпди. Ул вақтда султон чарлади. /126 а/ Барчаси овозин таниб югуруб келдилар. Худойберди тушар вақт бўлди, элга тушали теди. Султон айтди: «Мен элга тушмакка номус қиламан. Бир замон юриб тушали. Худойберди қабул қилиб юруб, тонг отғанда тушди. Тақи ётди. Қатиндағи кишиларнинг барчаси ётдилар. Султоннинг қозоклари кейинидин келди. Бириси султоннинг айрисин синдурди. Султон Худойбердининг қиличин олиб чобди. Бўйнина кишига бирисин ўлтурдилар, қонина қум солдилар. Улуқларни юклаб йўлдин йироқ элтиб кўмдилар. Султон барча наваркларина онт берди, бу ишни кишиға айтмаслиқға.

Андин Урганч келиб отасин кўрди. Отаси хабар сўрганда

айтди: «Муҳаммад ғози султон аввал оғриган кишидек иш қилиб эрди, сўнг от-тўн берди, яхши сийлади. Узр айтиб узатди». Отаси инонди. Шул куни бозордин бир мухрканни келтуруб отасининг отина мухр қазурди. Отасининг кўчи Муҳаммад ғози султоннинг синглининг отина бир мухр қазурди. Аванишхоннинг тилиндин бир хат бититди: «Муҳаммад ғози султонга кўпдин кўп дуодин сўнг ул ким синглинг хаста, ўлар-ўлмасин тангри яхши билур. Сенинг дийдорингдин ўзга орзуси йўк». Сингли /126 б/ нинг тилиндин бир хат бититди: «Ақамға кўпдин-кўп бандалиқдин сўнг ул ким неча кундин бери беморман. Бу хасталиқдин яхши бўлурман тегал хеч умидим йўк. Эмдиги муродим ва орзум шул турур ким, сени бир кўруб ўлсам. Тез кела кўргил ким дийдор қиёматга қолмасун». Бу икки хатни бир эътиборли навкарининг қўлина бериб қолган сўзларни ўргатиб кўш от бериб юборди.

Таки ўзи бирлан бирга отланиб юрт-ўғулга борган йигитларни қатига йиғиштируб онлардин бошқа таки ўн-йигирма йигитни ўзига ёр қилиб ҳар кунда тобқан бўлганини йигитлар бирлан еб-ичиб кўзини Хуросон йўлига тикиб турди.

Динмуҳаммад султоннинг кишиси хатларни олиб борди. Муҳаммад ғози султон хатларнинг мазмунини маълум қилғандин сўнг отланиб Урганч сари илғади. Урганчнинг дарвозасиндин кириб хоннинг ҳовлисинда келиб отдин тушуб синглининг қатига югура берди. Муҳаммад ғозининг қони тўкулмак керак. Хон шул кун эрта бирлан қарчиғай сола чиқиб эрди. Динмуҳаммад султоннинг кеча-кундуз қараб тургани, ул Муҳаммад ғози султоннинг келганиндин хабар тониб навкарларнинг олдиға тушуб югура берди.

Ёз куни чошт вақти эрди /127 а/ Муҳаммад ғози Султон сингли ўлтурган саройнинг эшикиндин кириб борди. Сингли ақасининг келганиндин хабари йўк, кўргач ериндин кўлуб қарши келиб иккиси кўрушти. Султон айтди, худойға шукр яхши бўлубсен, сенинг хатинг борди, дийдор қиёматга қолмасун теб. Андин бери кеча-кундуз ётмай келаман. Сингли айтди, бемор бўлганим йўк. Хат ҳам юборганим йўк. Бу сўзни эшиткандин сўнг кўрқуб, ўлтурмай югуруб қайтиб чиқди. Губур-губур қилғандин Динмуҳаммад Султоннинг оёқининг овозин эшитди. Андин сўнг бир бало борин жазм билди. Хавли эшикина бормоқа кўрқуб ўзга тарафга югуруб бора эрди. Бир улуғ эшик учради. Югуруб кирди. Кўрди ким ахтаҳонада хеч киши йўк. Чиққали ер қаради. Топмади. Қулоқ солиб турди. Югуруб юрган кўп пиёданнинг оёқининг овозин эшитди. Кўркунчи голиброқ бўлуб яширинурға ер излади. Беилож бўлганиндин отнинг тўда қилиб қўйган қуруқ майда сиргини бор эрди. Анинг ичини қазди. Занбилни устига тортиб кириб ётди. Динмуҳаммад султон кирк-эллиқ навқари бирлан югуруб отаси эвга келди. Барчалари ёйилиб изладилар, топа билмадилар. Дадақлардин сўрди /127 б/ хеч қайсиси билмади. Бириси айтди, шу тарафга кетканин кўрдум. Шу тарафга Динмуҳаммад султон югуруб берди. Ҳар навқари бир эвга кириб изладилар. Бириси хонлиқ ахтаҳонаға кирди. Охурларни қараб юруб эрди, кўрди ким

сиргиннинг устунда бир пора қизил эски ётур. Бу нимина эркан теб якин келиб кўрса, қизил чўбтор тўннинг этаки эрканин билди. Таки югуруб келиб Динмуҳаммад султонга хабар қилди. Ул таки бориб занбилнинг остиндин чиқариб бошин кесди. Шул соат бу иш шахрнинг ичинда фош бўлди. Урганч бирлан Вазирнинг ораси олти ёғоч ер бўлур. Султон ғози султоннинг навкарларининг Урганчда юруганларининг бириси шул куни бориб Султон ғози султонга айтди, султоннинг кичик хотуни Сўфиёнхоннинг кизи эрди. Сўфиёнхоннинг Али олти ўгли синглини кўргали бориб эрди. Султон ғози султон инисининг ўлганин эшитгач, ҳеч кишига кенгаш қилмай, фикр қилмай қаринтош аччиқина чидай билмай, шул соат эвинда ётган қайин ақаси Али султонни тутуб ўлтурди.

Аванишхон овдин келди. Муҳаммад ғози султоннинг ўлукин кўрди. Динмуҳаммад қайда турур? — теб сўради. Айтдилар Муҳаммад ғози султонни ўлтурган соати навкарлари бирлан сиздан кўрқиб /128 а/ отланиб қочти, билмаймиз не ерга кетганини.

Хон иниларим ва бекларимга кенгашиб юрт маслаҳатина қайси иш яхши бўлса ани қилайин теб туруб эрди, Вазирдин киши келди Султон ғози султон Али султоннинг ўлтурди теб.

Бу сўзни эшиткандин сўнг не қилурини билмай, ҳайрон бўлуб туруб эрди, инилари Қолхон, Ақатайхон, ақаси Сўфиёнхон ва Бучахоннинг ўғлонлари бу хабарларни эшитиб Султон ғози султоннинг эли Аванишхонни чопар теб Вазирга уркетти. Аванишхоннинг эли ҳам Урганчга уркетти. Амнакхоннинг ўғлонлари навкарлари бирлан Урганчга йиғилди. Элбарсхоннинг ўғлонларининг эли Вазирга йиғилди. Харчанд Аванишхон ярашали теб айтди. Инилари ва ақасининг ўғлонлари ва навкар халқи қабул қилмадилар. Вазир устига юрдилар. Султон ғози султон Янги шахрда Беликач султоннинг ўғлонларина ҳар кунда бир киши юборур эрди, тез кела кўрсунлар теб, онлар муна бордук дерлар эрди, аммо етишмаслар эрди. Онлар келмасдин бурун Амнакхон ўғлонлари Вазирга бордилар. Вазирнинг кун туғушинда қирнинг этакинда бир фарсанг ерда Кумкенд олти бир кенд бордур. Ул вақтда ажойиб ободонлик эрди. Султон ғози султон Вазирдин отланиб Кумкенд келди. Султон ғози /128 б/ султон бирла уруштилар. Аванишхон бости. Шул куни жовни қувалай келиб Вазирга кирдилар. Улуғ ва кичик Элбарсхоннинг ўғлонлариндин Султон ғози бошлиқ ўн олти хонни ўлтурдилар. Султон ғози султоннинг кўчи кўп эрди. Хуросоннинг Бурма теган еринда туркманни чопқанда Улуғ тўба Зайналбек теганнинг қизин олиб эрди. Андин икки ўғул ва икки кизи бор эрди. Улуғининг оти Умар ғози султон ва кичигининг оти Шер ғози султон. Улуғ қизининг оти Зухра хоним ва кичигининг оти нунаш хоним. Ул ўрдасини Ақатой султоннинг навкарлари ўлжа қилдилар. Умар ғози султон ўн беш ёшинда ва Шер ғози султон ўн икки ёшинда эрди. Амнакхоннинг ўзга ўғлонлари ҳар қайсиси ўзлари ўлжа қилган султонларнинг эвларин таладилар ва ўғлонларини ўлтурдилар. Қизларин ва хотунларин ўлжа қилдилар. Ақатой султон ҳеч нимарсасин олмади ва ўғлонларин ўлтурмади. От ва тева бериб қошига тўрт — беш киши кўшуб бек қизи, хотуни,

икки ўгли ва икки кизи бирлан Бухорога узатди. Беликач султоннинг ўғлонлари янги шахрдин отланиб Вазир яқинига келдилар эрса, эшитдилар ким Султон ғози султон /129 а/ жовга қарши чиқиб Қумкенд борди теб. Илғаб Қумкенд келди. Урушда ўлган ўдукларни кўрдилар. Таки воқеот не эрканин билдилар, қайтиб эвларига бормадилар. Урганч усти бирлан Бухорога юрий бердилар. Ул жамоатнинг насли Бухорода кўп бўлуб эрдилар. Тарих тўққуз юз ўттуз тўққузда ул жамоатдин Урганчда киши қолмай муқатий бўлди.

Тоғ бўйи ва Сув бўйи Амнакхоннинг ўғлонларига қолди. Аванишхон Урганчда ўлтурди. Андин ўзга вилоятларни ва туркманларни маротиб бирлан олишдилар. Таки тинч кўнгул бирлан ўлтурдилар. Дурун Муҳаммад ғози султоннинг вилояти турур. Сенинг ўлжанғди теб, Динмуҳаммад султонга бердилар.

СУЛТОН ҒОЗИ СУЛТОН НЕЧА ОРҚАДА ЁДГОРХОНҒА ЕТКАНИ ВА АНИНГ ЎҒЛОНЛАРИ БУХОРОҒА БОРИБ, АНДИН КЕЛИБ ХОНИ ОЛИЙ НИШОН МУҲАММАД МУСОХОННИНГ ОНА ЮРТЛАРИҒА ЭҒА БЎЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Ёдгорхоннинг ўғли Берка /Бурка/ султоннинг ўғли Элбарсхон, анинг ўғли Султон ғози султон, Султон ғози султоннинг икки ўғли бор эди. Умар ғози султон ва Шер ғози султон. Умар ғози султоннинг ўғли Аваз Ғози султон. Анинг ўғли Муҳаммад ғози султон, анинг ўғли Шоҳ ғози султон. Аларнинг ўғлонлари Таваккал султон ва Қосим султон ва хони олийшаън Мусо Муҳаммадхон. Ўзга ўғлонлари Иброҳим султон ва Умар ғози султон ва Сайид ғози султон. Алардин ном ва нишон қолмади. Тарих ҳижрий минг юз ўн олтида бичин йили хони олийшаън давлат бирла тахтга ўлтурдилар. Таки Умар ғози султондин бери ўткан ота-бобалари хаводисоти даврон учун Бухорога кетиб, бу тарихномада йўқ эрдилар. Барча қариндошлар бир тарихда бўлмоқликни лозим билиб аларни /129 б/ ҳам бу тарихга дохил қилдилар.

УБАЙДХОННИНГ УРГАНЧНИ ОЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Султон ғози султоннинг ўғли Умар ғози султон туғушли яхши йигит эрди. Бухорога боргандин сўнг Убайдхон хизматинда бўлди.

Ҳамиша хондин мадад тилади. Убайдхон таки Урганчнинг бузулганин эшитти. Агар борсам ярми Амнакхоннинг ўғлонлариники бўлса, ярми меники бўлур теди.

Таки барча Абулхайрхоннинг ўғлонлари отланмоқга иттифоқ қилиб Тошкенддин Бароқхон, Самарқанддин Жуванмардхон, Хисордин Ҳамза Маҳдий султоннинг набиралари, Бухородин Убайдхон барчаси отландилар-да Урганч келдилар.

Амнакхоннинг ўғлонларининг Хевак, Ҳазорасба ўлтургани барчаси тура билмай қочиб Аванишхон қатиға бордилар. Аванишхон тақи Урганчда тура билмай барчаси бирикиб қир тарафина қочтилар. Убайдхон Урганч келди. Аванишхоннинг кейинидин киши юборди. Вазирнинг шимол тарафинда Баёт қири теганда Аванишхоннинг кейинидин етди. Барчасини тушурди. Аванишхонни Умар ғози султонға берди. Қонлинг теб Умар ғози султон Аванишхонни ўлтурди. Ақатойхонни Убайдхон саклади. Қолхонни Ҳамза Махдийнинг набиралари Ҳисор тўралари саклади. Урганчни Убайдхон Абдулазиз отлиғ ўғлига берди. Ул Урганчда туриб қолди. Сарт ва туркман барча раъиятнинг товуқининг оёқин синдурмай ерли еридин тебратмади. Ўзбекнинг уруқларин санади. Тақи тўрт бўлди. Бир бўлагини Убайдхон, бирини Ҳисор тўралари, бирини Самарқанд тўралари /130 а/ ва бирини Ташкент тўралари олди. Тақи ҳар қайсиси ўз элига киши қўюб, суруб қайтиб кетди. Аванишхоннинг ўғли Маҳмуд ва Али султон жов қўлига тушмай қочиб Динмуҳаммад султон қошиға Дурунға борди. Али султон етти ёшинда эрди. Сўфиёнхоннинг ўғлонлари Юсуф ва Юнус булар ҳам жов қўлига тушмай Динмуҳаммад султон қатиға бордилар. Тўранинг ва қоранинг барчасининг жов қўлига тушмагани Дурунда Динмуҳаммад султон қотиға йиғилдилар. Ақатойхоннинг ўғлонларининг Ҳожимхондин ўзгаси кичик эрдилар. Ота-онаси бирлан Бухороға кетдилар. Ҳожимхон ўн саккиз ёшинда эрди. Жов келиб элга аралашқандин сўнг қочиб чиқа билмади. Ҳар нимарсанинг маъносин била турган ақлик киши отасининг бир яхши навқари бор эрди, дўрман элиндин, Жонсайид отли. Анинг эвиға борди. Бир кўҳна телпак ва чакман кийди. Қўлига кўруқ олди. Жонсайиднинг йилқисин боқди-да юрди.

Дўрман халқини Самарқанд тўралари ўлжалаб эрди. Айдаб Қизил работ олиб бориб, анда ўлтурдилар. Уч ой ўтқандин сўнг, таний турган урганчлилар бири-биринга айта бошладилар: «Ақатойхоннинг ўғли Ҳожи муҳаммад султонни кўрдум. Жонсайиднинг йилқисин боқиб юрур». Кун-кундин бу сўз зиёда бўлди. Жонсайид /130 б/ султонға айтди: «Урганчининг бу ерда ўлтурганлари сени билдилар. Эмди бу кун тангла бу сўз Убайдхонға етар. Не айтасан?» — теди. Ҳожим султон айтди: «Агар қўлуңдин келса ўзунг йўлдошлиқ қил, келмаса от бер. Динмуҳаммад султон қатиға кетайин».

Жонсайид тўрт от олди. Икки отни иккиси минди. Жонсайид олдинда ва икки хуржинни остина солиб Ҳожимхон кейинида улуг йўл бирлан Урганч келдилар. Кема ул вақтда Урганч бирлан Вазирнинг орасиндин юрур эрди. Кемадин ўтуб Дурунда Динмуҳаммад султон қатиға борди.

ДИНМУҲАММАДХОННИНГ УБАЙДХОН БИРЛАН УРУШҚАНИНИНГ ЗИКРИ

Ҳожим султон келгандин сўнг барчаси ўлтуруб кенгаштилар. Тақи Урганч устина юрудилар. Қурдуш келдилар. Тақи хизир

элининг адоқлисининг яхшиларин чақиртиб айтдилар: «Юрт излай борамиз, агар мадад берсанг, Тангри таоло юртни бизга берса, сени тархон қилали, сўл ёқда ўрун берали. Яхшингни навкар қилали. Ўзбекнинг бир яхши уруғи нечук бўлса сен ҳам шундак бўл», теб, тўралар шарт қилдилар, тақи юрудилар.

Адоқлидин минг киши кўшулди. Ўз навкарлари икки минг киши; уч минг киши бирлан пешоҳ келдилар. Тақи кенгаш қилдилар, агар Урганч борали тесак, Убайдуллахон ўғли Абдуллазиз султон бор. Тақи ул ким Аму сувини ўтмак жовдин /131 2/ ҳам ёмонроқ. Хевақда жов-да йўк, сув-да йўк тедилар. Хевак келдилар. Хевақда бир доруға бор эрди. Беш-ўн кишиси бирлан ани тутуб ўлтурдилар. Ҳазорасбнинг доруғаси қочти. Бу воқеотни эшиткандин сўнг Абдулазиз султон Урганчни ташлаб отаси қатига қочти. Убайдуллахон бу ишга қаттиқ номус қилиб чирик чақиртиб Урганч устига юруб Тева бўйнига келди. Тақи ўзи турди. Бир улуг беги бор эрди. Ўғлон уруқиндин ани бош қилиб барча лашкарини Динмуҳаммад султон устига юборди. Ани эшитиб Динмуҳаммад Хевақдин отланди. Барча навкарлари айтдилар: «Биз уч минг киши, жов қирқ минг киши. Урушмоқлик давлатга муносиб эрмас турур. Қайтиб Дурун борали. Убайдхон ўзи Урганчда турмас қайтиб кетар. Тақи келали, Урганчга келмак ва қайтмоқ Убайдхонга мушкул турур, бизга осон». Динмуҳаммад султон сўзларини тингламай отланди. Барча бийлар човуб Динмуҳаммад султоннинг олдина чиқиб отдин тушуб икки юз-уч юз киши қатор юкунуб ўтунамиз қайт тедилар. Динмуҳаммад султон ҳеч жавоб бермай босиб ўтди. Тақи отланиб човуб олдина чиқиб шундак қилдилар. Бу қаррат ҳам жавоб бермай босиб ўтди. Тақи шундак қилдилар. Бу қаррат бийларга яқин келгандан отдин тушти. Бир оғуш турпокни /131 6/ ердин қарпаб олдида деди: «Тангрим, жонимни сенга топшурдум, танимни турпокга топшурдум» теб, турпокни кўйлакининг ёқасиндин кўйнига кўюб кўпа берди-да, бекларга қараб айтди: «Мен ўлдум, агар сизларнинг жонингиз мендин ортуқ бўлса, урушга борманг, агар менинг бирлан баробар бўлса қолманг», теди, тақи отланиб юруй берди. Халқдин андақ ғирив кўнди ким ер ва кўк садо берди. Барчалари йиғлай-йиғлай Динмуҳаммад султоннинг кейининдин кетдилар. Жовдин хабар келди ким бу кун Ҳазорасбдин ўтиб кўнди теб ва тақи муни эшиттилар ким кеча кўчуб кундуз ёта турур теб.

Динмуҳаммад султон ул оҳшом гарданхост берди. Анда бир чуқур кўлнинг ўрни бор турур. Ул урушдин бери ани «Шикаст кўли» дерлар. Анда бориб кўлнинг кун ботишинда отдин тушуб ўлтурди. Тақи қоравул солдилар. Сахар бўлуб эрди муна келди теб қоравул келди.

Отланди-да икки бўлунди. Бирина Сўфиёнхоннинг ўғли Юсуф султон бош бўлди. Бирина Динмуҳаммад султон бош бўлди. Ақатойхоннинг ўғли Хожи Муҳаммад султон Динмуҳаммад султон катинда бўлди, Аванишхоннинг ўғли яхши бўлуб ўтган Али султон саккиз ёшинда эрди. Ани беш-олти яхши кишиларга топуштуруб бир чет ерда кўюб айтдилар: «Агар бизнинг ишимиз ёмон бўлса,

бу ўғлонни /132 а/ олиб қоч, то чароғумиз сўнмасун». Андин сўнг тангриға ёпушуб йўлнинг икки тарафинда буқуб турдилар. Лашкар келиб ўтаберди. Байрам ўғлон ва Ҳофиз Қўнқират бошлиқ барча беклар бир ерда кела эрдилар. Андин билдилар ким ўттуз қирқ машъалнинг шуъласи бир ерда чиқа эрди. Шул яқин кела берганда икки тарафдин от солдилар. Лашкарнинг сўнги хабардор бўлгунча Байрам ўғлон ва Ҳофиз қўнқират барча бекларни ажали етканин ўлтуруб, етмаганининг бўйнин қўлин боғладилар. Лашкар қочаберди Йилдам йигитлар юз киши тушурдилар. Қўнқират Қунтуғар баҳодир олтмиш киши санчиб йикдим дер эркандур Ҳожи Муҳаммадхон айтур эркандур: «Уруш кун аввалиндин то охиригача Динмуҳаммадхондин ҳеч айрилмадим, Динмуҳаммадхон бирлан кўп лашкарнинг ичина кира қолдуқ. Отишиб юруганда Динмуҳаммадхоннинг қўлиндин ёйи сачраб туша қолди. Билдим урушга кўзин олдуруб ёйнинг тушганин туймади. Отдин тушуб ёйни олиб қўлига бердим. Юзумга боқиб айтди: «Эй укам сенинг бирлан бизнинг орамизда бу бир сир бўлсун. Динмуҳаммадхон мендин икки ёш улуг эрди. Шул урушда ул йигирма ёшинда эрди. Мен ўн саккизда».

Жовдин айрилгандин сўнг тирик тушган бекларни Динмуҳаммад султон олдиға олиб келдилар. Бу фалон /132 б/ бек, бу фалон бек теб султоннинг олдиндин бир-бир ўтказа эрдилар, султон от устинда эрди бир бекни олиб келдилар. «Бу ким турур? » — теб сўради. Олиб келган киши: «Ҳофиз қўнқират», теди Анда султон айтди: «Сен Ҳофиз ҳамиша Убайдхон олдинда Урганчи мусулмон эрмас, кофирдур! » — дер эрмиш сен. Не сабабдин бизни кофир дей турурсен? » Анда Ҳофиз юкунди. Таки айтди: «Ушбу замон мусулмонлик бирлан кофирлик маълум бўлур». Султон ҳеч нимарса темади. Ҳофиз қўнқиратнинг бу сўзи шул кундин бери ўзбек орасида масал бўлуб қолди.

Бекларнинг барчасин бир ерга йиғиб Қолхон ва Ақатойхон бошлиқ Мовароуннаҳрга олиб кетган элнинг маслаҳатин сўзлаштиллар. Беклар барчалари онт ичдилар; «Урганчдин олиб борган тўраларнинг, элларнинг барчасин юборали. Агар Убайдхон бу сўзумизни қабул қилмаса эвимиз ва элимиз бирлан сенга бузулуб келали теб». Бекларга от ва тўн бердилар. Яхши иззат ва ҳурмат қилдилар. Ҳожимхонни сен ақллик йигитсен теб, отангни ва элингни олиб келур киши сенсен, бу иш сендин ўзга кишининг қўлиндин келмас теб тақлиф қилдилар. Ул таки қабул қилиб бекларни олиб Убайдхоннинг кейинидин бориб Бухорода кўрди. Убайдхон яхши иззат ва ҳурмат қилди. Отасин ва элин /133 а/ берди. Андин Самарқанд бориб Жуванмардхонни кўрди. Ул ҳам шундақ қилди. Андин Хисор борди. Ул тўралар ҳам Қолхонни эли бирлан берди. Қолхонни отаси Ақатойхонни олиб Урганчдин Мовароуннаҳрда бир эвлик қўймай барчасини кўчуруб Урганч келди. Андин сўнг барчалари иттифоқ бирлан Урганчда Қолхонни хон кўтардилар.

ҚОЛХОННИНГ ЗИКРИ

Анинг замонинда Урганч ободон ва халқ тинч бўлди. Бениҳоят арзонлик бўлди. Қолхон хон бўлди, бир пулға бир нон бўлди тедилар. Бир неча йилдин сўнг ҳақ раҳматиға кетди.

АҚАТОЙХОННИНГ ЗИКРИ

Ақатойхонни Вазирда хон кўтардилар. Қолхоннинг икки ўғли бор эрди. Бирининг оти Шайх Муҳаммад ва бирининг оти Шохназар. Ул иккисина Катни бердилар. Фалак бир неча ўргулгандин сўнг Амнакхоннинг набиралари барчаси йигит етишдилар. Вилоят, эл ва мол керак бўлди. Улуғ ақалари Сўфиёнхоннинг беш ўғли бор эрди. Али отли ўғлини Султон ғози султон ўлтурди. Ағиш отли ўғли Хуросоннинг Хўжанд теган шаҳрини опасининг қалингина олиб анда бўлди, Юсуф отли ўғли қўлиндин қон олдуриди. Қони тўхтамади, тақи ўлди. Икки ўғли қолди. Бирининг оти Юнус ва бирининг оти Пахлавоққули. Бугчахоннинг Аванишхоннинг ва Ақатойхоннинг ўғлонлари /133 б/ барчалари бирикиб Сўфиёнхоннинг икки ўғлини Бухороға қуваладилар. Андин сўнг Қолхоннинг Катда ўлтурган икки ўғлини ҳам Бухороға қуваладилар. Андин сўнг Ақатойхон Вазирда бўлди. Урганчни султон олди. Тақи Махмуд отли бир ёмон ақаси бор эрди, анга берди. Ўзи Дурунни олди. Боғободни Хожимхонға бердилар. Нисой ва обивардни Динмуҳаммадхонға бердилар. Хевақ ва Хазорасбни Бугчахоннинг икки ўғли Эш ва Дўстға бердилар. Тақи фароғат ўлтурдилар. Фалак яна бир неча ўргулди. Сўфиёнхоннинг ўғли Юнуснинг олғани Исмоилбий теганчинг кизи эрди. Ул вақтда манғитнинг бийи ул эрди.

Юнус Бухородин қирк киши бирлан отланди. Манғитда қайин отам қошиға борурман, тақи Урганчға йўртарман теб, Катнинг шимол тарафиндин ўтиб, Тук қалъасина борди. Ул вақтда эл Урганчнинг атрофинда Вазир устунда ўлтурурлар эрди. Тукда эл бўлмас эрди. Ул кечаси Тукда кўнди. Эрта Тукнинг қалъасининг устина чиқиб, қараб Урганчнинг қалъасин кўрди. Тақи қозокларина ул кўруна турган не қалъадур теди. Онлар Урганчнинг қалъаси турур тедилар. Юнус айтди: «Мундақ номардлик бўлурму? Отам юрти Урганчнинг қалъаси кўруна тургай. /134 а/ Тақи мен мундин манқитға кетгайман». Қозоклари сен не қилсанг биз турубмиз тедилар. Урганчға бормоқни қарор бериб, ул кун Тукда туруб кун ботқандин сўнг, илғаб ярим ахшамда Урганчнинг қибла тарафиндин келдилар. Тақи отдин туштилар. Пиёда хандақ лабина келди. Ул вақтда Урганчнинг қалъасини кўнדה кеча машъал бирлан ўргулуб сақларлар эрди. Ичлариндин чиққан қозоқнинг кўркунчиндин Юнус султон хандақ лабина келганда машъал бирлан бир неча киши ҳозир бош теб келди. Юнус султон ерга бағрин кўюб ётди. Онлар ўтқандин сўнг қалъа тубига келди. Бириси оғоч ташлаб қалъаға минди. Ул яна бирини қалъаға тортиб олди. Барчаси

қалбаға миндилар. Тақи сари Маҳмуд султоннинг эшикина келиб оҳиста эвина кириб тутдилар. Ул бир машҳур тентак киши эрди. Али султондек яхши инининг орқасиндин Урганчни еб ўлтуруб эрди. Анинг ўлуси ва тириси баробар, ҳам ораларинда кон йўк эрди. Қатина бир-икки кишисини қўшуб Вазирда Ақатойхон қатиға юборди. Урганчининг ўзбек ва сарти келиб кўрдилар. Ул кунни ўзини хон кўтартиди. Сипоҳ ва раъият мунинг келганин яхши кўрдилар. Ул тентакнинг сўзини ва қилиғини як кўриб, умрлариндин /134 б/ безор бўлуб эрдилар. Юнусхон ақли ва жувонмард ва ғаюр, ёрлики қатти киши эрди.

Маҳмуд тентак Ақатойхон қатиға борди-да, айтди: «Ақа, не учун турубсен, отлан». Юнуснинг қатинда қирқ кишиси бор. Урганчининг ўзбеги менинг навкарим. Раъият анга, бизга баробар, не учун турубсен? ».

Хон халқина кенгашти. Барчалари отланмокни ўхшатдилар. Хон мулојим киши эрди. Ўзи ўхшатмай эрди, халқнинг сўзин йиқабилмай отланди-да Урганч келди.

Юнусхон қариши чикди. Шайх Нажмиддин Кубро алайҳиррах-манинг кун ботиш тарафинда уруштилар. Ёз кунни туш вақти эрди. Юнусхон бости. Ақатойхон қочиб бора эрди. Юнусхоннинг бир ўғли бор эрди. Қосим отли, Ақатойхоннинг қизиқин бўлган эрди. Ул навкарлари бирлан қовуб хоннинг кейининдин етиб бобосиға салом берди-да, айтди: «Бу иссиғда не ерга борасиз? Дарахт соясина тушунг. Бу кун турунг, сабо кетинг».

Хон айтди: «Отангинг ичи қозоннинг кўтиндин қорароқтур. Менга яхшилик қилур бўлсанг, тегмагил! »

Уч-тўрт мартаба Қосим Султон айтқан сўзини айтди. Ақатойхон ушбу жавобни берди. Хон қайтмасин билгандин сўнг келиб бобосининг жиловиндин тутуб қайтариб шаҳрга олиб келиб /135 а/ арбобнинг эвига тушурди. Ғарази бу ким хонни арбобнинг эвинда ўлтурди теган овози бўлса, Урганч сартининг барчаси Ақатойхон ўғлонлари бирлан қонли бўлур, мендин айрилмас теб, бу хаёлға борди.

Арбобнинг оти Салмон эрди. Юнусхон Ақатойхонни Салмон арбобнинг эвинда сақлади. Тақи Вазирда ўғлонларина киши юборди: «Қари киши иссиқ кунда от чопқанда кўрсоқи оғриб турур. Юборайин тесам, мени қийнаб юборма, кетман. Ўғлумнинг қати бўлмаса, набирамнинг қатинда ётибман»,— дейтурур. Уларға маълум бўлсун.

Ўнбеш кунгача хоннинг кўрсоқи оғрий турур теб қатина киши киргузмай сақлади. Бир кеча уч-тўрт кишига ўратди; хоннинг қўлини ва оёқини боғланг. Кийизни кейинияндин юборинг. Тақи булганг, ўлгунча. Мундақ қилсангиз таниннинг ҳеч ериқда қўк ё ўзга нишон бўлмас, кейининдин қон келур. Ичи оғриғани рост эркандур дерлар.

Борган кишилар шундақ қилди. Саҳар хоннинг ўлугин арабаға солиб Вазирга ўғлонлари қатиға юборди.

Ақатайхоннинг олти ўғли бор эрди, аввалғи Ҳожи Муҳаммад, иккинчи Муҳаммад, учунчи Пўлод, тўртинчи Темур, бешинчи Оллоқули, олтинчи Сулаймон.

Акатойхон шаҳид бўлганда Ҳожи Муҳаммад бирлан Маҳмуд Хуросонда ва Богободда эрди. Тўрт ўғли ўзининг қатинда эрди. 135 б/ Икки ўғли киши юбордилар, хоннинг шаҳид бўлганин йтиб. Бу хабарни эшиткандин сўнг иккиси отланди. Таки Вазирдаги иниларина киши юборди. Отлансун! Фалон куни ўрганчада топушали, теб.

Ҳожимхон Урганчининг кун туғушинда Фотма хотун тўғайиндин му сувини ўтуб юруди. Вазирдаги ўғлонлари ҳам отландилар.

Юнусхон муни эшиткандин сўнг кеча Урганчдин чиқиб, Бухорога кочти. Қатинда навкар қолмади. Ҳар қайсиси бир арафга кетди. Боратуруб ўғли Қосим султон отасиндин адашти. Уласи тўғри Бухорога кетди. Ўғли кеча юруб, тангла бир берк амишнинг ичинда бора эрди, бир чунгил сув учради. Ул вақтдин ери ани хон чунгили дерлар, Бурулу қири бирлан Қўйғуннинг расинда бўлур. Ул кун анда ётди. Қатинда бир кишиси бор эрди, анга айтди: «Бир ердин озук олали, йўқ эрса муиндин Бухорога зуксиз нечук борурмиз», теди. Навкари айтди, сен мунда ўлтур, бени ҳеч киши танимас, элга бориб озук олиб келайин теб, тланиб кетди.

Таки илғаб Урганчга Ҳожимхон олдина келди. Таки кўрганин йтди. Ҳожимхон киши юбориб тутуб келтуртиб ўлтуртди.

Сўфиёнхоннинг ўғлонлари барчаси ўлди, ҳеч насл қолмади.

Қолхоннинг ўғлонлари ўлди. Онлардин ҳам ҳеч насл қолмади.

Аванишхон ўғлонлари Хуросонда бўлди. Акатойхон ўғлонлари ўрганч /136 а/ бирлан Вазирда бўлди.

Бучахоннинг ўғлонлари Эш, Дўст, ва Бурам, Хевак ва Қазорасб ва Катда бўлди.

Дўстни хон кўтардилар. Фақир ва дарвеш ниҳод киши эрди. Ииниси Эш жовға баҳодир, навкардин молин аямас, ақли миёна, гусулмонлики оз, туғуши ҳаддин ва ниҳоятдин ташқари; ҳамиша илатурган иши кишининг хотуни ва қизина боқмоқ; ўзининг эмгак илиб юруган яхши кишиларнинг хотунина ва қизина боқар эрди. Эш султоннинг хотири учун акаси Дўстни хон қилдилар. Хевак қамниқ, менга Урганчни беринлар, теб тилади.

Бермадчилар. Эш султон Хевакдин лашкар тортиб Урганч стина отланди. Кум қалъа яқининда Чурнуқ теган ерда Ҳожимхон кўп. Эш султон оз эрди, орқасин дарёга берди, бир юзина раба тортди. Саккиз кун уруштилар. Ҳеч қайсиси голиб келмади. Эш султон ўзга эллардин тирик тушган кишини от ва тўн бериб ўяберди. Уйғур ва наймандин тушканин укубат бирлан ўлтурди. Хир яраш қилдилар. Ҳожимхон Урганч қайтди.

Эш султон Хевак бориб уйғур, найманни қувалади. Анинг рина дўрмонни ясади. Бир неча вақтдин сўнг таки отлакиб Урганч орди. Ҳожимхон инилари бирлан қарши чиқиб Тук қалъаси ирлан Урганчининг орасинда уруштилар. Эш султон яна бурунқи-ек араба олиб бориб эрди, куран тортиб /136 б/ урушти. Бир афта уруштилар. Ҳеч қайсиси голиб келмади.

Эш султон бир кеча отланиб Ҳожимхонга билдурмай Урганчга ориб кирди. Шаҳрда сартдин ўзга киши йўқ эрди. Акатойхон

Ўғлонлари Вазирга бордилар. Эш султон Урганчада ўлтурган ўзга элни ўз ихтиёрина қўяберди. Уйғур ва найманнынг молин олди. Ўғлон ушоқин Вазирга қувалади. Иккиси икки ерда жов бўлиб турдилар. Тақи иккиси ҳам Али султонга киши юбориб чақиртдилар. Султон Нисойда эрди. Киши борғач отланди. Тақи Ҳожимхон қатига келди. Андин сўнг Ақатайхоннинг ўғлонлари Али султондин Мухаммадхон ўлуб эрди. Ўғли Абулсултон барчалари келиб Урганчни қабдилар. Тўрт ой бўлганда саҳар вақтда қалъага югуруб миндилар. Эш султон отли ва навкарлари пиёда жовга қарши юруб бора эрдилар. Дўрман халқиндин Тинали отли байири навқари бор эрди. Анинг бир қиз сингли бор эрди. Эш султон ул қизга зўр бирлан боқиб эрди. Тиналининг кўнглинда анинг кинаси ҳамиша бор эрди. Жов қалъа устина минди. Эш султон қалъага яқин келганда Тинали султонни ўқ бирлан отди. Отининг субасина тегди. От тулади-да, йиқилди. Томнинг кунжина султоннинг ўртан йилики тегди, тақи синди. Навкарлари ҳар қайсиси бир тарафга қочтилар. Хевак /137 а/ сартиндин Чибикли паҳлавон теган кучли баҳодир яхши йигит бор эрди. Эш султон анга тарбият қилиб ҳамиша ўзи бирлан бирга олиб юрур эрди. Чибиклидин ўзга киши қолмади. Ул султонни йиқилиб ётқан ердин кўтариб ўлтуртди. Синган оёқин узатди. Ул вақтда жов келди. Чибикли султоннинг устинда туруб ўлгунча чопушти. Кўплаб ўлтурдилар. Эш султонни ҳам шул ерда ўлтурдилар.

Ақаси Дўстхон Хевакда эрди. Киши юбориб ани ўлтурдилар.

Эш султоннинг икки ўғли бор эрди.

Улуғ ўғлининг оти Шоҳқули ва кичигининг оти Тоҳир. Онларни Бухорога юбордилар. Анда борғандин сўнг иккиси ҳам ўлди.

Бучғахоннинг уч ўғли бор эрди. Учисиндин ҳам насл қолмади.

Бу воқеот тарих хижрий тўққуз юз олтмиш бешда, йилқи йилининг оёки эрди, Ҳожимхонни хон кўтардилар. Ул вақтда ўттуз тўққуз ёшинда эрди. Тақи Вазирни бердилар. Урганч ва Ҳазорасб ва Катни Али султонга бердилар. Ул вақтда Ақатайхоннинг Оллоҳқули ва Сулаймон отли бу икки ўғли ўлуб эрди, тўрт ўғли ҳаёт эрди. Отлари бу ким, Ҳожи Мухаммад ва Маҳмуд. Бу иккиси бир онадин бўлган Пўлод ва Темур, бу иккиси бир онадир бўлган.

Маҳмуд султон ақаси Ҳожимхон қатинда Вазирда бўлди. Пўлотга Хевакнинг ярими ва туркмандин Улуғ туба ва Кўнишни бердилар. Темурга Хевакнинг ярими (137 б) ва туркмандин Қора ва Бакавулни бердилар. Тақи тинч кўнгул бирлан ўлтурдилар.

ДИНМУҲАММАДХОННИНГ ЗИКРИ

Колхонни хон кўтаргандин сўнг Динмуҳаммадхонга Нисой бирлан Обивардни бердилар. Динмуҳаммадхон бир ерда фароғат турғудек киши эрмас эрди. Ҳамиша қизилбошни чопти. Ул сабабдин Шоҳ Таҳмосиб лашқар юборди. Динмуҳаммадхон Нисойда эрди. Келган лашқар Обивардни олиб, ҳоким кўжб қайтиб кетди. Динмуҳаммадхон танг бўлди. Анинг учун бориб Қазвинда

Шоҳ Таҳмосибни кўрди. Таки олти ой турди. Бу умидга бориб эрди ким. Обивардни қайта бергай. Шоҳ Таҳмосиб тағофил урди. Бир муҳранга Шоҳ Таҳмосибнинг отина муҳр қаздурди. Обивард ҳокимининг отина ҳукм бититди. «Обивардни Динмуҳаммад султонга суюрғал қилдук. Ёрлик кўрғач топшурсун», — теб.

Шоҳ Таҳмосиб овга кетканда бир кеча отланди. Таки юруй берди. Кетганини Шоҳ Таҳмосибга айтдилар. Шоҳ айтди: «Ўзи келиб эрди, ўз кетди» — теди.

Динмуҳаммад Обивард келди. Таки ёрликни ҳокимнинг қўлига берди. Ҳоким дарвозани очаберди. Ул бориб эвнга тушти. Кеча ётди. Тангла дарвозага киши таъйин қилди. Таки қизилбошдин бир киши кутқармай барчасини ўлтурди. Таки Обиварда фароғат ўлтурди.

Бу воқеотни Шоҳ Таҳмосиб эшиткандин сўнг (138 а) улуғ лашкар бирлан отланиб Динмуҳаммадхон устина юруди. Динмуҳаммадхон эшитди ким, Шоҳ Таҳмосиб яқин келди, — теб. Қирқ-эллиқ киши бирлан отланиб шоҳга қарши кетди. Шоҳ ул вақтда Машхаднинг шимол тарафинда бир қора сув бўлур, анга келиб эрди. Қоравуллар Динмуҳаммадхонни кўруб Шоҳга хабар олиб бордилар. Инонмади. Таки бир қоравул борди, анга ҳам инонмади. Таки бир киши келди, муна Динмуҳаммадхон эшикка келди, — теб.

Шоҳ чодирнинг танобигача қарши келди. Динмуҳаммадхон келиб эгнин тутаберди. Шоҳ бир қўлин бўйнина солиб ва бир қўлин кўнглакининг ёқасиндин солиб юракина тутуб турди. Юраки ҳеч урмай эрди. Хоннинг юзина боқиб, юракинг тошдин ўлсун қара Динмуҳаммад теди. Ул куни улуғ тўй қилди. Сабоҳий кўп инъомлар берди. Таки Обивардни сенга бердим ва қилган ишларингнинг барчасини ўтдум теб, ўзатди. Таки ўзи Қазвинга қайтиб тушди.

Динмуҳаммадхоннинг таки бир қилган иши бу турур ким, Марв-шоҳ жаҳонни Убайдхон найман Йўлим бий теганга бериб эрди. Эшиқ халқи Йўлим бийдин хонга кўп ғийбат айтдилар. Таки ёмонхотир нишон қилдилар. Йўлим бий бу сўзни эшитди. Таки хондин кўрқти. Хон неча мартаба киши юбориб чақирғди, бормади. Келмасин билгандин сўнг ўттуз минг киши (138 б) юборди, тутуб олиб келинг! — теб. Лашкар Марв устина келгандин сўнг Обиварда Динмуҳаммадхонга киши юборди. Марв уларнинг пешкаши, мени бу балодин кутқарсалар, теб. Бу сўзни эшиткандин сўнг Обиварддин отланди. Таки Мурғоб оёқина келди. Ҳукм қилди. Ҳар киши уч дарахтнинг шохини кесдилар. Иккисини икки қанжургага ва бирисини отнинг қуйруқина боғлатди. Таки ҳар кишини бир ердин юрутди.

Марвнинг ери юмшоқ ер бўлур. Қоравулларга айтди, бугун жовнинг қоравулини кўрунг. Агар йироқ ҳам бўлса. Ул куни озгина юруб кўнди. Қоравуллар жовнинг қоравулин кўруб келди. Тангла кўчти. Таки яна озгина юруб кўнди. Жовнинг қоравуллари бориб айтдилар, Динмуҳаммадхон улуғ лашкар бирлан келатурур, оҳиста кўчуб.

Муни эшиткандин сўнг киши юбордилар. Ул киши Динмуҳам-

мадхоннинг қоравулин ва лашкарнинг чанғини кўруб бориб, улуғ лашкар кела турур теди. Бу сўзни эшиткандин сўнг ичимизда Йўлимбий, жов тошимизда Динмуҳаммадхон. Икки жовнинг ўртасинда нечук ўлтурурмиз теб кўчуб Бухорога қочтилар. Динмуҳаммадхон Марвга бориб, подшоҳлик қилиб ўлтурди. Узининг авзои жовга баходир, жувоимард, ҳеч мол сакламас эрди. Навкарга меҳрибон эрди. Феъли кичик, баъзи вақтда қилики деваналарга ўхшар эрди. Анинг қилган ишларини кўзи бирлан кўрмай, эшитган (139 а) киши инонғудек эрмас турур.

Тарих хижрий тўққуз юз олтмишда сиғир йилинда Марв шаҳринда, қирқ ёшинда вафот топди. Икки ўғли бор эрди. Улуғининг оти Поянда Муҳаммад ва кичигининг оти Абул Муҳаммад. Ани Қолхони қилиб эрди. Поянда Муҳаммад султон кам ақл эрди. Бир кун отаси кўрунушда ўлтурганда келиб юкундида, айтди: «Менинг ёшим Абул Муҳаммаддин улуғ. Ани хон дейтурурлар ва мени султон. Сизнинг ҳукмингиз бирлан айтаמידурлар ё ўзлари айтаמידурлар?»

Хон бу сўзга не айтури билмай туруб эрди. Хоннинг бир яхши беги бор эрди, Турумчи отли, туркманнинг Лайна (Лабна) уругиндин, бенихоят ақли киши эрди. Анинг айтқан яхши сўзлари кўп турур. Ул айтди: «Мунинг тўрасини, подшоҳим, мен берайин?»

Хон айтди: «Андақ қил!» — теди. Турумчи Поянда Муҳаммад султонга бокиб айтди: «Сизни худойи таоло берганда отангиз султон эрди. Укангиз дунёга келганда отангиз хон эрди. Кишининг отаси не бўлса — ўғли шул бўлур. Султондин тўққанни султон дерлар ва хондин тўққанни хон дерлар», — теди. Бу сўз ахмакга маъқул бўлди, кўпуб кетди. Ул ҳам отасиндин сўнг вафот топди.

Поянда Мухаммадхоннинг бир ўғли бор эрди, Турсун Муҳаммад отли. Марвда подшоҳ эрди. Бенихоят, туғушли, яхши йигит эрди. Йигирма уч ёшина етганда, ўз навкарлариндин бир неча киши кеча ётқан еринда пичоқ бирлан (139 б) санчиб ўлтурдилар. Фарзанди йўқ эрди.

Абул Муҳаммадхон отаси ўлгандин Марвда хон бўлди. Бир ўғли бор эрди. Жалол отли. Ул Хуросон устина лашкар тортиб борди. Таки тўрт тарафга чапавул юборди. Таки ўзи Машҳад устинда йигирма кун турди. Тамом Хуросоннинг қизил боши Машҳадга йиғилди. Шаҳрнинг шимол тарафинда Қора сувнинг ёқасинда икки лашкар уруштилар. Қизилбош ғолиб келди. Жалолхон бошлиқ ўн минг ўзбекнинг бошин кесди. Абулхон ёлғуз ўғлиндин айрилгандин сўнг бемор бўлди. ҳеч ким ани бемор эрканин билмадилар. Машҳаддин табиб келтурдилар. Ул айтди: «Бу якка ўглиндин айрилиб турур. Яна ўғли бўлса яхши бўлур, йўқ эрса бўлмас. Халқ айтдилар, фарзанд зўр бирлан ё мол бирлан муяссар бўлур нимарса эрмас, Марвда бир заифа бор эрди, Пайпайча отли, хотунлар орасинда даф қокиб, нақш айтиб юрур эрди. Ҳеч эрга борган эрмас эрди. Тўрт яшар ўғли бор эрди. Ўғлини бекларнинг олдина олиб келди-да, айтди: «Бир кеча хон менга нақш айтурдилар-да, менга майл қилдилар. Ҳомила бўлуд, шу ўғулни топдум. Бу вақтгача хоннинг харамлари хонимидин

кўрқуб айта билмай эрдим». Беклар ўғлонни табибга топшурдилар. Табиб хон қатига олиб борди. Хон ул вақтда кишини яхши танимай эрди. Табиб ўғлонни, хонни ялоғоч қилди. Хоннинг кўйнига солди. Устгина юркан ёпиб (140 а) ётқузди. Таки хонга кичкуруб айтди: «Бу сизнинг ўғлунгиз турур». Кунда уч вақт шундақ қилди. Хон кун-кундин илгари бўлди. Таки яхши бўлди. Ани ўғул қилди. Нурмухаммад от кўйди. Йигит бўлди. Андин сўнг Абулхон ўлди.

Нурмухаммадни хон қилдилар. Ул бир неча йил подшоҳлик қилди. Анинг замонинда Хожимхоннинг инилари ва ўғлонлари Урганчдин бориб Марвни чоғиб: «Сен лўли бачча қачон бизнинг қаринтошимизсан?» — теб, кўз озор берур эрдилар. Бу ихонатга чидай билмай бориб Бухорода Абдуллахонга Марвни пешкаш қилиб кўрди.

Абдуллахон Нурмухаммадни олиб улуг лашкар бирлан отланиб Марв келди. Нурмухаммаднинг гарази бу эрди ким Абдуллахон Марвни бериб мени қайта юборур, анинг отина хутба ўқуб ўлтурсам, Хожимхоннинг ини, ўғли менга тегабилмас.

Ул тегани бўлмади. Таки ул ким Абдуллахон Марвни олғандин сўнг жониндин кўрқти, таки бир кеча қочиб Урганчга Хожимхон қатига келди. Тангрим буурса айтқумиз турур. Хожимхон бирлан қизил бошга борди. Беш йил қизилбошда турган сўнг Абдуллахон ўлди.

Нурмухаммадхон келиб Марвни олди. Ўзининг эмгак қилиб Жон торқан ўзбек халқини кирди. Сарт билан туркманни ясади. Муни эшитқандин (140 б) сўнг қизилбош подшоҳи Шох Аббоси мозий келиб Марвни қабади. Қирқ кундин сўнг бечора бўлуб чикиб Шох Аббосни кўрди. Шох Марв, Обивард, Нисой ва Дурун барча Нурмухаммадхонга тааллуқ вилоятларга ҳоким кўюб қайтиб кетди. Нурмухаммадни элиб Шерозда бир маҳкам ерда сақлади. Нурмухаммад анда ўлди. Динмухаммадхондин ҳеч насл қолмади.

АВАНИШХОННИНГ ИККИ ЎҒЛИНИНГ ЗИКРИ

Улуг ўғлининг оти Маҳмуд эрди. Ани сари Маҳмуд султон дерлар эрди. Бениҳоят тентак, ғайратсиз, номуссиз, кўрқок ва сорон. Яхшилиқдин анга худойи таоло заррача нимарса берган эрмас эрди. Анинг учун сари Маҳмуд дерлар эрди, ким, Амнакхон авлодинда то ушбу вақтгача эркақдин ва қиздин шул тентақдин ўзга сари ё ок, ғайр аз гандумгун ҳеч бўлгани йўқ турур. Тамомиси бир ранг бўлган турур. Ул нопок бир кун кўп халқ бирлан, бўза ичиб ўлтурган эркандур. Бир киши келиб турур, муна жов келди теб. Барча халқ отқа югуруб турурлар. Ул югуруб келиб хумларда турган бўзани пичок бирлан нишона қила эрмиш; бу хумнинг бўзаси бу нишона-да теб, эв эгасияни топшура эрмиш. Ул ўлди. Насли қолмади.

Кичик (141 а) ўғли Али султон тоғ бўйинда Нисой ва Обивард, сув бўйинда Урганч ва Ҳазорасб ва Кат анинг кўлинда эрди. Сув

бўйи, тоғ бўйи, бу икки юртда бўлган тўра ва қоранинг ихтиёри Али султоннинг кўлинда эрди. Ҳар йилда хутнинг бошинда Урганчдин отланиб Хуросонни човуб ёйлоқларда ёйлар эрди. Чопатурган ерларининг чети йел (сел) кўпруги, Туршиз, Турбат ва Жом ва Ҳаргирд, Олған вилоятлари Журжон, анинг пойтахтини кабуд жома дерлар, Жожирим, Кирайлу, Астробод лашкари қирк мингга етти. Куз ақраб бўлганда қайтиб Урганчни қишлар эрди. Отлана турган кўп ўзбекнинг барчасининг отини дафтарга битиб алуфа берур эрди. Оёқ навқарина ўн олти кўй берур эрди. Ул туркманнинг кўйин улаша турур эрди. Етмаганина Хуросонни чопарда панж яқиндан берур эрди.

Бир йил оз киши бирлан Ўқли кўкландин арот олурман теб Астробод борди. Тақи навқарларин юбориб барот олмоқға машғул бўлди.

Эмди қизилбошни айтали. Шох Таҳмосиб ҳар йилда эшитур эрди: «Али султон келиб фалон вилоятни чопти» — теб. Тағофил қилур эрди. Бу йил қиш Бадрхон теган бегина ҳукм қилди. Ўн икки минг кўрчини ол! Тақи Хуросон бор! Ҳар қачон Али келса, анинг бирлан рўй-барўй бўл! Аммо бу (141 б) сўзни кишига айтма, то Али султон эшитмасун! От устина минганда айт! — теди.

Бадрхон отланиб Бастом келди-да, эшитди ким Али султон оз киши бирлан келиб Астрободда туркмандин барот олиб ёгур. Ҳар навқари бир туркманнинг эшикинда, султон қатинда ҳеч киши йўқ, теб.

Илғаб Астробод келди. Қизилбошнинг қорасини кўруб султонға хабар қилдилар. Қизилбош ўн икки минг киши, султон уч минг киши эрди. Хабар эшитган замони отланиб гургон сувининг ёқасина келди. Фақир ани кўрубман. Икки лаби жар бўлур. Баъзи ерлари юз қари бўлур. Фалон гузар, фалон гузар теган. Қадимда чопиб ясаган гузарлари бўлур. Баланд жарнинг лабина лашқарни тушурди. Жар тарафина киши тушурмади. Кўшинни тўрт қат ва беш қат халқа тушурди. Жар лабиндин бир улуг йўл кўйди. Кўшнинг тошиндин от югура олмасдай тўрт кўз қаздурди. Отларни ва теваларни маҳкам боғлатди. Ул вақтда қизилбош етиб келди. Тақи уруш солди. Ҳар ердан беш юз ва минг, тўп-тўп бўлуб чобти. Ўзбек пиёда югуруб ўқға тутабарди. Қизилбош тўрт кўздин ўтабилмади. Ҳар қачон қизилбош чобқанда ўзбек қарши югуруб уруб қайтарди. Ҳар қачон милтиқға тутганда қўшга кириб теванинг (142 а) паноҳинда буқуб ўлтурди. Қизилбош ожиз бўлди.

Ўқли халқининг беги Абабек теган, ўн беги, баҳши ва эл яхшилари уч юз киши бирлан султонни кўргали келиб эрдилар, лашқарнинг ўрта ериндаги туз ерда отларин тутуб ўлтуруб эрди, Абабек бориб султонға арз қилди. Уруш баробар бўлди, турди. Сизда отли киши йўқ, қизилбош қочқанда қуваламоқға. Қайтиб бориб еринда тура турур. Менга рухсат беринг, отланиб бир тарафдин уруш солайин. Султон рухсат берди. Абабек отини тийиб дарвоза кўйган ердин чиқди. Абабек султон қатиндин рухсат олиб қайтганда ўлтурган халқ айтдилар: «Мунга не учун рухсат берасиз? Бизни оз кўриб қизилбошға қўшулмоқға боратурур».

Султон айтди: «Қизилбош ўн икки минг киши турур. Уч юзи ортуқ бўлсун. Ўзи келган кишига ёмонлик қилмоқ номардларнинг иши турур. Мен ўзумни худойга топшурубмен».

Абабек отланди. Тақи қизилбошнинг бир тарафиндин уруш солди. Қизилбошдин зўр кўрганда, ўзбекка орқа берди. Қайта берганда сўнгиндин юруб отиб чопаберди. Беш-олти мартаба шундақ қилган сўнг уруш гарм бўлди. Ўзбекнинг барчаси тўшли тўшиндин юруб уруша брди.

Абабек қизилбошнинг орқасина айланди. Ўзбек (142 б) юруб уруша, юруб уруша ясовға етти. Абабек орқасиндин, ўзбек пиёда олдиндин оллоҳ, оллоҳ теб қизилбошга аралаша қолди. Тоб келтуруб турабилмай қочти. Тева ва кўшини пиёда олди. Тақи қайтиб келиб отланди-да, қизилбошнинг сўнгина тушди. Қун ботғунча қовди. Қизилбошдин Бадрхон бошлиқ оз киши қутулди. Султоннинг мирохури айтур эркандур: «Султонға келган отнинг тўкқуздин бирин олур эрдим. Мен етти юз от олдим. Ўзга ўлжани мундин қиёс қилинг».

Бу воқеотдин ўн беш ўн олти йил ўтгандин сўнг Урганчдин кузнинг бошинда отланди. Хуросоннинг Хўжанд жулқосина бориб қишлади. Бу ният бирлан ким, баҳор отланиб бориб Ирокни чопайин; Шоҳ Тахмосиб келса урушайин.

Улуғ чилланинг ичинда икки яғринининг ўрта ерина куйдурги чикди. Муни кишига айтмади. Куйдурур вақти ўткандин сўнг йиқилди. Халқ кўрали теганда кўрсатмади. Анинг учун хаёси андақ голиб эрди ким, таҳорат қилганини ҳеч киши кўрган эрмас эрди. Ахир халқ айтдилар, тўнингизни кесиб кўрали, анга ҳам ризо бўлмади. Зўр бирлан тўнини чок қилдилар. Тақи кўрдилар, ўт қутури вақти ўтуб турур. Доғ қилдилар, фойда қилмади. Ҳақ раҳматига кетди. Тарих тўкқуз юз етмиш олтида сиғир йилинда кирқ ёшинда эрди.

Султоннинг тарихини бир шоир назм қилиб турур.

Қитъа (143 а)

*Сарвари Ҳисравон Али султон,
Онки дар даҳр номи у фош аст.
Аз дами офтоби шамшираш,
Шоҳ Тахмос ҳам чу хаффош аст.
Рафт он шаҳ зи оламу акнун,
Ҳар тараф фитнаи зи авбош аст.
Соли тарихи фавтишон гўфтам,
Ваҳ кам аз қотили қизилбош аст.*

АЛИ СУЛТОННИНГ СИФАТИ

Али султон яхши киши эрди. Ҳожимхон айтур эркандур: «Едгорхон замониндин то бу чокғача Алидай киши тўқғани йўқ. Қиликли оғзи ор ва жовға баҳодир ва жуванмард сурфали, саранжомли, навқарнинг аҳволина яхши қарайтурган, одил сиё-

сатли, бўйни берк, хаёси хаддин, ниҳоятдин зиёда. Бу ғоятда ким, ўлуб боратурғанда оталиқи Отабой теган жони бормикан, йўқмикан кўрайин теб, кўлин юрқаннинг остина солиб, оёқин тутубти. Ўлуб боратурған киши кўзин очиб айтиб турур: «Ўлмасдин бурун обрўйимни ва хаёмни кетардинглар».

Адолати мундақ ким Хуросон отланиб боратурғанда туғчининг оти йўқолибти. Лашкар кўчғанда ииниси отини изламак учун юртқа қайтиб борғанда бир қўшда кўчқарнинг калласи ётқан эрқандур. Олиб ёнина боғлаб қайтиб лашкарга келғанда, бир киши таниб даъво қилиб, султонга юқунуб турур. Ул киши юртдин топтум деб турур. Кўчқар эгаси ҳамин замон (143 б) кўшиндин олдим теб, каллани олиб келиб турур. Султон теванинг жиҳозиндин остуртуб, ўлтуртуб турур.

Бир қаррат султон отланиб полизнинг канориндин ўтуб боратурғанда бир чехра отдин тушуб икки қовун олиб турур. Қовун эгаси югуруб бориб султонга арз қилиб турур. Султон шул ерда туруб чехрани келтуртуб бир улуғ ёғочни кўмдуруб, чехрани остуруб, жони чикқандин сўнг кесиб турур.

Султоннинг икки ўғли бор эрди. Улуғининг оти Искандар ва кичигининг оти Санжар.

Искандар отасиндин олти ойдин сўнг ўлди. Санжар девона эрди. Андақ ҳам бўлса, Найман Қулмухаммад бий эмгак этган эгамнинг ўғлиди, теб Нисойда подшоҳ қилди. Султонни саккиз кунда бир кўрунушга чиқарур эрди, то киши аҳволини билмасун теб. Гоҳ ўзи султон қатина кириб қайтиб чиқиб, султон мундақ тедилар, андақ тедилар теб айтур эрди. Гоҳ султоннинг маҳрамлариндин бирисина ўргатур эрди. Ул Қулмухаммад бий ўзининг меҳмонхонасинда ўлтурғанда келиб айтур эрди: «Отабек султон сизга бир неча хизмат буюрдилар. Муни бек парвона бўлуб еткурсин. Масалан фалонийга минг танга инъом қилдилар. Худойқулига беш минг танга, Оллоқулини шоҳга элчиликка борсун, тедилар. Ул (144 а) пешкашни бетаёйин қилсун. Ҳар нимарса ким хазинада бўлса, олиб берсун. Бўлмаганин ўзга ердин олиб бериб, кийматини девонлардин ҳавола қилсун. Фалон амални Худой Назарга берсун, тедилар. Қулмухаммад бийнинг Санжар султоннинг ҳақинда қилған ишларининг қайси бирин айтайин. Ўзгаларини мунинг юзиндин қиёс қилинг.

Йигирма беш йил ушбу равиш бирла Санжарни подшоҳ қилиб ўлтурди. Андин сўнг Санжар ўлди. Насл қолмади.

ХОЖИ МУҲАММАДХОН БОШЛИҚ АҚАТОЙХОННИНГ ЎҒЛОНЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Олти ўғли бор эрди. Аввалғи Хожиде Муҳаммадхон. Иккинчи Маҳмуд султон, учунчи Пўлад султон, тўртинчи Темур султон, бешинчи Оллоқули султон, олтинчи Сулаймон султон.

Оллоқули йигирма икки ёшинда ўлди. Сулаймон ўн саккиз ёшинда ўлди. Маҳмуд султон қирқ ёшинда ўлди. Олти ўғли қолди.

ввал Мухаммад, иккинчи Амин, учунчи Али, тўртинчи Мухаммад мин, бешинчи Араб, олтинчи Окбобо, Амин бирлан Мухаммад мин отасиндин сўнг ўлдилар.

Қолган тўртисини ва Мухаммад султоннинг икки ўғли бор эрди, адхудо қилган улуғининг оти Шох Али ва кичигининг оти Шох ахт, ул иккисини, бу тўрт ўғулдин бўлган уч-тўрт ёш ўғлонлар бор эди, бир яшар ва икки яшар, барчасини Абдуллахон шахид алди. Али султон ва Араб султоннинг заифаси хомила эрди. Ул кки заифага (144 б) киши таъйин қилиб сақлатди. Бири қиз журди, ани қўяберди ва бири ўғул туғурди, ушул куни ўлтуртди.

Темур султон қирқ ёшинда ўлди. Уч ўғли бор эрди. Аввалги Ёхаммад султон, иккинчи Қодирберди султон, учунчи Абулхайр ултон. Учисини ҳам Абдуллахон ўлтуртди.

Пўлод султоннинг тўрт ўғли бор эрди. Аввал Бобо султон, ккинчи Хамза султон, учунчи Қўпчи султон, тўртунчи Пахла-нқула султон. Пўлод султонни уч ўғли бирлан Абдуллахон шахид алди. Пахлавонқули султон отасиндин беш йилдин сўнг ажали гиб ўлди.

ПЎЛОД СУЛТОННИНГ СИФАТИ

Пўлод султон ақлсиз ва ғайратсиз, тентак киши эрди. Биз ачик эрканда андин кўп нимарсалар нақл қилурлар эрди. Анинг алган ишлари халқ ичиндин унут бўлуб кетмасун. Уч-тўрт нақл алали. Анинг икки одати бор эрди. Бириси сўзлаганинда бир ўзни айтур, тақи «Шалф рў» дер эрди ва бири икки кичик армоқини юмуб, ўрта бармоқни бош бармоқининг устунда қўюб, кки кичик бармоқина уруб, шарқ-шарқ овоз чиқарур эрди. Нечук ам масҳаралар ва маъракагирлар қилурлар. Икки қўлини шундақ алиб «шалф рў» дер эрди. Ҳар қилган сайин бир шалф рў дер эди.

Бир қаррат сўрди ким Хуросонга қарвон кета турган борму? — б. Қарвон туна кун кетди тедилар. Бир кишига ҳукм этди. ор! — Тақи қарвоннинг (145 а) барчасини қайтариб олиб кел. Ул иши Соғча қудуғинда қарвон кейининдин етиб, қайтариб Хевақга тиб келди. Ул мусулмонларнинг кўнглина бу маъқул бўлди ким, тбатта султон Хуросон бирлан ҳов бўла турур. Йўқ эрса, агар ўзга ш учун бўлса, бизнинг биримизни қайтармоқ керак эрди. Қарвон алқининг барчасин султон олдина олиб келдилар. Султон юзлари-а боқиб, қўлларини шарқ-шарқ этиб, «менга бир етти поки» — шалф рў» — тўрт-беш қаррат шуни муқаррар айтди. Қарвон халқи лшмадилар. Султоннинг навқарлари айтди: «Менга бир поки элтур, ўзга нимарса керакмас» дейтурурлар, боринг кетинг.

Тақи ул ким Абдуллахон Урганч юртина ул келди. Аввал элганда ола билмай, Янги ариқдин қайтиб кетди. Абдуллахон нги ариқда турғанда ёш йигитлардин беш юз киши боқиб журмали, бу кун жовнинг қоравули бирлан шуқумлашали теб тланиб кетиб турурлар. Пўлод султон мен ҳам борурман теб,

отланибти. Иниси Темур султон ёш ўғлонларга қўшулуб қайда борурсен? — теб, манъ қилиб турур. Барча беклар ҳам манъ қилиб турурлар. Қабул қилмай кетибти. Ул бориб қоравуллар бирлан урушганда ғолиб келибтилар. Уруш қизғандин сўнг айрила билмадилар. Жовнинг кўмаки кўп келибти. Қайтиб қочиб турурлар. Пўлод султон барчадин илгари қочиб келиб отдин тушуб, Хевақнинг (145 б) дарвозасинда бўсоғанинг устина миниб туруб, кулочини ёйиб, «келур бўлсанг, кел! Жов шахрга нечук кирарсан эмди» — теб, фарёд қила эрмиш.

Уч заифаси бор эркандур. Аввалғининг оти Азизхоним. Элбарсхон набираси. Ул куни анинг эвина келибти. Тақи заифаларга ўзини таъриф қилибти. Бу кун жовга мундақ уруштум ва андақ уруштум. Эмди сабодин нари мундақ қилурман ва андақ қилурман теб. Азизхоним бу сўзларига ёт заифалардин шарманда бўлуб ўлтурган эркандур. Азизхоним кўюнг эмди, тебти. Султоннинг қаҳри келиб, сўкубти, хоним жавоб берибти. Анда «Бўқ ёма мегажин» — тебти. Хоним: «Мегажиннинг эри қабон бўлур», тебти. Тақи чўбмолни кўтариб ҳавола қилганда туруб қочаберибти. Баланд суфадин йикилиб пинжиги пора-пора бўлубти. Бу миқдор айтдук ётар.

ИНИСИ ТЕМУР СУЛТОННИНГ СИФАТИ

Ақли оз, сўзи бенамак, аммо қилган ишларининг барчаси яхши жовга баҳодир, одил, то ўлгунча киши эвина мехмон бўлиб ош емайду. Бир қаррат Ҳазорасбдин ақасини кўргали Хевақга келибти. Пўлод султоннинг оталиқи уйғур, Индибой теган. Пўлод султоннинг орзи, тили ва ихтиёри, тўра қилиб юруган ул эвинда кўп ош, асбоб (146 а) ва кўп пешкашлар таъйин қилиб, Темур султон ақаси Пўлодни кўруб қайтканда султоннинг олдина чиқиб, бир тор кўчада юкунуб, эвина чакирибти. Султон от устунда ҳеч жавоб бермай турубти. Индибой эмгак қилган бир қари қулунгман, бу вақтгача киши эвина тушмаганингни билурман. Мени ўзга халқдин ортуки сийлар теган умидим бор. Йирокдағи ва ёвқдағи айтқайки Темур султон ҳеч киши эвина тушмас эрди. Индибойнинг эвина тушуб ошини еди, тегайлар тебти.

Қиш кунлари эркандур Султоннинг устунда, зарбофт, тошпи, олтун тугмали қиш пўстини бор эркандур, чиқариб рақибдорина ишорат қилибти. Ул олиб оталиқнинг орқасина солибти. Отини камчилаб юруй берибти.

Султон айтур эркандур, ўн беш ёшима етканда, бир кун беш-ўн йигит бирлан отланиб Вазирнинг ур дарвозасиндин чиқиб сайр қилиб юруб эрдим. Бир авулга келдим. Эв эгаси бир замон отдин тушуб, отланинг теб эвина таклиф қилди. Ул кишининг хотирин йиқа билмай туштум. Бир қўй ўлтуруб келтурди. Анинг ўчасин отамга олиб келдим — Отам сўрди: «Бу не эт турур? Қатимда борган кишилар айтдилар; «Султон сайрга чиқиб эрдилар, бир бой (146 б) таклиф қилиб бир қўй суюб эрди. Шунинг ўчаси турур».

Шундак дегаҷ, отам камчи олиб кел теди. Тақи айтди: «Менинг ёшим элликка етиб ҳанузгача киши эвина тушмайман. Сен ўн бешга етмай киши эвина тушуб, қўй есанг, йигирмага ётган сўнг, йилки ерсан, сендин не кўрса, навкарларинг шуни килур теди. Тақи кишига туттуруб ўз қўли бирлан юз камчи урди. Юзумдин қон равон бўлди. Оқ тўнум бор эрди, барча ери кизил қон бўлди. Андин сўнг қайтиб кўрунушхонадин чикиб бора эрдим, улуг акамиз Ҳожи Муҳаммадхон учраб, омонсусен Темур, не ҳолинг бор?» теди. Воқеотни баён қилдим. «Хўб қилибти, яхши қилибти отанг. Юзунгнинг қонини ювма, бу оқ тўнунгни чиқариб ташлама. Саба эрта келиб отангни кўр» — теди. Мен андақ қилдим. Отам аввал насихат айтди. Сўнг қилган ишина пушаймон бўлуб, узр айтди. Тақи туркманнинг тевачи уругини берди, сенинг энчинг бўлсун, теб. Ул вақта тевачи беш-олти минг эвлик бор эрди. Шул кунни худой таолони гувоҳ қилиб онт ичибман, «Мен ўлгунча киши эвина тушмайин, агар билсам навкарларимни ҳам тушурмайин», — теб.

МАҲМУД СУЛТОННИНГ СИФАТИ.

Ҳожимхон бирлан онаси бир эрди. Ақлли, қилиқли, (147 а) сурфали, саранжомли ва дунёлика қўли қаттиқ. Муллоларнинг, дарвешларнинг ва шайхларнинг суҳбатина мойил, ҳамиша масала сўрган, нақли машойихга қулоқ солган, ҳисобдон, раъиятдин олатурган ва навқари бературган, мўлнинг барчасини ёдинда саклаб била турган, ўкумаган, андақ ҳам бўлса кун, ой ва йилнинг ҳисоби ўн икки бурж ва ситора сакр ва рижол- ул-ғайбнинг ҳисобин барчасин била турган, шундақ эркандур.

ҲОЖИМХОННИНГ ЗИКРИ

Амнақхоннинг ўғлонлари орқадин Урганч келганда Ақатойхон садақ боғлаб келган йигит эркандур, келгандин сўнг туркманнинг раъиятчилик қабул қилганина даҳл қилмай қабул қилмаганини чопарлар эркандур. Ақатайхон бориб кўкланг эяини чопубти Анда чақирлар теган уруқининг ўн бегисининг қизи тушубди. Ани эвга олиб келгандин сўнг Ақатайхон никоҳ қилиб олибти. Хоннинг ул заифадин ўғлони кўп бўлубти. Анчи турғани Ҳожи Муҳаммадхон ва Маҳмуд султон. Уч қизни узатибди. Тарих тўққуз юз ўттузда Лу йилинда дунёга келибти. Уч қилган ишини аввал айтдук. Мунда ҳам айталинг Убайдхон Урганчни олиб элни Мовароуннаҳр элтганда, ўзини кишига билдурмай Сўғддин қочиб Дурунда (147 б) Динмуҳаммадхон қатина бориб, отланиб юрт талаб қилмоқ керак теб, кенгаш бериб, Динмуҳаммадхонни отлантуруб келтуруб Хевақ бирлан Ҳазорасб орасинда Убайдхон бирлан уруштуруб, босмоқлика сабаб бўлган Ҳожимхон эрди.

Иккинчи, Убайдхоннинг беқларин ўлтурмай Убайдхон олдина олиб бориб, отасининг ақаси Қолхон ва отаси Ақатойхонни Урганч ўзбекиндин бир эвлик қўймай, барчасини кўчуруб келтуруб, бузулган Урганчни тузатиб, юрт қилган Ҳожимхон эрди. Учунчи, отасининг ўлганин эшитиб Хуросоннинг Боғобод теган вилоятиндин илғаб, Урганч келиб, отасини ўлтурган Юнусхоннинг ўғли

Қосим султонни ўлтурган, отасининг қонини уч ойға қўймаган
Ҳожимхон эрди.

Урганчда Эш султонни ўлтуруб ва Хевақда Дўст султонни
ўлтуруб оқ кийизнинг бир қунжини Али султон ва уч қунжини уч
иниси тутиб Ҳожимхонни ўрта ерда ўлтуртуб, ўттуз тўккуз ёшина
етганда йилқи йилинда тарих тўккуз юз олтмиш тўккузда Урганч
вилоятинда хон кўтардилар.

ҲОЖИ МУҲАММАДХОННИНГ ХОН БЎЛҒАНИНДИН ТО ВАФОТ ТОПҒАНИҒАЧА

Ҳожи Муҳаммадхонни хон кўтаргандин сўнг, тўккуз йилда Али
султон ўлди. Ҳожи Муҳаммадхон Урганчни олди. Маҳмуд Султон-
ға Вазирни берди. Бу воқеотдин бир неча (148 а) йиллар
ўткандин сўнг Абдуллахон лашкар тортиб Урганч устига келди. Ул
вақтда Ҳожи Муҳаммадхон Хуросон бориб эрди. Пўлад султон
Хевақда ва темур Султон Ҳазорасбда эрди. Отланди теб хабар
келган сўнг Темур султон кўчуб Хевақ келди. Ҳазорасбнинг
ўзбекини ва сартин куба тоқдин юқори ўлтурган ўзбекни ва сартни
барчасин Хеваққа келтурди. Дарвозанинг олдинда улуг ўр кесди.
Урганч халқи Урганчда, Вазир халқи Вазирда қабалди. Саҳрода
ўлтурган ўзбек минг эвлиги ва икки минг эвлиги ҳар қайсиси бир
берк ерда чиқибди. Ҳар кунда Ҳожи Муҳаммадхонга бир киши
юбордилар. Таки ўлтурдилар.

Абдуллахон Қуланчи келди. Қоравуллари янги ариқда турар
эрди. Ун қун тургандин сўнг Ҳожи Муҳаммадхон келади теб
Хуросондин киши келди. Эшитиб чинин ва ёлғонин била
билмади. Таки эллик кишини юборди. Навхост беринг, андин Қум
қалъа боринг, андин эсам Маҳмуд отаға боринг! Тақи туринг! Агар
Ҳожи Муҳаммадхон келатургани рост бўлса, чириқдин қайтқан
киши учрар, олиб келинг! Ул кишилар эсам Маҳмуд отаға
борурлар. Катнинг чиғатойлариндин олти киши йўлуқур. Ани тутуб
Абдуллахоннинг олдина олиб келурлар. Хон хабарни сўрар.
(148 б) Катдилар айтур, Ҳожи Муҳаммадхон Нисойда эрди.
Сизнинг келган хабарингиз борди. Шул куни отланди. Тақи илғаб
келажур, хондин Пешгоҳдин айрилдук. Туна қун хон Урганч
бориб тушди. Бу хабарни эшиткандин сўнг Абдуллахон киши
юборди, Пўлод султон билан Темур султонга ярашали теб. Булар
ҳам қабул қилди. Бу қундин сўнг бири-биримизга ёмонлиқ
қилмағали теди. Тақи қайтиб Бухороға юруй берди.

АБДУЛЛАХОННИНГ ИККИНЧИ КЕЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Бу келмакликина уч нимарса сабаб бўлди.

Бириси ул ким Абдуллахоннинг овозасини эшитиб рум подшо-
ҳи Паёла подшоҳ теганни элчи қилиб юборди. Мен бу тарафдин
бўлайин, Абдуллахон ул тарафдин бўлсун. Тақи Шайх ўглини ўрта

ердин кўтарали, теб. Абдуллахон Паёла шоҳни яхши сийлаб кайтарди. Келганда Ҳиндустон йўли бирлан уч йилда келиб эрди. Паёла подшоҳ айтур, мундин Урганч борайин, андин туркман бориб, кемага ўлтуруб, Ширвон борсам, Истанбул бу йўлдин тўрт ойлик ер турур теб, Урганч келди. Ҳожи Муҳаммадхоннинг ўғли Муҳаммад Иброҳим султон барча молини олди. Румга етгудек харж берди. Тақи Манқишлоқга юбориб Ширвон кемасина солиб юборди. Абдуллахон муни эшитиб ёмон оғриди. Тақи (149 а) ул вақтда Ширвон румли кўлинда. Мовароуннахрнинг ҳожилари ва савдогари кизилбош юзини кўрмагали теб Урганч усти бирлан Манқишлоқ бориб кемага ўлтуруб Ширвон боратурган.

Абдуллахон Урганчга келмасдин бир йил бурун, Ҳожи Кўтас теган кўп ҳожиларга ва қарвонга бош бўлуб Хевак келди. Пўлод султоннинг улуг ўғли Боба султон барча молларини олди. Тақи пиёда Бухорога кувалаб кўяберди.

Ҳожи Кўтас Абдуллахон отланганда бориб юкунуб арз килур. Анда Абдуллахон айтур, Ҳожи Муҳаммадхон мендай подшоҳ, Урганч бошқа юрт, менинг навкарим эрмас теди. Анда Ҳожи кўтас айтди: «Тангла тангри кози бўлуб, пайғамбар шафоатчи бўлганда, сени тутуб юкунурман-да, айтурман «Худойим, Ҳожи Муҳаммадхоннинг кучи Абдуллахоннинг бир навкариндин ортук эрмас эрди. Абдуллахоннинг кучи ётар эрди, эринди. Тақи бориб менинг хаққимни олиб бермади», дерман. Хон айтипти: «Ҳожи, бир улуг ердин туттунг. Хўб-хўб, кўлимиздин келса қилали», тебти.

Учунчи сабаб ул ким Аваншхоннинг набираларининг барчаси ўлди. Абдулхоннинг лўлидин тукган бир номаълум ўғли қолди. Марв бирлан Обивард анга тааллук эрди. Ҳожи Муҳаммадхоннинг (149 б) иниларининг ўғлолари хар йилда Марвни чопуб, хайф Марв бу лўли бачага теб, кўп озор бердилар.

Нурумхон озорга чидамай Абдуллахонга кетди. Бу хаёл бирлан ким, хутбани Ҳожи Муҳаммадхон отина ўқумасам, Абдуллахон отина ўқугайин. Марвни менга берур, тақи қайта юборур, теб Абдуллахоннинг ўғли Абдулмўминхон Динмуҳаммадхоннинг қизиндин тукган эрди, бу нисбати ҳам бор.

Нурумхон бориб Абдуллахонни кўргандин сўнг Абдуллахон отланиб Марв келди. Марвнинг ўзбегини Бухорога сурмакка киши таъйин қилди. Марвага эга бўлди. Нурумхонга ичган шароби хумор қилди. Кайфиятнинг ғалат хаёли маълум бўлди. Бир кеча йигирма ўттуз киши бирлан қочиб Урганчга Ҳожи Муҳаммадхон қатина келди. Абдуллахон ул келганда Марв, Обивард ва Нисой ва Богободни олди. Дурунда Ҳожи Муҳаммадхоннинг ўғли Араб Муҳаммад султонки фақирнинг отам бўлғай, ул қолди. Дурундин ўзга Ҳожи Муҳаммадхон кўлинда Хуросондин вилоят қолмади. Абдуллахон қайтиб Бухоро кишлади. Урганч ўзбегининг оғзи ола бўлди. Ярми Абдуллахон келса урушали теди, ярми айтди, не учун урушамиз, Абдуллахон келса бузулуб борурмиз тақи яхшимиз, бек ва ёмонимиз навкар бўлурмиз. Ҳожи Муҳаммадхон элнинг урушмасин (150 а) билгандин сўнг Муҳаммад Иброҳим отли ўғлини Урганчда қўйди. Севинч Муҳаммад отли ўғлини, анинг икки

ўғлини, Муҳаммад Иброҳимнинг бир ўғлини ва ўзгина тааллук навкарини олди. Тақи Дурунға Араб Муҳаммад султон қатина борурман, тақи бахори бирлан Нисойни жовларман теб, улуг чилланинг ичинда Урганчдин чиқиб кетди. Ул вақтда Ҳазорасбда Темур султоннинг уч ўғли бор ва Хевақда тўрт ўғли бирлан Пўлод султон бор. Урганчда Ҳожи Муҳаммадхон ўғли Муҳаммад Иброҳим султон бор. Вазирда Маҳмуд султоннинг тўрт ўғли ва икки садақ боғлаган набираси бор эрди. Кичик чилла бўлган сўнг Абдуллахон келади теган овоза бўлди. Хевақдин ўн, Ҳазорасбдин ўн киши Доруған отаға қоравулликқа юбордилар. Хутнинг аввали куни ўзгасини олдўруб, уч. қоравул қочиб келди. Бу хабарни эшитгандин сўнг Муҳаммад султон айтди: «Абдуллахон мундин бурун келганда отам Ҳазорасбни ташлаб Хеваққа эви, эли бирлан кўчуб борди».

Тақи Хевақда улуг йиғин килди эрса, Абдуллахон тура билмай қайтиб кетди. Ҳоло ҳам бўлса шундақ қилмок керак теб, Хеваққа кўчти.

Тамом ўзбек султон бирлан кўчуб Хеваққа келдилар. Икки кун тургандин сўнг бири-бирини инона билмай Ҳазрат Пахлавон (150 б)нинг мазорларина бориб Куръондин онт ичтилар, мунинг бирлан ҳам бири-бирини инона билмай Хевақда йиғин килиб бирикиб туруб бўлмас. Вазирга борали, тақи кучимизни бир қилали йиғин бир ерда бўлсун теб, эрта бирлан туруб Темур султоннинг уч ўғли, Пўлод султоннинг тўрт ўғли бирлан барча навкар халқи араба бирлан тўйға боратургандек намоз вақтидин кўчтилар. Туш қайтканда дарвозадин арабанинг сўнги чиқди. Бўреларни юклаб, товукларни арабанинг кўтига боғлаб кетдилар. Икки минг эвлик кўчнинг олди пешинда ва сўнги эл ётқанда Заҳ ариқининг оёқина бориб кўндилар.

Ҳожамқули отли Абдуллахон сипахсолар қилган уч минг киши бирлан арабанинг кейинининг хануз қораси узулмай эрди, Хеваққа келиб кирди. Тақи дарвозаға келди. Жар қақиртди. Қолган ўзбек яхши ва ёмон барчаси келсун, инъом берайин, яхшиларина хондин сарҳад олиб берайин ёмонларин навкар қилайин теб. Халқ йиғилиб борди. Барчасининг отин хатға олди. Тақи айтди: «Саҳар отланурман, хондин умидли киши, жониндин ва молиндин умид қилган киши хоҳ ўзбек ва хоҳ раъият мендин колмасун», теди. Кеча туруб, саҳар отлаиб Пўлад султоннинг кетидин кетди. (151 а) Эмди Пўлад султонни айтали. Кеч пешин вақтда Хевақдин киши борди. Ҳожамқули Қушбеги келиб шаҳрга кирди, теб. Кўнгилларина ёмон келмади. Бўреларни арабаға маҳкам боғлаб, товукларға дон ва сув бермак бирлан бўлдилар. Эрта кўчтилар. Улуг чошт бўлганда Олма отишкан қалъасина бордилар. Шул вақтда қоравул келди, жов етди, деб. Арабани бир ерга йиғдилар. Тақи олдинда ясов ясадилар. Жов ясаб келди. Уруш солди. Кишини арабадин ва молдин чиқара билмадилар, Андак уруштилар, тақи қочтилар. Кўп молға бўлди. Тақи киши тушира билмади. Пўлод султоннинг ўғли Қўпчи султонни тирик тушурди. Андин ўзга султонлар барчаси қочиб Вазир бордилар. Бир от ва бир камчи.

Икки кун турғандин сўнг Вазир султонлари айтди: «Абуллахонга биз ҳеч ёмонлик қилганимиз йўқ. Хожиларнинг ва карвоннинг молин олиб ёмонлик қилган киши Боба султон турур. Муни ичимизда сакламағали теб, қуваладилар. Отаси Пўлод султон, икки иниси Ҳамза ва Пахлавонқули тўртиси Хожи Муҳаммадхоннинг кетидин Дурун бордилар. Маҳмуд султоннинг тўрт ўғли, икки набираси, Темур султоннинг уч ўғли Урганчдин Хожи Муҳаммадхон ўғли (151 б) Муҳаммад Иброҳим султон эви бирлан кўчуб Вазир келди. Анинг бирлан ўн тўра, кичикларин айтмайман. Буларнинг барчасина бош бўлуб турган Маҳмуд султоннинг Али отли ўғли бор эрди, бели маъюб, ўлтурганда ва юруганда тўн ичинда маълум бўлмас эрди. Отға миниб юрусга дард килур, тақи юрй билмас эрди. Барчаларининг тили ва оғзи ул.

Абдуллахон бориб кабади. Бир ойдин сўнг киши юборди. Боба султоннинг қилган ишина аччиқланиб келиб эрдим. Ул мунда йўқ. Қариндошман. Сизларнинг қилган гуноҳингиз йўқ. Мени келиб кўрунг, теб. Султонлар кенгаштилар. Тақи бири бирина айтдилар, Абдуллахон бирлан бизнинг орамизда қон йўқ ва кийна йўқ. Тақи ул ким Хожи Муҳаммадхон ўғлонлари бирлан Хуросонда тирик турганда, бизга ёмонлик қилмас, бориб кўрган яхши, тедилар. Тақи киши кўшуб юбордилар, беклар келиб онт ичсалар, чикиб кўрали, теб.

Абдуллахон Ҳасанхожаи накиб ва оталиқи Сархинбий ва девонбегиси Муҳаммад Боки ва Самарқанд ҳокими Хожибий ва парвоначиси Дўстимбий Арғунни юборди. Бу бешиси келиб тахта пул устинда ўлтурди-да, ўн султон, ўттуз-қирк қора киши булар бирга ўлтуруб онт ичтилар. Беклар дарвозага келган вақтда халқ айтиб турурлар (152 а), бу келган кишилар элнинг боши ва юртнинг мадори турурлар. Абдуллахон буларнинг бирисининг тирноқини тамом Урганчга бермас, Тутали, тақи бирга келган кишиларининг кўлина хат берали. Биз буларни душманлик учун тутқанимиз йўқ, иззат ва ҳурмат бирлан саклармиз. Хар қачон улар давлат бирлан Бухорога бориб тушсалар, биз бу бекларни узатали тегали. Али султон айтиб турур, бу не сўз турурки, сизлар айтатурурсиз? Абдуллахон бирлан ҳеч қачон оғришмаган қариндошимиз. Урганчни бизга бериб кетар. Агар бермаса олиб борур. Тақи хар қайсимизга Урганч ва Вазирдин ортук ер берур. Хожи Муҳаммадхон ўғлонлари бирлан тирик турганда бизга ёмонлик қилмоқ кўнглинда бўлса, тақи қила билмас. Халқ кўп зўр қилиб гурурлар. Тўра теган бедавлатларнинг бирисина халқнинг сўзи маъқул бўлмайтурур. Онт ичиб ўлтурганда йигитлар ҳужум қилиб келиб турурлар, султонлардин рухсатсиз бекларни тутали теб. Оқсақолликлар манъ қилиб қайтартибтурурлар. Бекларнинг онтина инониб тўра ва қора бориб Абдуллахонни кўрдилар. Тўраларни, додхоҳ ясавули ва ҳам Сағирич ҳокими эрди. Эшимбий теганга топшурди. Ўзбекни сипаҳсалор Ҳожамқули қалмоқга топшурди. Ҳожамқули уруқ-урукни, эв-эвни хатға олди. Ўн эвликни (152 б) ва йигирма эвликни бир давлатмандга қафилга берди. Тақи Муҳассил кўжуб сурди. Урганч бирлан Вазирни Сари ўғлон теганга

берди. Хевақни Дўрман Манглишбийга берди. Ҳазорасбни ўзига навкар бўлуб юруган бир Ҳожа бор эркандур. Ҳазорасбнинг Карвак теган кендин яна анга берди. Катни Урганчли туркманнинг баёт урукиндин ўзининг мулла имоми бор эркандур, анга берди. Тарих хижрий минг тақи иккида йилон йилинда Урганч юртини олиб қайтиб Бухорога кетди.

Пўлод султон ўғлонлари бирлан Дурунда Ҳожи Муҳаммадхон қатиға борди. Улардин бир ойдин сўнг киши борди, Абдуллахон Урганчни олди теб. Ҳожи Муҳаммадхоннинг улуг ўғли Севинч Муҳаммад султон, анинг ўғли Ибодулла, тақи бир ўғли Араб Муҳаммадхонки фақирнинг отам турур, анинг ўғли Асфандиёр султон, Ҳожи Муҳаммадхоннинг яна бир набираси, Муҳаммад Иброҳим султоннинг ўғли, Ҳожи Муҳаммадхоннинг яна бир ўғли, Муҳаммадқули султон барчаси уч-ўғил, тўрт набира, бир ўғли Абдуллахон бирлан Бухорога кетди.

Пўлод султоннинг уч ўғли, Динмуҳаммадхоннинг набираси Абдуллахонга Марвни пешкаш қилган дўли бача, буларнинг барчаси ўн бир тўра Ироқ кетдилар, Шоҳ Аббос мозий қатиға. (153 а) Пўлод султон ёшим етмишга етганда кофир ичина нечук борайин, мен бир тентак кишиман, мени Абдуллахон не учун ўлтурур, теди. Тақи қайтиб Абдуллахон қатиға кетди.

Ҳожи Муҳаммадхон қатинда уч минг киши эрди. Барчалари эвларига қайтди. Яхши ва ёмондин Ҳожи Муҳаммадхон бирлан юз эллик киши кетди. Абдуллахон Бухорога боргандин сўнг Пўлод султонни Кўпчи отли ўғли бирлан Ҳожи Муҳаммадхоннинг ўғли, Муҳаммад Иброҳим султонни, Темур султоннинг уч ўғли: Муҳаммад султон, Қодирберди султон, Абулхайр султонни, Маҳмуд султоннинг тўрт ўғли: Муҳаммад султон, Али султон, Араб Муҳаммад султон ва Оқ Бобо султон, Муҳаммад султоннинг икки ўғли, Шоҳали султон ва Шоҳбахт султон, бу айтқанимиз ўн икки садақ боғлағон, яна ўнга яқин кичиклар, барчасини бир кунда Сағирч вилоятинда Оқ сувнинг лабинда шаҳид қилди. Урганч ўзбегининг машҳур давлатманд кишиларина муҳассил кўюб молини олдурди. Қора ёмоннинг киши бошига ўттуз танга солди. Ул вақтда Абдуллахоннинг бир тангаси бир ашрафидин ортуқ. Топабилмай қочқаннинг тангасини кафил бўлган қишидин олди. Топа билмай ўғлин-қизин сотиб берган кўп бўлди. Бир қозондин ош ича турган ўн киши-ўн беш киши (153 б) бор эрди, барчасиндин бошқа-бошқа олди. Ўн яшар эркак ўғлонни бир эвлик битиди, Тақи танга солди.

Ҳожи Муҳаммадхон ини ўғлонлари бирлан бориб Қазвинда Шоҳни кўрди. Шоҳ Ҳожи Муҳаммадхонга қарши келди. Қўшина келганда отдин тушурди. Қўлундин тутуб олиб бориб ўрнунда ўлтурди. Қўл қовуштуруб туруб, яхши келдинг хуш келдинг, Хонбобо теди. Кўп инъом берди. Севинч Муҳаммад султон икки ўғли бирлан кофир ичинда тура билмон теб Румга кетди. Ўзгалари Ҳожи Муҳаммадхон бирлан уч йил турдилар. Йилон йили бориб эрдилар, ул йил турдилар, Йилки йили турдилар.

Кўй йили ялтироқ юлдузи туккан чокда Абдуллахон ўғли

Абдулмўминхон Хуросоннинг тамом вилоятларин олиб эрди. Асфаройин теган вилоятда қизилбош қабилиб қолиб эрди, келиб ани қабади. Асфаройин ҳокими киши юборди.

Шоҳ Аббос улуғ чирик бирлан Қазвиндин отланиб Бастом келди.

ҲОЖИ МУҲАММАДХОННИНГ ИРОҚДИН КЕЛИБ УРГАНЧНИ ОЛГАНИ.

АБДУЛЛАХОННИНГ УЧУНЧИ ҚАРРАТ УРГАНЧГА КЕЛГАНИНИНГ ЗИКРИ

Ул вақтда Астробод туркманнинг Имир теган уруки Алиёрбек теганнинг қўлинда эрди. Бистом (154 а) бирлан Астробод кенди бири-бирига яқин бўлур. Султонлар Ҳожи Муҳаммадхон қатина келдилар-да, айтдилар, Астрободдаги туркман ўз элимиз. Эшитамиз Хевақда сипоҳдин олтмиш киши, Урганчда қирк киши бор эрмиш. Борсақ туркманнинг кўмаки бирлан юртни олиб, андин сўнг фалак нечук айласа, анга лойик иш қилур эрдик. Агар шоҳга айтсақ руҳсат бермас, айтмай шу кеча кетали дейтурурмиш.

Хон ўхшатмади. Хоннинг сўзин тутмадилар. Ҳожи Муҳаммадхоннинг икки ўғли Араб Муҳаммад султон ва Муҳаммадқули султон, Пўлод султоннинг уч ўғли Бобо султон, Ҳамза султон ва Паҳлавонқули султон, элнинг олди ётқан чоқда отланиб кетдилар. Сахар туркманнинг қоравули турган ерга келдилар. Кун туш бўлганда Астробод келдилар. Ҳожи Муҳаммадхон эрта шоҳ қатиға борди, таки воқеотни айтди. Шоҳ айтди: «Абдуллахон тирик турганда юртни талаб қилмок ўхшамас, агар олсалар ҳам бошларин берурлар. Эмди улар мендин берухсат кетдилар. Қайтиб менинг қатимға келмакка уялурлар, ўзга ерга кетарлар, таки зойиё бўлурлар. Сен Хонбобо уларнинг кейининдин бор! Айтғил, уялмасунлар, қўрқмасунлар! Яна қайтиб менинг қатимға келсунлар» — теги.

Ҳожи Муҳаммад бу сўзни эшитган (154 б) дин сўнг икки набирасини ва қўшини қўюб яланг от бирлан илғади. Таки Астрободда кейининдин етди. Андин Куран тоғина келдилар. Така ва ёвмутдин эллик-олтмиш киши қўшулди. Ул вақтда Манқишлоқ бузулуб эрди. Эрсари манғитнинг кўп чоққан сабабиндин Кўрдуш ва Ўрта қудуқға келиб ўлтуруб эрди. Эрсари ичина келдилар. Андин беш-олти юз киши қўшулди. Така ва ёвмут Маҳмуд султон ўғлонларининг раъияти эрди. Маҳмуд султон Ҳожи Муҳаммадхон бирлан онаси бир эрди. Ул сабабдин Ҳожи Муҳаммадхон ўғлонларина эгардилар. Эрсари Пўлад султон ва Темур султоннинг раъияти эрди. Улар Бобо султонға эгардилар. Пешгоҳ келгандин сўнг Ҳожи Муҳаммадхон икки ўғли бирлан Урганч кетди. Бобо султон икки иниси бирлан Хевак борди. Сари ўғлон Урганчнинг аркина қабади. Қатинда эллик кишиси бор эрди. Кеча бўлгандин сўнг қалъанинг бир ерин тешиб кирдиларда, Сари ўғлон бошлик барча навқарин ўлтурдила. Така ва ёвмутдин беш-олти киши

қолди. Ўзгаси ўлжани олди. Тевасига ошлиқни юклади. Тақи эвига қайтди. Бобо султон Хевақға борди. Ул вақтда Хевақнинг эрки йўқ эрди. Улуғ қалъага қабалди. Сарт қалъани бузди-да (155 а) Берди Манглишбийни юз кишиси бирлан ўлтурди. Ҳазорасб ҳокими, Кат ҳокими Бухорога қочти, Бобо султон бирлан келган эрсаридин ўн бешча киши қолди. Ўзгаси ўлжани олди. Тевасина ошлиқни юклади. Тақи эвига қайтди. Бобо султон Хевақда ўн кун турди-да Хонқоҳ борди. Иниси Ҳамза султон Хонқоҳда ўн кун шароб ичар ман теб турди. Бобо султон Ҳазорасбга бориб яхши ва ёмонига саронжом бериб, қайтайин теб Ҳазорасбнинг жаҳон намоянда тушуб эрди, бир йигит қибла тарафина қаради, тақи эй бу келатурган кишиларни кўрунг, бири бу не кишилар турур теди. Бобо султон кўпуб бокди. кўрди ёв бир бостура, Ўбчум пўш кийимли, калта чипор отли, қиличи эгнинда, якка илгари кела турур. Анинг кейининдин бир чобдор отли, анинг кейининдин ўттуз киши бир тўп келади.

Бобо султон роҳ-равнинг усти бирлан дарвозага югурди. Дарвозанинг бир тахтасини Бобо султон ёпди. Яна бирисини ёпмасдин бурун калта отли дарвозани уч қаррат чопди. Анинг кейининдин чобдор отли уч қаррат чопди. Иккиси ҳам қайта берди. Қалъанинг устундин тўфанг бирлан отдилар. Дарвозанинг олдинда тўфанг етмас ерда туруб йиғилди. Юз эллик (155 б) киши бўлди. Хабар сўрди. Сартдин бир сарт айтди: «Бобо султон қалъанинг ичинда, ташқарида сипоҳдин ҳеч киши йўқ. Иниси Ҳамза султон Хонқоҳда». Бу сўзни эшиткандин сўнг кейинига киши чоптурди. Бу тўрган юз эллик киши Хонқоҳга юруй берди. Туш вақтинда гофил Ҳамза султоннинг устига борди. Ул бозор ичига тушуб эрди. Пиёда туруб урушти. Эллик-олтмиш киши бўлди. Тушдин то эл ётқунча урушти. Эл ётур чокда ёв тўп-тўп пиёда бўлди. Тақи бир нечаси урушти, бир нечаси гофил томни тешиб ичкари қира қолди. Барчасини олиб шул ерда ўлтурди. Эмди бу ёвнинг нечук тез келганин айтили.

Абдуллахон тарихи хижрий минг тақи тўртда кўй йилинда чирикин келтуруб ялтироқ юлдузи тукган вақтда Бухородин отланди. Мундин илгари айтдук, ул кунларда ўғли Абдулмўминхон Асфаройинда эрди. Бу киш ўғлум бирлан Хуросон кишларман. Тақи агар ўхшаса баҳор Ироқ устина юрурман теб, Хўжамқулига ҳукм қилди. Сен эравул бўл! Тақи Чаҳоржўйдин ўтаурман Кўрдушда ўрдакка қуш солайин теб. Хўжамқулига тааллуқ лашқар сувдин ўтган вақтда, Ҳазорасб ҳокими қочиб борди-да, бу кун тўрт кун бўлди. Бобо султон (156 а) Ироқдин келиб Хевақда Манглишбийни ўлтурғали теб айтди. Шул замон қочиб келган хожани Абдуллахон олдига юбориб турур.

Хон хабарни сўрғандин сўнг Хўжамқулига ҳукм қилиб турур. Сен Урганч устига юр ва муна мен ҳам кейинингдин бордим теб.

Бобо султон Хевақни олғандин сўнг ўн уч кунда Ҳазорасбнинг дарвозасина ёв қелди. Ҳамза султонни Хонқоҳда олғандин сўнг Хўжамқули етишди. Шул кечаси Ҳожи Муҳаммадхон устига юруди. Ҳожи Муҳаммадхоннинг кичик ўғли Муҳаммадхон султон

ёвга баҳодир, откучи, туғушли яхши йигит эрди. Ул отасина айтди, сиз ақам бирлан Урганчда турубсиз, мен бир неча кишини олиб Бобо султон қатиға борайин, теб. Урганчнинг чиғатой ва туркмандиндин бир неча киши олди. Бухороға олиб борған Урганч ўзбекидиндин манғитға савдоға борурман, теб, бу ишлардин гофил кўп киши келиб эрди, бир икки юз киши топди. Таки Бобо султон қатиға теб дарё ёкаси бирлан Ҳазорасб кетди. Гофил чилпуқ қалъасининг рўбарўйи на келиб эрди, олдиндин жов чикди. Бир ерга йиғилиб турди. Ёв минг кишидин кўп эрди. Боши Хўжамқули қалмоқ келиб уруш солди. Тўғарак қабади. Таки хукм килди. Султонни қутқарманг (156 б) тутунг теб. Кўп уруштилار. Ўла ва ярали бўла, Муҳаммадқули султоннинг кишиси оз қолди. Султон айтди, мундағ урушсак биздин бир киши қолмас. Келинг халқ ўғли бир ердин чопуб чиқали. Эмгаклимиз ўлар, ўразлимиз кутулур. Султоннинг бу сўзини маъқул кўруб, барчаси бир ердин кўтарила чоптиллар ёв икки ёрила берди. Боши бутун ёвдин чикдилар. Султон шул қочқандин отаси қатиға бормали. Манғит юртина борди. Манғитнинг бир бош мирзоси бор эрди, Кўчак отли. Анинг синглини Ҳожи Муҳаммадхон Муҳаммадқули султонға олиб бериб эрди. Қайин акаси Кўчак мирзонинг эвиге борди. Ул тутуб ўрусға юборди. Муҳаммадқули султон кўп йиллардин сўнг ўрусда ўлди. Муҳаммадқули султон бирлан боскидан чикқан кишилардин бир киши қочиб Урганчда Ҳожи Муҳаммадхон қатиға борди. Шул замон Ҳожи Муҳаммадхон ўғли Арабмуҳаммад султон бирлан қочтиллар. Икки кун юруб, учунчи кечаси бир ерга тушуб етиб эрдилар, от оёқининг овози келди. Садақларин боғлаб отландилар. Ёв келиб куюлди. Қўшларин ва Навкарларининг ярмини олди. Ўзлари оз киши бирлан куртулди. Сабо чошт вақтинда яна (157 а) етди. Урушуа-уруша кетдилар. Яна қолған кишиларининг ярмин олди. Ярими бирлан уруша-уруша куртулуб Астробод борди. Андин Қазвинда шох қатиға бордилар. Ҳазорасбда Абдуллахон ўзи келиб, Бобо султонни тўрт ой қабаб олиб ўлтурди. Бобо султон қатинда ўз навкариндин ўн беш киши эрсари туркмандиндин уч киши бор эрди. Андин ўзга бариси Ҳазорасбнинг сарти эрди. Ҳазорасбнинг ҳам яхши халқи кенда қалъаға кирмай қолди. Қалъа ичинда касба эрди.

ХОЖИ МУҲАММАДХОН ЎҒЛИ АРАБМУҲАММАДХОН ВА СЕВИНЧ МУҲАММАД СУЛТОННИНГ КЕЛИБ ЮРТГА ЭГА БЎЛҒАНЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Тарих хижрий минг тақи олтида тақуқ йилининг оёқинда Абдуллахон ўлди. Ит йилининг аввалинда Қазвинда Шох Аббосға Абдуллахон ўлди теб киши борди. Бу хабарни эшиткандин сўнг Шох Аббос лашкарга жар қилиб отланиб Бистом келди. Ҳожи Муҳаммадхон Шох Аббосдин рухсат тилади-да, айтди: «Абдуллахон ўлганидин сўнг ўзбек Абдулмўминхонни ўлтурур. Ул вақтда биз юртимизга яқин бўлмасак, бизнинг жамоатимиздин Мовароун-

наҳрда козок бўлуб юруган кўп турур. Онларнинг бирисини халк келтуруб подшоҳ килурлар. Андин сўнг /1576/ бизга подшоҳлик етишмас», теди. Шох Аббос, Хожи Муҳаммадхоннинг ўғли Муҳаммад Иброҳим султоннинг ўғли бор эрди, Бурундук отли, ул вақтда йигирма беш яшар йигит эрди, ани олиб колди. Хожи Муҳаммадхон ўғли Араб Муҳаммад султон, анинг ўғли Асфандиёр султонга рухсат берди. Асфандиёр султон ул вақтда ўн уч ёшинда эрди. Булар кеткандин сўнг Нурумхонга ҳам рухсат берди. Хожи Муҳаммадхон Астробод келди. Андин ўтуб Куран тоғина келди, така халкнинг ичина. Эмди не ерга кетарин билмай ҳайрон бўлуб туруб эрди, ул кулларда ота ва ўғул иккисининг қатинда яхши ва ёмон ўн беш кишилари бор эрди. Саратон ичи кун иссиқ бир кун эртонг намозини ўқуб тоғнинг соясинда ўлтуруб эрдилар Дурун тарафиндин икки отлининг қораси пайдо бўлди. Якин келган сўнг танидилар, иккиси ҳам найман, Арабмуҳаммад султоннинг Бухорога тушуб кетган навкарларидин эрканин келиб хонга кўрунуш килдилар. Таки қайтиб юкунуб арз килдилар Абдулмўминхон ўлди. Худойи таоло сизга узоқ ёш бергай. Хон бу воқеотни яхши тақрир кил теди. Улар айтадилар, биз Марвдин келамиз. Абулмўминхонни кеча кўчуб бора турганда Зомин қалъасининг олдинда отасининг /158 а/ беклари ўк бирлан отиб ўлтурдилар. Шул кечаси мен бери кетдим теб Марв ҳокимининг кишиси келди. Биз сизни Ироқда топармиз теб бора эрдик. Нисойда хабар топдуқ, Шох Аббос Бистом келди теб. Андин Дурун келиб сизнинг туркман ичина келганингизни эшитдуқ, Таки бандалиққа келамиз.

Шул соат отландилар. Таки саккиз кунда Урганч келдилар. Урганч бирлан Вазирни Хожи Муҳаммадхон олди. Хевак бирлан Катни Арабмуҳаммадхон олди. Ҳазорасбни Асфандиёр султонга бердилар. Абдуллахоннинг Урганчдан ҳайдаб олиб кетган ўзбекидин бир ўғлон қолмади, барчаси келди. Хожи Муҳаммадхоннинг улуг ўғли Рум кетди теб юкорида айтиб эрдук. Ул Румда эшитди ким, Абдуллахон ўлган эрмиш теб. Андин Ширвон келди. Юртдин хабар олайин теб келгандин сўнг не воқеот бўлганини эшитди ва билди. Таки кемага миниб Манқишлоқдин чиқди, сичқан йилининг бошинда. Хожи Муҳаммадхон ит йили келиб эрди. Ул икки йилдан сўнг Хожи Муҳаммадхон Урганч бирлан Вазирни анга берди. Ўзи Хевадга келиб кичик ўғли Арабмуҳаммад султон қатинда бўлди. Бир ўғли колди /158 б/ Ибодилла отли. Бир йилдин сўнг ул ҳам отаси кейининдин кетди. Хожи Муҳаммадхон тарих ҳижрий минг таки ўн бирда, барс йилининг оёқинда саксон уч ёшинда ҳақ раҳматига кетди.

АРАБ МУҲАММАДХОННИНГ ПОДШОҲЛИКИНИНГ ЗИКРИ

Ўғли Араб Муҳаммад султонни хон кўтардилар. Кат вилоятини, Ҳазорасб устига Асфандиёр султонга берди. Хон бўлгандин олти ойдин сўнг қўш ёйиқ теганда юруган ўруснинг козоқиндин минг киши саратоннинг аввали куни ғофил келиб, Урганчнинг қалъасина

кирди. Шаҳарда раъиятдин ўзга киши йўқ эрди. Хоннинг ўрдуси ва сипоҳ халқи Аму сувининг лабинда эрдилар. Хевақда хонга киши чобтурдилар. Етти кунда хон келди.

Урганчда раъиятдин минг кишини ўлтурди ва минг қиз бирлан жувонни олди. Минг арабага яхши моллардин юклади. Бўз ва бўёғли ва палос ва тўн ва тўшак-ястук мундаг нимарсаларнинг барчасини ўтга ёқди. Буларни саранжом қилгунча етти кун бўлди. Андин сўнг Урганчдин чиқиб дарё лабига юруди. Араб Муҳаммадхон олдига бориб ўр қазди ва жибқиди. Икки кун уруштилар, учунчи куни жибни зўр қилиб олиб. Тақи босиб ўтди. Ўрус /159 а/ пиёда, бизнинг халқ отли илғаб икки фарсанг ер юзунда келиб яна ўр қазиб жибқидилар. Бизнинг халқнинг гарази бу ким, иссиқ кунда чўлда ола кўрали; сувга боргандин сўнг тўғайда ўрус бир кунда қалъа солур. Андин сўнг ўрусга киши юборур. Андин кўмак келур. Ушбу ерда барчамиз қиралали теб, зўр қилдилар.

Ўрус юклаган сувини тамом қилди. Уруштилар ўрус қон ича бошлади. Бешланчи куни қонни ҳам товсутти. Ўзбек ҳар ердин тўп-тўп бўлуб чобти. Ўрусни ўлтуруб-ўлтуруб қайтди. Ул арабадин чиқиб уруша эрди. Ахир арабанинг ичиндин чиқа билмади. Ожиз бўлди. Еттиланчи куни барча иттифок бирлан чобтилар. Арабага келгандин сўнг отдин тушуб Қуран ичига кириб қилични кўя бердилар. Халқ ўлжага бўлганда юз ўрус қочиб дарё лабига бориб Тук қалъасининг куйсида яғочдин қалъа солиб балиқ олиб едида ўлтурди. Араб Муҳаммадхон бориб кабади. Тақи ўнбеш кунда олди.

ҚАЛМОҚНИНГ АВВАЛ КЕЛГАНИ

Ўрусни олгандин олти ойдин сўнг қалмоқ келди. Мундин илгари ўзбек мусулмон бўлгандин бери ҳеч қалмоқ келгани йўқ эрди. Хожакқули /159 б/ бирлан Шайх Жалил тоғининг орасидин ўтуб сувнинг икки лабинда ўлтурган элни то Тук қалъасинача чобди ва Абуричидин чиқиб кетди. Араб Муҳаммадхон кетидин бориб асирни ва молни олиб қолди. Аммо қалмоқдин киши ола билмадилар.

КОЗОҚ КЕЛГАНИ

Тақи ул ким Мовароуннаҳрда юруган Элбарсхон ўғлонлариндин Хисрав султон теганини найман халқи бир кеча Хевақнинг ичига киргуздилар. Араб Муҳаммадхонни ўлтуруб Хисрав султонни подшоҳ қилали, теб. Кенгаш ичиндаги кишилардин икки киши келиб хонага хабар қилди. Хисрав султонни тутуб ўлтурдилар. Келтурган кишиларнинг боши Найман Сўфи мирзо теган эрди. Ани ҳам ўлтурдилар. Ўзгаларига тегмадилар.

ИККИНЧИ ҚОЗОҚ КЕЛГАНИ

Бу воқеотдин икки йил ўткандин сўнг уйғур халқиндин йигирма киши оқсақолис Паношмирза теган барчаси Урганчдин Самарқанд бориб Хасақулихон авлодидин Солиҳ султон теганни сувнинг оққаси бирлан Урганчда ўлтурган ўзбек ичина олиб келдилар. Ани

эшитиб Араб Муҳаммадхон Хевакдин борди. Халқ хонга келди. Қозокга бормадилар. Икки юз бориб эрди. Ул ҳам қочти-кетди. Солиҳ султонни тутуб келтуруб ўлтурди. Йигирма уйғурнинг ҳеч қайсисин ўлтурмади /160 а/ Мен қарачи халқим билан ёмон бўлман, ҳар ким ёмонлиқ қилса ани худога солдим. Туна кун Сўфи Мирзо Хисрав султонни келтурди эрса, ани ҳам мен ўлтурганим йўқ. Иниси Бобо мирзо подшоҳим сенинг душманинг ер юзинда бўлмасун теб, ўзининг туккан иниси Бобо мирзо ўлтурди. Холо ҳам бўлса уйғур халқи ўлтурурман теса ўзлари билур. Мен ўз қўлим бирлан тутуб ўлтурман, теди. Уйғур халқи ўлтура билмади.

Эмди Абулғозихон айта турур. Қадимий халқ бу замоннинг халқиндин яхши эрди. Агар эл ва халқ йиғилиб киши ўлтура билур бўлса ва ё гуноҳкор сўрай билур бўлса ва ё бир иш бошқармоқ қўлиндин келур бўлса, не учун бир мардга подшоҳ от кўюб эвининг тўринда ўлтуртуб, барча халқ ихтиёрларин анинг қўлига бера турурлар. Ахир отамиз хоннинг бошина ва барча юрт халқининг бошина хоннинг кенглиги ортуқ гуноҳларни афв қилгани теди. Мундин ўн йилдин сўнг иккинчи қалмоқ келгани. Бақирған устиндин яна бир минг қалмоқ келиб элни чопуб асир ва мол олиб кетди. Анинг кейининдин ета билмадилар.

Араб Муҳаммадхоннинг етти ўғли бор эрди: аввал Асфандиёрхон, иккинчи Ҳабаш султон, учунчи Элбарс султон, тўртунчи /160 б/ Абулғозихон, бешинчи Шариф Муҳаммад султон, олтинчи Хоразмшоҳ султон, еттиланчи Авған султон.

Асфандиёрхоннинг онаси ўз жамоатимиздин эрди.

Ҳабаш султон бирлан Элбарс султоннинг онаси найман қизи, иккиси бир онадан эрди.

Фақир онамининг жамоатини юкорида айтдум. Андаг ҳам бўлса яна айтали. Онамининг оти Мехрбону хоним. Отаси Жонгози султон, анинг отаси Шерғози султон, анинг отаси Султон Ғози султон, анинг отаси Элбарсхон, анинг отаси Берка султон, анинг отаси Ёдгорхон. Отам бирлан онам иккисининг ҳам отаси Ёдгорхон турур. Шариф Муҳаммад султон бирлан Хоразмшоҳ султон иккисининг онаси бир Хожа Мавдуд Чишти авлодидин эрди, Чишт Хиротнинг кенди турур.

Авған султоннинг онаси Абулхайрхон авлодиндин эрди.

Отамиз Араб Муҳаммадхон тахтга ўлтургандин сўнг ўн тўрт йил бўлганда, Ҳабаш ва Элбарс жов бўлганининг аввали. Ҳабаш султон ўн олти ёшина етти. Элбарс султон ўн тўрт ёшина етти, иккиси ҳам Хевакда ўсти. Араб Муҳаммадхон Урганч бориб эрдилар. Хевакда давлат шаробина маст бўлган ўзбекнинг йигитлари Ҳабаш султон бирлан Элбарсни отлантуруб Урганчга ва Вазирга жар қила киши юбориб чирикнинг олди ва орти йиғилгунча Пештоҳ /161 а/ теган қудукда, Урганчдин йилдам отлига бир кунлик ер бўлур, бориб ўн кун турдилар. Араб Муҳаммадхон киши юборди, қайтиб келсунлар, шаҳри Вазирни берайин, теб.

Бориб кўрмакка отамдин кўрқаман. Чирикдин келгандин сўнг кўрарман, бўлғай теб борған кишини кайтарди. Ҳар ерда талабли йигит бўлса тўп-тўп бўлуб кетдилар. Араб Муҳаммадхоннинг

оталикларининг ўғлонлари ва вакилларининг ўғлонлари барчалари кетдилар. Шул вақтларда халқ хондин андаг қўрқар эрдилар ким, барча ўзбек бир йилгача эвина кириб хотун бирлан ётмасун теса, ҳеч кишининг ҳадди йўқ эрди, эв тарафина бир кадам кўя билгай. Хон кўрунушга чиқиб халқга айтса, ини ва ўғлунгизни Ҳабаш қатиға юборманг, агар ҳар ким юборса мендин яхшилик умид қилмасун, менинг бу сўзумни бир-бирингизга айтинг теб ҳукм қилса, киши юбориб Шаҳрларда ва бозорларда ушбу сўзни айтиб жар чорлатса, бир кишининг ҳадди йўқ эрди, эвиндин ташқари чиқа билгай. Ичиндин халқнинг кетганин ёмон кўрди. Тошиндин ҳеч нимарса айтмади. Халқ ўглининг қатина борганини яхши кўради, хон агар ёмон кўрса, манъ қилур эрди, теди, тақи кетмак бирлан бўлди. Ул борғандин Хуросонни чопуб кайтди. Тақи /161 б/ отасига ҳар ўгли бир кишидин совғат юборди. Ўзи Урганча бир манзил ер келди. Чирикка борган кишилар эвли эвина кетди. Султонлар қатинда номусли ва орли йигитлардин етмиш ё саксон киши қолди. Шул вақтда уйғур Қурбон ҳожи теган, хоннинг андин улуг беги йўқ эрди, ани юборди, ўғлонларим мени келиб кўрсун теб. Ҳожи сабохий пешин вақтинда қайтиб келди. Мен ҳам отамни кўрайин теб эшикка бориб эрдим, Ҳожи ҳам эшикка келди, хон қатина бирга кирдук. Хон, кўрган эшитганингни айт, Ҳожи! — тедилар. Не айтийин хоним, борганима пушаймон бўлдум. Юкориси Доруган ота куйиси Бақирган отагача ўлтурган ўзбек ўғлонларининг қатиға йиғилиб турур. Ит бошли ва сиғир оёқлидин ўзганинг барчаси бор. Мен бир оғиз отангиз чорлата юборди теб айтиб эрдим, минг ердин кичқурган овоз келди, ҳар қайсиси бир нимарса айтиб. Хоним иш ёмон бўлди. Ўзунг билурсен, менинг сенга жоним куйганда, ўзгаларнинг тўнининг этаки куймас. Эмди Хевақга кетакўр. Бу золимлардин йирок бўл. Элимиз, халқимиз бир маслаҳат қилурмиз.

Бу сўзни эшиткандин сўнг, хоннинг қўли-оёки суёт бўлди. Тили тутулди. От эгарла тевани юклатди. Кун боткандин сўнг отланиб /162 а/ Хевақга кетди.

Хондин ўзга барча халқ, биламиз, Ҳабаш, Элбарснинг қатинда етмишдин ортуқ киши йўқини. Худойи таолонинг амрина ҳеч чора қилиб бўлмас. Бир кишидин сўрмади, бу сўз ростму турур ва ёлғонму турур теб. Ҳабаш бирлан бизнинг хоннинг ораси эртонг кетган киши туш бўлмасдин бурун бориб келур эрди. То бир кишини юбормади кўруб кел, не миқдор кишиси бор теб, айтмади. Чирикдин келгани эвина кетди. Бурунки эвиндагиси келур фурсат бўлгани йўқ. Ҳабаш Урганч яқинина келганли икки кун бўлди. Бу кўп лашкар осмондин туштиму ё ердин чиқтиму, қайдин келди теб, кўнглига келмади.

Хон кетгандин сўнг Ҳабаш, Элбарс Кирон Қирини бориб тушди. Ул вақтда Маздеҳқон қалъасиндин то Бақирганнинг бери юзи Қуйғун теган ергача бугдой экилур эрди. Бизнинг хон Тук қалъасининг юкорисиндин бир арик қаздуруб турурлар. Фақир дунёга келмасдин бир йил бурун. Мезон бўлганда сақасини кўмарлар эрди. Бугдойни ўрган вақтда очарлар эрди. Бир неча йилдин сўнг арикнинг кенглиги откан ўқ ўтмасдай бўлди. Сувнинг оёки Қуйғун

борди. Андин Ачи тенгизига борди. Ёлғуз бугдой экилур эрди. /162 б/
Отли киши ўн кунда бугдойнинг Тошиндин айналиб кела билмас
эрди. Ул вақтда пул-пучак, ярим мисқол кўмуш бир танга ерина юрур
эрди. Бир тангага ярим тева юки бугдой берулар эрди. Бир мисқол
кўмушга бир харвор бугдой берулар эрди.

Эмди айта турган сўзумиздин қолмағали. Ҳар ерда хоннинг онбор
килиб қўйган ошлики бўлса, отасина тааллуқ ихлосли навқарининг
ошликини олди. Тақи навқарга берди. Муни эшитқандин сўнг ошлиқ
олмоқ учун Қора ёмоннинг барчаси борди. Яхшисидин ҳам борди.
Беклар орада юрудилар-да, хондин шахри Вазирни тавобий
туркманлари бирлан Ҳабаш, Элбарсга олиб бердилар. Андин сўнг
тўрт минг киши бирлан бориб Хевакда отасини кўрди. Тақи қайтиб
Вазирга келди. Беш йил ота-ўғул бўлуб ўлтурдилар. Олтиланчи йили
Элбарс султон Обивардни чопарман теб отланиб Хевак келди.
Отасини кўрмади. Чирикнинг олдин ва ортин, йиғарман теб Сағча
Кудугина борди. Ул вақтда хон Хевакдин отланиб Урганч кетди.
Элбарс султоннинг қўйган кишиси кейининдин бориб хабар килиб
турур эшитгач отланиб Хевакга келиб кирди. Хон ул вақтда
Рештобон Отада эркандур. Хон /163 а/ қатинда шул кунни ёвға
урушгудек кишидин ўттуз киши бор эркандур. Саҳар Вақтинда
Хевакдин киши келиб турур, Элбарс султон келиб Хевакга кирди теб.

Хон қатиндағи хожаи оқиллар айтиб турурлар. Бориб Хевакнинг
дарвозасини тушмак керак. Сизни келади теб эшитқандин сўнг тура
билурми, чиқар-да кетар, теб Илғаб келиб Хевакнинг Хастагон теган
кендина тушуб турурлар.

Элбарс султон хоннинг Хастагон келганини эшитгач, беш юз
киши юборди. Бор тақи отамни тутуб олиб кел, теб. Хон ҳавлига
қабалди. Элбарс султоннинг кишилари отдин тушуб тўрт тарафдин
уруш солди. Ул вақтда офтоб ботди. Коронғу бўлгандин сўнг, деворни
ҳар ердин тешти. Тақи кирди. Хонни отга миндуруб жиловини олиб,
ярим кечада Хевакда Элбарс султоннинг олдина олиб келдилар.
Отасини бир эвга солди. Эшикинда киши қўйди. Ўттуз йилдин бери
йиғилган хазинани олди. Тақи итга ва қушга берди. Отасининг
бекларининг барчасини тутдуриб бўлган молларининг барчасини
олдурди. Тақи отасини тирик қуюб Хевакдин чиқиб эвга кетди.

Элбарс султон отасин тутуб /163 б/ молин олиб юруганда,
Асфандиёр Султон Хазорасбда, Ҳабаш султон, фақир ва Шариф
Муҳаммад султон Урганчда халқни йиғиб турдук: Элбарс султон
устина юрумакни оқсақоллар ўхшатмадилар... Анинг учун бизга
шиддат килиб хонни ўлтурур. Бормасак молин олур, тақи ташлар-да
кетар тедилар.

Элбарс султоннинг эви бизнинг эвимизга яқин эвга келди.

Асфандиёр султон Араб Муҳаммадхон бирлан бизнинг йиғин
килиб ётқан еримизга келдилар. Элбарс султоннинг устига бордук.
Уруша билмади, қочти-да, беш-олти киши бирлан қирға чиқиб кетди.
Эвини ва элини қобдук. Барча султонлар хон қатига йиғилдук.
Отамни кўрайин теб келдум. Ўрдуда якка намоз шом ўқуб туруб
эрдилар. Намоздин фориғ бўлгандин сўнг яқинларига келиб
ўлтурдим-да, айтдум: «Элбарс султон беш олти киши бирлан

қирға чиқиб кетди. Эмди не фикр қиласиз». Айтдилар, сенинг кўнглингга не кела турур? Мен айтдум: «Бу арабанинг улуғ йўлиндай кўринатурган нимарсадай. Аммо сиз ани қилмассиз».

Айт? — тедилар. «Асфандиёр султон бирлан фақирға ҳукм қилунг. Ҳабаш султонни ўлтурали-да, бориб Элбарс султонни Ўлтурали. Андин сўнг қолган беш ўглингизнинг ҳеч қайсиси сизнинг ҳукмингизга тажовуз қилмаслар». Яхши айтасен /164 а/ Чин ҳожи отли оталиклари бор эрди. Анинг отин тутдилар. Мен анинг бирлан сўзлашайин: Сен бор, тақи фалон ва фалон теб, беш кишининг отин тутдилар. Ондарға кенгаши, андин сўнг бориб Асфандиёр султонга кенгашиди-да, ушбу кечанинг ичинда келиб менга жавоб бер! тедилар.

Мен бориб сўзлашиб келдум-да, айтдум, Асфандиёр султон бошлиқ барчалари айтдилар: «Биз бу чоқғача уларға айта билмай эрдук. Бу иш мундин илгари керак эрди. Холо ҳам бўлса кечка кўймасунлар. Яхши иноят қилиб турурлар теб, арз қилдилар тедум.

Хон айтдилар: «Мен Чин ҳожиға кенгашидим эрса, ул айтади: «Ўғлонларингизнинг бирисия ўлтурсангиз, андин сўнг қолганининг ҳеч қайсиси сизга инонмас». Мен эмди қила билмайман, Абулғози. Мен айтдум: «Беш-олти йил мундин илгари Хуросондин келганда, Чин ҳожининг ақаси Курбон ҳожини Ҳабаш султон бирлан Элбарс султонни чақирта юбордингиз. Иккисининг қатинда етмишдин ортук киши йўк эрди. Сизга келиб айтди: Ит бошли ва сифир оёқлидин ўзганинг барчаси йиғилибти теб. Сизга ёлгон сўзлаб Хевақға кочирди. Мунинг ҳам ғарази Ҳабаш султон, Элбарс султонни уйғур, найманнинг жиёниди, улар бўлеун дейтурур. Тақи бири ул ким /164 б/ Элбарс султоннинг эшигинда ихтиёр бўлуб турган Дўстум бирлан Эшим ул иккиси Чин ҳожининг яқин иниси. Элбарс султон ўлса ул ҳам ўлмак керак. Сизни тутуб, эвга солиб, молингизни олғандин сўнг, эмди не қолди. Тангла мундин ёмон кишилар бўлур, пушаймон қилурсиз, фойда бермас тедим. Бир соат фикр қилиб турдилар-да, мен бу ишни қила билмайман, кўй Абулғози тедилар».

Хондин умид узгандин сўнг отланиб ярим кечада Асфандиёр султон қатиға бордим. Воқеотни айтдум. Тақи хон бўлмаса, не ерига сиз ўхшатсангиз, фақир қиламан, тедим. Айтди: «Андағ айтма Абулғози. Отам муносиб кўрмаган ишни, мен қил! — теб, ҳаргиз айтман». Эмди бу сўзни айтқучи бўлма тедилар. Қайтиб эвимга келдум.

Асфандиёр султоннинг навкарлариндин бир найман йигити менинг кеча бориб сўзлашиб қайтқанимни билиб бориб, Ҳабаш султонга хабар қилди. Андин сўнг менинг бирлан душман бўлди.

Отам Хевақ қайтиб кетди. Асфандиёр султон Ҳазорасб кетди.

Ҳабаш султон Элбарс султонга киши чобтурди. Отаси қайтди, кетди, тез келсун теб. Менинг сиррим ошқоро бўлди. Икки душманнинг ўрта еринда тура билмадим. Кўчуб отам кейининдин кетдим. Кат вилоятини инъом қилдилар.

Бу воқеотдин /165 а/ беш олти ой ўтгандин сўнг пушаймон бўлди. Ўғлонларидин ўтмаганига Асфандиёр султонга ва фақирға киши юборди отлансун теб.

Шариф Муҳаммад султоннинг онаси Урганчада эрди. Хевакда отасин кўргали келиб эрди. Ани ҳам қайта юбормади. Отланди.

Ўғлонларимнинг катинда ўн ёмон фитна ангиз киши бор. Агар ани менга тутуб берсалар, ўғлумдур, жонимдур. Оғзиндин ўпарманда қайтурман. Агар ул ёмонлардин ўтмаса, мен ҳам ўғлонларимдин ўтарман. Тангри кимга берса ул бўлур, бўлғай, тегида юруди. Бу сўзни айтиб ўғлонларина киши юборди.

Хондин киши борган соати чирикни сурмакка киши таъйин қилдим. Қўшга киши таъйин қилдим-да, айтдим: «Сизлар сувни ўта турунг теб, отам қатиға бордум. Улар Хевакдин чиқиб Гандумкон теган кендга тушганлар эркандур. Халқ хануз ётмай эрди. Хон қатиға келдум. Қайдан келасан? — тедилар. Катдин тедим. Қачон кетдинг? — тедилар. Ушбу кун. Улуғ чошт бўлуб эрди. Не учун қўшунгни қўюб, илғаб келдинг? — тедилар. Кўнглимга бир нимарса келди, ани арз қилайин теб, келдим, айт тедилар. Сизнинг мундин боратурганингизни ул иккиси бу кун эшитур, ё сабо эшитур.

Таки элга сўзавул юборур. Сиз Асфандиёр султон бирлан сувнинг /165 б/ бери юзиндин юрусангиз. Менга амр қилсангиз, ушбу замон кетсам, намоз вақти Кат борсам. Андин орада бир ётиб, эл ичига борур эрдим. Ўзумнинг қатимда саккиз юз навкарим бор. Сахро ўлтурган ўзбекнинг яриминдин кўписи сизнинг ва фақирнинг элимдандур. Онлар беминнат менга келурлар, Ҳабаш султон бирлан Элбарс султоннинг эли қўрққаниндин келур. Агар бирдай иккидай Ҳабаш султон қатиға кетса, қозонигеча олдирурман. Мен сахрода ўлтурган ўзбекдин бошка Ҳабаш султон бирлан Элбарс султон катинда икки юз уч юздин ортуқ киши йўкти. Мен борғандин сўнг ул иккисининг қатиға киши юборман. Сиз йилдам юрунг. Бир ўк отмай қочиб кетар. Агар мундок қилмасангиз, сиз борғунча элнинг чирикни йиғиштуруб, қарши келиб урушар. Худой таолонинг кимга берури маълум эрмас.

Бу сўзларни кимдин ўрганиб келдинг сен? — тедилар. Ўзум айта турурман, ҳеч кимдин ўрганганим йўк — тедим. Сенга бу сўзларни ўргатган кимди, номаъкул айтиб турур. Бор! Таки қўшинг бирлан менинг қатимга кел! — тедилар. Қайтиб бориб қўшни кўчуруб Хост минорасинда хон хизматиға бориб, андин кўчуб Эчки кум теган ерга туштиллар. Ул куни яна арз қилдум: «Фақирни юборинг? Мени юбормасангиз, Шариф Муҳаммад /166 а/ султонни юборинг. Киши ёвни отмай чопмай олур бўлса, не зарурди, отишиб-чопишиб юругай. Ушбу ишни қилсангиз. Ҳабаш султон, Элбарс султон бир ўк отмай қочиб кетар. Йўк эрса, иш ёмон бўлур тедим. Хон қабул қилмадилар. Хоннинг бекларина айтдим, улар ҳам менинг сўзумни маъкул кўрмадилар. Кўра-била бориб балога учрадук. Кўчуб Али султон қаздирган Тошли ёрмишнинг сақасина бориб эрдик, қоровуллар келди, жов қорасини кўруб. Андак юруб эрдук, жовнинг ўзи келди.

Таки урушти. Тез бостурдук. Араб Муҳаммадхонни тутуб Ҳабаш султон қатиға олиб бориб турурлар. Шул соат отасининг кўзун олдури-да, кишига топшуруб Хевакда ўрдуларига юборди. Ўзи Асфандиёр султонни қувалаб Ҳазорасб борди. Фақир Кат бордим. Андин Бухороға кетдим.

Асфандиёр султон, Шариф Муҳаммад султон ва Хоразмшоҳ султон Ҳазорасбнинг қалъасина қабалдилар. Ҳабаш султон Элбарс султон қирқ кун қабаб ўлтургандин сўнг киши юбориб яраштилари. Асфандиёр султон Макка теб кетди. Шариф Муҳаммад султонни олиб қолиб Катни бердилар. Хоразмшоҳ султон ўн икки ёшинда ва Афған султон ўн ёшинда эрди. Хевақда оналарининг қатинда юрудилар. Шариф Муҳаммад султон Катда тўрт /166 б/ ой тургандин сўнг қочиб Бухороға фақирнинг қатимға борди. Асфандиёр султон бориб бурунки Шох Аббосни кўрди.

Ҳабаш султон отасини маъюб қилгани тарих ҳижрий минг тақи ўтгузда товук йилинда эрди.

Ҳабаш султон Урганч бирлан шаҳри Вазирда бўлди. Элбарс султон Хевақ бирлан Ҳазорасбда бўлди.

Араб Муҳаммадхонни ва уч ҳарамлари ва икки кичик ўғуллари бирлан Қум қалъада ўлтуртдилар.

АРАБ МУҲАММАДХОННИНГ ШАҲИД БЎЛГАНИ ВА АСФАДИЁРНИНГ ХОН БЎЛГАНИНИНГ ЗИКРИ

Бир йил бўлганидин сўнг Элбарс султон ақаси Ҳабаш султонға айтмай отасини ва икки кичик инисини Хевақға келтурди. Асфандиёр султоннинг икки ўғли бор эрди. Улуғи уч ёшинда, кичиги бир ярим ёшинда. Хевақда Элбарс султон қатинда эрди. Кичик иниси Авғон султонни ақаси Ҳабаш султонға юборди. Муни ақам ўлтурсун теб. Отасини, Хоразмшоҳ отли инисини ва Асфандиёр султоннинг икки ўғли тўртисини бир ерда ўлтуртди.

Ҳабаш султон бу ёш ўғлоннинг не гуноҳи бор теб, ўлтурмай ўрус подшоҳина юборди. Авған султон ўрус қўлинда ўтгуз йил тургандин сўнг ҳақ раҳматига кетди. Андин насл қолмади.

Шох Аббос мозий Асфандиёр султонға Хуросон этакина бор, юртунгни талаб қил, теб рухсат берди /167 а/ Ул Дурун келди. Андин Абулхон тоғина борди. Така ва сариқдан етмиш киши, ёмутдин ўн киши қўшулди. Ўзининг уч юз навқари бор эрди.

Ул вақтда Ҳабаш султон Аму суви, қибланинг тарафинда Тук қалъасининг рўбарўйинда ўлтуруб эрди. Ярим кечада келиб Ҳабаш султоннинг эвни бости. Эвинда йўқ эрди. Бир навқарининг эвина бориб мехмон бўлуб ётиб эрди. Ёвнинг қарнайин ва сурнайининг овозини эшитди-да, отланиб қочиб иниси Элбарс султон қатина борди. Элбарс султон Ҳабаш султон бирлан иккиси Асфандиёр султон устина юрди.

Урганчада Араб Муҳаммадхондин қолған, фақирдин қолған ва Шариф Муҳаммад султондин қолған барчаси Асфандиёр султон эшикина йиғилди.

Бақирған остонасинда Сайид Ота авлодиндин бир киши бор эрди. Назар хожа дерлар эрди. Элбарс султон анинг қизин олди. Ул ёлғончи, дунё дўст, қалби айёр, сипоҳгарликнинг баъзи қондалариндин вуқуфи бор эрди. Ул Бақирғандин отланиб Асфандиёр султонға киши юборибти. Фақир бандалиққа бордим. Аммо сендин икки кун

сўнг борурман, анинг учун якин ўлтурган баъзи элларнинг чириқини ола борурман. Эллик киши билан отланиб йўлда Ҳабаш султон билан Элбарс султонга /1676/ тараф бўлгудек элларга тегиб чириқин олибтур. Тараф бўлмасдай элга тегмайди. Шул кунлар халқнинг барчаси отланиб Асфандиёр султоннинг келганини яхши бўлди, отасини билмаган золимлардин худой кутказди, теб гуруҳ-гуруҳ Асфандиёр султонга кела эрқандур. Назархожа уч юз-тўрт юз кишини ўзи билан олиб келиб, элнинг Асфандиёр султонга кўмакка келатурган улуг йўлининг устинда, дарёнинг лабинда тушуб, бир тараф дарё яна бир тарафга ўр казибти. Пиёда ва отли ўтмасдан Асфандиёр султонга кўмакка келатурган кишининг ва баъзисини сўз билан ва баъзисини зўр билан ўзини қўшуб айтибтур. «Худой кўрсатмасин Асфандиёр султон юрт бўлса эркагингизни ўлтурур ва урғачингизни Абулхон ва Манкишлоқ туркманига буюрур. Ул ўлжа қилиб олиб кетар. Агар менинг бу сўзимда ёлгон бўлса, тангрининг қаломи урсун мени». — теб, ҳар кишининг олдинда Қуръондин бир оят ичибтур. Асфандиёр султонга келатурган кишининг барчасин қатиға йиғди-да олди. Ўғлон-ушоқини туркман ўлжа этар теб онт ичганин сўнг, кўркти. Қола ёмоннинг йилки бирлан сифрдан не ўзгалиги бор. Бир оксақоли сайид ҳар кунда Қуръондин юз қаррат онт ичса, мен сизларнинг ғамингизни ейман /168 а/ теса ким инонмас. Ҳабаш султон қочиб кетганда яхши навкарларининг барчаси қолиб Асфандиёр султонга санинкиман теб юруб эрди. Назархожанин йиғин этканин эшитгандин сўнг барчаси қочиб Назархожа қатиға борди. Асфандиёр султон бориб урушти-да бостурди. Қочиб Манкишлоқ борди. Одамий халқдин кўп киши кейининдин борди. Туркмандин уч минг киши кўшулди. Қайтиб Урганч келди. Ўзбек яхшиси бузулиб борди. Йигирма икки кун ўр казиб урушти. Йигирма учданчи куни бости. Элбарс султонни тутуб ўлтурди. Ҳабаш султон қочиб Сир бўйинда ўлтурган қорақалпоқга борди. Анда тура билмай Йим сувининг ёқасинда манғит мирзолариндин Шайнак мирзо теган бор эрди. Ани Ҳабаш султон Урганчда ўлтурганда манғитдин тушган элларни Шайнакка бериб, бор таки отанг юртинда ўлтур! Ҳар тарафга кетганин бўлса, сени юртга келди теб эшитса, келур. Сен эл бўлсанг, Ҳабаш султон юрт қилди теған яхши оти меники бўлур, теб Шайнакка кўп инъомлар бериб юбориб эрди. Ўзумнинг яхшилик қилиб узатиб юборган навкарим теб, Йим сувинда Шайнак мирзо қотиға борди. Шайнак Ҳабаш султонни ва навкарларини тутди. Таки Ҳабаш султонни Асфандиёр /168 б/ хонга юборди. Навкарларининг отин ва тўнин олиб қўяберди. Асфандиёрхон Ҳабаш султонни келтургач ўлтурди. Ҳабаш, Элбарсдин ҳеч фарзанд бўлмади. Ҳабаш султонни ўлтургандин икки ойдин сўнг Асфандиёрхон уйғур, найманни кирди. Андин сўнг барча ўзбек билан ёв бўлди. Ўзбек уч бўлинди. Бириси манғит, бириси қозоқ ва бириси Мовароуннахрга кетди. Уч йилдин сўнг уч тарафга боргандин Аму дарёсининг тенгизга бориб қуйган ерина беш эвлик, ўн эвлик кела-кела уч минг эвлик йиғилди. Бухорода турган Урганчдин саккиз юз эвлик йиғилиб кўчуб Кат устиндин уч минг эвлик ўзбекка қўшулмоқга боратурганда Асфандиёрхон сувдин ўтуб,

ул ўзбекнинг барчасини қирди. Тарих ҳижрий минг ўттуз иккида тўнқиз йилинда хон бўлуб эрди. Ўн олти йил подшоҳлик қилиб ўн еттиланчи йилнинг аввали йилқи йилининг бошинда вафот топди.

Эмди мундин сўнг бўлган воқеот фақирнинг дostonларимда зикр топар, иншо оллоҳ таоло.

СОҲИБИ ЗАМОН ВА ХАЛИФАИ ДАВРОН АБУЛҒОЗИХОННИНГ ДУНЁГА КЕЛГАНИНИНГ ЗИКРИ ВА ТАҚИ ОБО ВА АЖДОДЛАРИНИНГ ОТЛАРИ

Урганч вилоятинда тарих ҳижрий минг тақи ўн тўртда топушқан йили /169 а/ ва асад буржи ва рабиъ-ул-аввал ойининг ўн бешинда душанба куни офтоб бирлан баробар тулуъ қилибмиз. Биз дунёга келмасдин ўттуз йил илгари Аму суви, Хост кинорасининг юқорисини Қора айғир тўқайи дерлар, ул ердин йўл ясаб оқиб, Тук қалъасида бориб, Сир тенгизина кўйган эркандур. Ул сабабдин Урганч чўл бўлубти. Раъият Урганч чўл ҳам бўлса ўлтуруб, хон бошлиқ сипоҳ халқи ёз Аму сувининг ёқасинда муносиб ерларда экин экиб ўлтуруб, экинни олғандин Урганч борурлар эркандур. Биз дунёга келган йилининг аввал баҳоринда ўн етти киши ўрусга савдога кетар. Қўш ёйиқ теганда минг қозоқ ўрус бор эканди. Йўлда анга учрай қолур, Иккисини ўлтурур, саклаган кишилардин Урганчнинг хабарин сўрар. Анинг бириси Туркистонлик эркандур. Ул айтур, Урганчнинг шаҳринда сипоҳдин бир киши йўқ. Сипоҳнинг яқин ўлтурғани отлига бир қулдук йўл. Шаҳарда танҳо раъият турур. Бир тарафи чўл. Агар чўл йўлиндин юз минг лашкар борса, шаҳрга кирганда қўрар. Андин илгари кўрмас. Ёт юртли киши анча қўлиндин ва тилиндин келган саъй бирлан хушомадни қилди. Ўрус мунинг сўзина фирифта бўлиб, /169 б/ туркистонлини бошчи қилиб, минг киши келиб Урганчнинг мирзо дарвозасиндин кириб, аввал дўқонда турган бир қассобга учраб, найзани хавола қилиб турур. Қассоб ани бир сипоҳнинг қули хаёл қилиб, «не бўқ епоан қускаш армани» тебти. Гофиллик бу гоътада, ул куни яхши ёмондин минг киши ултурубти. Отамиз ўрусдин бир киши қўймай кириб эркандур. Бу воқеотдин қирқ кун ўткандин сўнг биз дунёга келибмиз. Отамиз айтибти: «Бизга бир ғазот муяссар бўлди. Мунинг йўли ва қадами муборак бўлди ва тақи мунинг онасининг жамоатини ғозийлар дерлар, ул нисбати ҳам бор теб, отимни Абулғози қўюб турурлар.

Отамизнинг оти Араб Муҳаммадхон, анинг отаси хожи Муҳаммадхон, анинг отаси Акатайхон, анинг отаси Амнақхон, анинг отаси Ёдгорхон, анинг отаси Темур шайх, анинг отаси Чочи тўли, анинг отаси Арабшоҳ, анинг отаси Пўлод, анинг отаси Мангу Темурхон, анинг отаси Бодоқил, анинг отаси Жўчи Буқа, анинг отаси Баҳодир, анинг отаси Шайбанхон, анинг отаси Жўчиҳон, анинг отаси Чингизхон, анинг отаси Есугай баҳодир, анинг отаси Бартанхон, анинг отаси Қабулхон, анинг отаси Тумнахон, анинг отаси Бойсунқўрхон, анинг отаси Қайдухон, анинг отаси Дутумнанхон, анинг /170 а/ отаси Буқажон, анинг отаси Буданчирхон, отасиз

Аланқуво отли хотундин туғди. Аланқуво Юлдузхоннинг набираси эрди. Отаси йигитлигинда ўлди. Отадин туғуб қолди. Улуғ отаси Юлдузнинг қўлинда ўсти. Ул сабабдин отасининг оти халқ ичинда машхур эрмас. Юлдузхоннинг отаси Менгли Хожaxon, анинг отаси Темуртошхон, анинг отаси Қалимачухон, анинг отаси Сам Савчи, анинг отаси Бўка Бундунхон, анинг отаси Кўчам Бурал, анинг отаси Қапчи мерган, анинг отаси Тимоч, анинг отаси Бичин Қаён, анинг отаси Қўймарал, анинг отаси Бартачна. Бартачна бирлан Қаённинг ораси тўрт юз эллик йил туруп. Бу иккисининг орасинда ўткан кишиларнинг отларини билали теб кўп саъйи қилдук, муяссар бўлмади. Ҳеч тарихда топмадук. Арканақун ичинда бузукликда бўлди. Анинг учун топмай турурлар. Қаён, анинг отаси Элхон, анинг отаси Тейгизхон, анинг отаси Манглайхон, анинг отаси Юлдузхон, анинг отаси Ойхон, анинг отаси Ўғузхон, анинг отаси Қорахон, анинг отаси Мўғулхон, анинг отаси Аланчахон, анинг отаси Куюкхон, анинг отаси Диббақуйхон, анинг отаси Аблачахон, анинг отаси Тўтакхон, анинг отаси Турк, анинг отаси Ёфас, анинг отаси Нух пайғамбар алайҳиссалом, анинг отаси Камак, анинг отаси Матушалах, анинг отаси Идрис пайғамбар, анинг отаси Барат, анинг /170 б/ отаси Махдўйил, анинг отаси Қайнон, анинг отаси Ануш, анинг отаси Шиш пайғамбар, анинг отаси Одам сафиюллох.

Эмди онамиз тарафин айтилинг. Онамизнинг оти Меҳрибону хоним, анинг отаси Жонғози султон, анинг отаси Шерғози султон, анинг отаси Султонғози султон, анинг отаси Элбарсхон, анинг отаси Бурка султон, анинг отаси Ёдгорхон. Ёдгорхонда отамиз бирлан онамизнинг отаси кўшулур. Олти ёшқа етканда онамиз ҳақ раҳматига кетди. То ўн олти ёшқача Урганчада ота қўлинда бўлдук. Андин сўнг отамиз кадхудой қилди. Тақи Урганчининг ярмини улуғ акамиз Ҳабаш султонга ва ярмини бизга берди. Бир йилдан сўнг Ҳабаш ва Элбарс отли ақаларимиз бирлан орамизда низоъ бўлди. Ул сабабдин тура билмай Хевакға отамиз қатиға келдук. Улар Катни инъом қилдилар. Аввал баҳор эрди, Катга бориб, олти ой турғандин отамиз бирлан отланиб Ҳабаш, Элбарс устига бодук. Ул воқеотни батафсил айтибмиз.

Бизнинг хон тўп бўлдилар. Асфандиёрхонни сўл ва фақирни ўнғ қилиб эрдилар, улуғ уруш бўлди. Фақир уч от йиқилғунча урушгум. Бирча халқдин сўнг кетдим. Қатимда олти киши бўлди жов кўплаб /171 а/ етди. Қайтиб уруштук. Ул кирк киши жов кўтарила от солди. Тақи аралаша қолди. Қочтим, қатимда бир киши бўлди. Ўзга кишиларимизнинг ҳар қайсиси бир тарафга кетди. Жов қолмай отқулаб гала юруб эрди, бириси ўк бирлан оғзимга урди, энгақларимнинг сўнгақлари пора-пора бўлди, оғзимнинг ичи тўла қон. Дарёнинг лаби ва ер қалинг эрди. Бир улуғ юлғунни ургулдим. Жовнинг кўзи мени кўрмай, ўзга кишига тушти. Шул вақтда отимнинг оёки сичқаннинг инна кириб андақйикилдим ким, отдин тўрт-беш қадам йироқ бориб туштум. От турди, тақи ғавғага қочти, юрий берди. Қатимдаки киши менга отини бериб, ўзи қолди. Ёш ўғлон яқка бора эрдим, кўнглимга айтдим, бу ёт жов эрмас. Қолғали биз ҳар ерга борсак, бу ерга борур, яхшиси ўлтурур ким, сув ёқасина бориб,

Ўтмакнинг иложин қилайин теб, сув ёқасина келдим. Баланд жар, ҳеч ердин йўл топмадим. Юқори юрдум. Бир ердин йўл топиб тушиб кўрдум эрса, қуйида бир баланд ёрнинг тубинда уч киши ешина турур. Бизнинг киши эрканин билдум, тақи қатиға келдум. Ҳеч қайсисин танимадим. Анинг бириси мени таниди. Аммо ҳеч нафъи тегмади ва ҳеч хизмат қилмади, ўз иши билан бўлди. Садақим ва қиличимни /171 б/ ешдим. Совутимни чиқардим. Фўтамни ешайин теб эрдим, ёрнинг устиндин беш-олти жов келиб урма-ур теб отқулай берди. Ул учиси яланғоч бўлуб эрди, сувға тушуб юруй берди. Жов ёрдин тушайин теса йўл йўқ, ёрнинг устиндин ёлғуз мени отқулай берди. Совутни эгарнинг қошина солиб сарупойим билан сувға тушдум. Чобқанда кизиб келган от сув ичмақ билан бўлди. Қўлумда камчи-да йўқ. Юз эмгак билан отни сувға солдум. Онамдин тукқандин бери от ёлдаганим йўқ эрди. Ёлдаб юрий бериб, кейинимга қарадим. Олти киши хануз отатўрур. Худойи таоло саклади. Бириси тегмади. Бурунки ярадин оғзимнинг ичи тўла кон ташлайман, яна тўла эрди. Этикнинг ичина сув киргандин сўнг, хар аёким ўн ботмон бўлди. Барча сарупойим сув бўлди. Сувнинг ўрта ерина етганда, отимнинг қулоқи билан бурни кўрунди, ўзга ери ботди. Бир қари киши бор эрди. Ул айтур эрди, хар қачон жовдин қочқанда сарувой билан от ёлдасангиз, бир оёкингни куюшқандин ўтқариб, отнинг қуйруқина кўюнг! Бир оёкингни узангида кўюнг! Ўзунгиз тик туринг! Бир қўлингиз билан эгарнинг кин қошина босинг! Бир қўлингиз билан отнинг жиловини кўтариб тортиб тутунг! Мундоқ қилмасангиз /172 а/ от совутли, саруполи кишини олиб чиқабилмас теб.

От ботиб боратурганда шул кишининг сўзи ёдимга кела қолди. Шундақ қилдим. Отнинг то тўшигача сувдин юқори чикти, тақи ўқ отқандай юруй берди. Сувдин омон чикдим. Ул уч киши қатимга келди. Икки кунда Катга келдим. Навкарларимиздин ўн киши мендин илгари келиб, мени ўлди теб турганлар эркандур. Улар билан қўшулғандин сўнг от ва озук олиб Мовароуннаҳр кетдук. Самарқандда бориб Имомқулихонни кўрдум. Иззат ва ҳурмат қилди. Яхши келдинг ва хуш келдинг, йигитсан юртунгга қайтиб борурсан, сипоҳнинг бошиға мундақ ишлар тушмай бўлмас, ғам емагил теб, кўнгил берди. Асфандиёрхон қочиб қизилбош борди. Менинг кичик иним олти ойдин сўнг Ҳабаш, Элбарснинг қатинда тура билмай, қочиб менинг қатимга келди.

Асфандиёрхон борганда қизилбошнинг подшоҳи Шох Аббос мозий эрди. Ул Асфандиёрхонга Дурун, Нисой бор Урганча киши юбор! Булхон туркманина киши юбор! — теб рухсат бериб узатди. Асфандиёрхон Дурун келди. Бизга киши юборди, келсун юртни бирга талаб қилади теб.

Имомқулихондин икки уч қаррат рухсат тиладук /172 б/. Ўзум кўмақ бериб, юртунгни олиб берурман теди. Тақи Асфандиёрхон қатиға борғали қўймади. Асфандиёрхон Урганча отасининг навкарлари ва ўз навқари эрди. Фалон ойнинг, фалон қуни теб ваъда қилди. Тақи отланиб юруди. Ўзининг қатинда уч юз кишиси бор эрди. Абулхон туркманиндин юз киши кўшулди. Ул вақтда Элбарс Хевакда

эрди. Урганчининг суви қуруб чўл бўлуб эрди. Анинг учун Ҳабаш Тук қальасининг рўйбарўйи Аму сувининг лабинда жиб қилиб ва ўр қазиб ўлтуруб эрди. Келиб сахар вақтинда жиб ичинда келиб Ҳабашнинг эвини бости. Ҳабаш эвинда йўқ эркандур. Эшитиб қочиб қуртулди. Асфандиёрхоннинг достонинда бу воқеотларнинг барчасини айтиб-миз. Урушиб, бостуруб Манкишлоқ бориб қайтиб келиб юртни олди. Элбарсни тутуб ўлтурди. Ҳабаш қочиб қуртулди.

Биз Имомқулихон қатинда икки йил турдук. Андин сўнг киши борди, Асфандиёрхон юртни олди теб. Имомқулихон рухсат берди. Шариф Муҳаммад бирлан Урганчга келдук. Асфандиёрни хон кўтардилар. Хевак, Ҳазорасб ва Катни ул олди. Урганчни бизга берди ва Вазирни Шариф Муҳаммадга берди. Бу /173 а/ воқеотда тарих минг тақи ўттуз учда ва тўнқиз йили мезон буржинда эрди.

АБУЛҒОЗИХОННИНГ ЙИГИРМА БИР ЕШИНДИН ТО ЙИГИРМА УЧ ЕШИНДИН ЎТКАНИ

Биз йигирма ёшимизда эрдук. Келур йил сичқан йили куз экинин олгандин сўнг барча халқ Асфандиёрхонни бориб кўрмакликни муносиб кўрдилар. Шариф Муҳаммад султон бирлан кўшулуб отланур бўлганда бир кеча Шариф Муҳаммадни уч яхши кишиси бирлан ўзумнинг икки яхши кишимни чакирдим. Тақи айтдим, эмди борамиз. Сизлар не айтасизлар. Барчалари бормоқни муносиб кўрдилар. Асфандиёрхондин ҳеч кўркунчингиз борму? — теб сўрдум. Йўқ тедилар. Мен айтдим, сизлар шарт қилинг, кишига айтмасликқа мен кўнглумга келганин айтайин, онг ичдилар. Мен айтдим, Асфандиёрхон юрт олғали бир йил бўлди. Қирдин келган туркманларнинг яхшиларин не учун рухсат бермай саклаб турур. Албатта онларга қилган бир ваъдаси бор. Биз борган сўнг Ўзбекни қирар. Иложи не турур? — теб сўрдилар эрса, айтдим, Асфандиёрхон қатига биз бормасак, Хевакда турган ўзбекни кира билмас бормағали. Агар бормоқни ўхшатсангиз, Хевакга яқин етганда ўзбек ва туркман Асфандиёрхоннинг навкарларининг барчаси бизга қарши келурлар /173 б/ Туркманни шул ерда қирали. Тақи Асфандиёрхоннинг олдина борали. Бўйнимизга фўта солиб, арз қилали: «Туркман фикрсиз, кам ақл халқ ва ҳам бизнинг бирлан қири душман. Анинг учун жонимиздин кўрктук. Тақи сиздин рухсатсиз бир ишни қилдук. Анда Шариф Муҳаммад киноя юзиндин айтди: «Асфандиёрхонни ўлтурали Абулғози ақамни хон кўтарали». Ўлтурган кишиларнинг барчаси менинг сўзумни ёмон кўрдилар, Шариф Муҳаммаднинг сўзин яхши кўрдилар. Уйғур халқиндин Қурбон хожи теганнинг ўғли Қулмуҳаммад теган менинг оталиким эрди. Ул айтди: «Мундак сўзни айтманг. Агар айтқудек бўлсангиз, Асфандиёрхонни кўрмакка келдук. Кўргандин сўнг уч кун Хевакда турдук. Тўртунчи кун қайтиб кетали теб, от эгарлаб турган вақтда, хон ёрлиқидур, уйғур ва найманни ўлтур, ўзга элларга дохил мазоҳим бўлма! — теб, ҳар ердин қичқуриб то билганин ўлтура берди. Шул куни шаҳр ичинда уйғур наймандин юз ва ўзга ўзбекдин ўн кишини ўлтурди. Тақи барча

Ўзбекка чопавулни қўяберди. Уйғур ва найманнинг баҳонаси бирлан Ҳазорасбдин то Хост минорасиғача ўлтурған ўзбекни чобти. Қорва теган ўзбекни ўлтурди. /174 а/ Этмағаннинг молин олди. Уйғур, найманнинг қари ва йигит ва янги туқған бир ойликинача ўлтурди. Шариф Муҳаммадни Урганча юборди. Хар ерда уйғур найман бўлса ўлтургил, теб. Мени олиб қолиб якка ўзининг катинда бир неча кишини таъйин қилиб кўз боғи бирлан саклади.

Урганчининг ўзеки ўлтуруб кенгаш қилиб турурлар. Абулғози султонни нечук этсак қўлумизга олурмиз теб. Ахир шунга қарор берибтилар. Зўр бирлан муяссар бўлмас, бир тадбир қилали, шояд тақдирға мувофиқ тушгай теб, Шариф Муҳаммад бирлан қўшулиб борған туркманнинг яхши кишиларини чорлаб айтибтилар: «Барча ўзбек юрт ташлаб Бухороға кўчтук. Агар бизни Асфандиёрхон кетмасун деса, Абулғози султон бирлан Муҳаммад Хусайн бекни юборсун. Султон акасининг миннатини олиб ва бек барча туркманнинг миннатини олиб, ёмонлик йўқ теб, онт ичса турали, йўқ эрса, кетдук теб, кўчубтилар».

Элининг олди тўрт кўчуб, сўнги икки кўчкандин сўнг туркманлар инониб бир яхши кишисини Асфандиёрхонға чоптурубти.

Пешин намозини ўқуб, ўлтуруб эрдим. Урганчдин Тангриберди /174 б/ келди тедилар. Ул келган туркманнинг оти Тангриберди эрди. Анинг кўрқоклики менинг етмаган ажалимга сабаб бўлди. Хонни ва туркманни кўрқутти. Шул замон Абулғози бирлан Муҳаммад Хусайнбек борсун теб ҳукм қилди. Отланиб юрий бердук. Тақи Урганча келдук. Ул вақтда Урганчининг қалъасини чўл бўлған сабабдин Аму сувининг қибла тарафиндаки лабинда Тук қалъаси рўбаруйинда қалъа солиб анда ўлтуруб эрдук. Қалъада ўзбакдин ҳеч киши йўқ. Мен бориб эвимга тушдим. Шариф Муҳаммад менинг қатимға келди.

Муҳаммад Хусайнбек бир сартнинг эвинда тушти. Шариф Муҳаммад бирлан бирга борған туркманлар, бек бирлан борған туркманлар етмиш-саксон киши бек катинда бўлди.

Ўзбекнинг барчаси сувнинг нари юзида, анча ишга ярар кишилариндин ўтгуз киши мени кўргали келди. Бу айта турған сўзларимизнинг барчаси бир куннинг ичинда бўлған воқеа турур. Намози хуфтани ўқуған сўнг барчалари йиғилиб менинг қатимға келиб юрт кенгашини қилдилар. Шариф Муҳаммад бошлиқ барчалари айтдилар: «Бу кеча тўрт ёқға киши юборали. Тонг отқанда минг киши дарвозада ҳозир бўлсун. Муҳаммад Хусайнбек /175 а/ бошлиқ бу туркманни қирали.

Тақи Хевақдақи ўлтурған туркманни чопали. Бу киш Хевақнинг қалхасинин қабаб ётали. Баҳор олурмиз, — тедилар. Мен айтдим: «бу туркманни қира билмассиз. Эшитиб қочар. Қишина туркманнинг барчаси Хевақ устида турур. Ани ҳам ола билмассиз. Хевақ бориб ётсангиз эвингиз эгасиз бўлур. Қалмоқ келур. Тақи ўлон ва ушоқингизни олур кетар. Муҳаммад Хусайн бошлиқ туркманларни яхши сийлаб юборали. Шариф Муҳаммад куюк қалъада кишласун. Ўзбекнинг барчасини буз тўнғандин сўнг кўчуруб Шариф Муҳаммад

билан бизнинг орамизга келтурали. Ҳар беш юз эвлик ва минг эвлик бир жиб солиб қишласун. Қалмоқнинг икки йўлига қоравул солали. Ҳутнинг ўни бўлганда бир кишига ўргатали. Отин терлатиб илғаб менинг катимга келсун. Таки айтсун: «Ён йўлга солган қоравуллардин келама. Туна кун кеча қалмоқнинг улуг қўлининг ўтин кўрдук, юлдуздай бўлуб турган. Қоровуллар ўзларида, қочти. Менга уч оти бериб эрдилар, иккисини йўлда ташлаб келама тесун. Шул замон мен мундин отланайин. Шариф Муҳаммадга киши борсун. Ул ҳам шул замон отлансун. Бир ерга йигилали. Ичимизда оз бўлса беш-олти юз туркман бўлур. Аввал ани кирали. Таки Хевақ устина юрала /175 б/ бу вақтда Абулхон ва Манқишлоқнинг туркмани ошлиқ олмоқ учун хевақга келиб, барчаси эвлик эвина кетар. Баҳор қўй кўзилар. Хевақда ўт бўлмас. Раиғ чиқар. Хевақ туркмани қумга кетар. Сарт экин эмак учун кендли кендина кетар. Хевақ ичинда Асфандиёрхон катинда кўп бўлса юз, оз бўлса эвлик киши колур. Гофил бориб, дарвозанинг оғзига тушали, тедим. Менинг сўзумни қабул қилмадилар. Кўп эмгаки менинг ва ўзларининг бошларина келтурдилар.

Муҳаммад Ҳусайнбек бизнинг қасд қилганимиздин хабардор бўлуб эл бир уклаган вақтда дарвозадин чиқиб қочти.

Бизнинг кел теб ваъда қилган навқар халқимиз намоз вақти келдилар. Муҳаммад Ҳусайнбек ул вақтда икки манзил йўл кетиб эрди. Хеч фойда қилмади.

Улуг-кичик ўлтуруб кенгаш қилдилар. Мен айтдим: «Асфандиёрхонга киши юборали. Муҳаммад Ҳусайнбек ўзи кўрқти. Таки қочтида кетди. Агар бизнинг ёмонлиқимиз бўлса, бир улуг юрт ўттуз-қирқ кишини шаҳарнинг ичиндин чиқариб қўяберурму эрдук. Агар дарвозани беркитиб турсақ не ердин чиқиб кетар эрди, тегали» Асфандиёрхон бу сўзга инонур. Туна кун айтқан сўзумдур. Баҳор бўлган сўнг қалмоқнинг хавфи кетар. Гофил бориб Хевақнинг дарвозасина тушали. Шариф /176 а/ Муҳаммад бошлиқ барча халқ менинг сўзумни қабул қилмадилар. Отланмоқни муносиб кўруб, Хевақ устина юрдилар. Ёмон иш қилдингиз, юртни буздингиз теб, айта-айта икки кун сўнг кейинлариндин бордум. Хиканик ариқининг лабинда Тош кўпруқ теган ерда бориб туштук. Туркманнинг оч-ориқин топиб ўлтурдик. Сартка тегмадук. Ўзга кендларнинг барчаси Хевақга кўчуб эрди. Хонқоҳдин бир эвлик кўчмай эрди. Ҳар кунда бозор бўлуб турди. Қирқ кун тургандин сўнг қалмоқ келди. Таки тўла элимизнинг тўртда-бешта бирини олди. Таки юрий берди. Халқнинг номусли кишиси қолди. Қора-ёмони эвина кетди. Ани туркман эшитди. Туркманнинг Абулхон ва Манқишлоқдин кўмаки келди. Андин сўнг Хевақдин чиқиб чашманинг устинда бизининг бирлан урушти. Бизнинг ясов турган ер туз бўлди. Анинг ясовининг орқаси олти ва етти ариқ бўлди. Уруш тарози бўлганда отли, пиёда оллоқ, оллоқ теб югурдук. Жов қочти. Жовнинг туғи олти ариқнинг ўртасинда эрди. Пиёдани туғнинг орқасинача ўлтура-ўлтура борди. Таки жов қочти. Эмди ўлжадин куруқ қолмайин теб отина югурди. Келиб отина миниб боқти эрса, жов етти. Ариқ/176 б/ нинг ўртасина бир ерга йигилиб, тўп бўлуб турубти. Бир сут пишим қараб турди.

Бизнинг хабаримиз йўқ, жовнинг бир улуши қочиб кеткан эркандир. Анинг бизнинг қора-ёмон билмади. Таки яна бир урушмоққа тоб келтура билмай қочти. Шариф Муҳаммад бирлан иккимиз туруб қолдук. Чирикнинг барчаси кеткунча туркман қараб турди. Таки андин сўнг арикларни ўтуб, охиста юруди. Шул вақтда менинг қатимда ҳеч киши қолмади. Кўнглумдин айтдим:

«Бу халқ қўшқа бориб, отдин тушуб бирикса яхши эрди. Агар андақ қилмаса бугун кун ботғунча жов қавар бўлса жон қолмас», тедим. Таки отнинг бошини қўя бердим. Ҳар ерда бир қичқурдим, жибга келди! Жибга кир! Агар кирмасанг тухмунг қолмас теб. Жибга келдим. Ўттуз-қирқ киши кирмай кетди. Тўрт-юз, беш юз киши мендин илгари келиб қўшдин нари бирисини олиб, жибдин чиқиб бора юрий. Уруб қайтардим. Келганни жибга киргуздим. Отларнинг эгарин олдурдим. Бизнинг кишининг сўнги бирлан жов бирга келди. Пиёда жибдин чиқиб то кечгача уруштук.

Туркман милтик етмасдай ерга келиб тушти. Таки жибкиди. Олти кун уруштук. Еттиланчи кун киши юборди, ярашали теб. Яраштук. Бига онт берди /177 а/ Асфандиёрхон онт ичди, ёмонлик қилмайин теб. Биз айтдук, сен кўч, таки кун туғуш тарафина кет. Биз эвимизга кетали. Кўчи таки кетди. Биз жибдин чикдук. Таки дарё ёқасина бориб қўндук. Эрта буздин ўтуб эвимизга келдук.

Чопилгандин қолган дарёнинг икки тарафинда ўлтурган ўзбек барчаси қуйи ёққа — Урганчага сари кўчти.

Эмди Асфандиёрхонни айтали. Анинг ярашканининг хаёли бу ким, онт ичиб, ўзбекни жибдин чиқарали. Чикқандин сўнг шул соат дарё бўйина еткурмай кейининдин бориб олали. Бу хаёл бирлан кўчуб, бизнинг юқори ёнимизга чикди. Туркманга, турунг Ўзбек чикқандин сўнг кейининдин борали теб, Асфандиёр айтибти. Туркман сўзини тингламай. Хонқоҳнинг сартини чобўғулни қўя берибти. Хон қатинда юз киши қолибти. Уч кунда Хонқоҳни чолиб, Ўлжани бўлушиб бир ерга йиғилиб. Андин сўнг Асфандиёрхон яхдин ўтуб бизнинг кейинимиздин юрубти. Бизнинг кейинимиздин кўчуб кела юрган элнинг бир кишиси хожа кўлинда жовни кўруб, элга хабар қилибти. Эл урқуб Бештўбанинг қирининг устинда бир юзи сув, бир юзи арабадин қуран тортиб бўлуб, офтоб икки найза йўли чикқан вақтда келиб уруш солибти. Иккиси тақи пиёда. Ўзум бориб синадим. /177 б/ Ўзбек тўрт юз элик киши эрди. Туркман беш юз киши. Икки намоз орасинача урушти. Ўзбекдин йигирма киши ўлди. Юз киши ярали бўлди. Туркмандин етмиш-саксон киши ўлди. Икки юз киши ярали бўлди. Ул кечаси етти. Тақи тангла қайтиб эвина кетди. Ул ёз Асфандиёрхон Хевақда ва Шариф Муҳаммад бирлан фақир Урганчада бўлдук.

УРГАНЧ ЎЗБЕКИНИНГ БУЗУЛҒАНИНИНГ ЭИКРИ

Эл-халқ кўнглини кўтарди. Кетали темақдин ўзга сў. айтмади. Ялтирок юлдузи тукқанридин сўнг тўп-тўп бўлди. Тақи Бухорога ва Туркистонга кетди. Бир кетганнинг кейининдин киши юбордим. Қудура ани олиб келгунча, икки уч бўлаки кетди. Менинг

қатимда турған яхши халқ қора ёмонға сўз берди. Бу юрт бўлмас, не турубсен, кетакўр. Биз таки кейинингдин бордуқ теб.

Оз-оз кета-кета, мезоннинг охири ва акрабнинг аввалинда уч тўр бўлди. Таки бириси Бухорога ва бириси қозоққа ва бириси мангитга бир қарат юрий берди.

Шариф Муҳаммад Бухорога кетти. Мен қозоққа кетдим Туркистонда Эшимхон қатинда уч ой турдим. Ул вақтда қозоқнинг хони Турсунхон эрди, Тошкенда. Ул Туркистонга келди. Эшимхон кўра борди. Мени эшиқда қўйди. Ўзи бориб Турсунхонга кўрунуш қилиб қайтиб келиб, менинг қўлудин тутуб олиб бориб, кўрунуш /178 а/ қилдуруб айтди: «Бу Ёдгорхон ўгли Абулғози турур. Ҳеч қачон бизга келиб бу жамоатдин киши қўноқ бўлғони йўқ эди. Биздин борган кўп турур. Бу сизнинг хизматингизда бўлгани яхши» — теди.

Турсунхон, яхши айтасен, андақ бўлсун теб, мени ўзи бирлан бирга Тошкенд олиб кетди.

Тошкенда Турсунхон қатинда икки йил турдум. Эшимхон Турсунхонни ўлтурди. Қатаганини қирди.

Эшимхонга айтдим, сиз икки хондин фойда етгаймуқан теб келиб эрдим. Сизнинг ишингиз мундақ бўлди. Эмди руҳсат бўлса Имомқулихон қатига кетайин тедим. Яхши айтасен, андақ қил! — теди.

Келиб Имомқулихонни кўрдим. Менинг Бухорога келганимни эшитиб туркман киши юборди. Абулғози султон келсун, ёт юртда юрумасун теб.

Турсунхон Имомқулихоннинг душмани эрди. Ул ўлгандин сўнг Имомқулихоннинг қатинда юрумакка юзум бўлмади ва таки Имомқулихон икки қаррат Турсунхон қатинда юруб келганимни киноя бирлан изҳор қилди. Ўзбек халқина айтдим, мен бу юртда тура билмайман. Ҳар қачон бўлса, сизлар не айтасизлар тедим эрса, вақти андақ бўлиб турур. Туркман ичина бор! Ҳар қачон бўлса, сенинг кўнглунг биздин ўзга бўлур теган гумонимиз йўқти.

Аммо Шариф Муҳаммадга эътибор /178 б/ қила билмаймиз. Кўнгли биздамиди ва ё туркмандамиди? Шул вақтда туркмандин яна киши келди, Асфандиёрхон туркман Абулғозини келтуради теб, бизга эътибор қилмай қочиб Ҳазорасб борди теб.

АБУЛҒОЗИХОННИНГ ХЕВАҚДА ТУРКМАН ИЧИНА КЕЛГА—НИНИНГ ЗИКРИ

Андин сўнг мен беш-олти киши бирлан Хевақ келдим. Шариф Муҳаммад мендин икки ойдин сўнг Ҳазорасбда Асфандиёрхон қатига келди. Ул иккиси бир бўлди. Таки менинг бирлаң уруштилар. Мен ғолиб келдим. Сулҳ қилдилар. Олти ойдин сўнг Хевақда ғофил ўлтуруб эрдим, иккиси илғаб келиб дарвозага яқин тушти. Ташқари ўлтурган туркманнинг қора-ёмони Асфандиёрхонга йиғилди. Ул беш минг киши бўлди. Менинг қатимда олти юз киши бўлди.

Бир кун йигирма киши Хазорасбга юрт ўғул юбордим. Эл чопиб, мол олиб кела турганда, мол эгаси юрт ўғулдин илгари келиб Асфандиёрхонга хабар қилибти. Шариф Муҳаммадни отлантуруб юрт ўғулини Абулғозиға қўшулмасдин бурун ол теб.

Юрт ўғулдин бизга киши келди, киши қаршилатинг теб. Бизнинг Шариф Муҳаммаднинг отланганиндин ҳеч хабаримиз йўқ, юрт ўғулға юз киши юбордук. Хевакнинг гулбанбоғ кендининг қибла-тарафинда /179 а/ Шариф Муҳаммад юрт ўғулға учрабти. Шул вақтда бизнинг юборган юз киши ҳам етибти.

Шариф Муҳаммад Асфандиёрхонга киши юборибти кўмак учун бизга ҳам киши келди, кўмак учун бизнинг киши уруша Хевак сари юрубти. Шул вақтда иккисининг ҳам бўлган кўмакининг барчаси етишди тақи шул ерда уруш тушди. Бир эт пишим уруш бўлди. Шул вақтда жов қочти, Асфандиёрхонга келгунча қувдук. Сўз кўп, барчасин айтсақ дуру-дароз бўла турур. Тақи яраштук.

Шул вақтда икки юз эвли ўзбекнинг яхши кишилари Бухородин кўчуб Кат усти бирлан Орол борди. Ани эшиткандин сўнг Асфандиёрхон Шариф Муҳаммад бирлан фақирни чорлаб, Шариф Муҳаммадга ҳукм қилди. Сен бу кеча қочиб ўзбек ичина бор. Биз билмаган бўлалди теди. Шариф Муҳаммад қочиб кетди.

Сабоҳ туркманнинг яхшилари Асфандиёрхон қатига бориб сўруб турурлар. Укангизнинг кетганини билурмусиз? — теб.

Асфандиёрхон онт ичибти. Билман. Бу Абулғозининг иши турур, теб. Барча туркман хоннинг бу сўзина инондилар. Анинг бир куни эрта сахар Асфандиёрхон киши юбориб туркманнинг яхши кишиларин бир-бир чакириб олиб Абулғози Бухородин ўзбекни киши юбориб /179 б/ Оролға келтурти. Мундин Шариф Муҳаммадни юборди. Мунинг маслаҳатин қилалди тебти.

Менинг мундин хабарим йўқ, уқлаб эрдим. Мен тонг отқунча шаҳрда бўлган туркманнинг барчасини ўзининг қошина эркнинг ичина киргузуб, дарвозада киши таъйин қилибти. Бир киши эркдин /аркдин/ чиқарма теб. Менинг қатимда беш-олтидин ортук киши йўқ. Тонг отқан сўнг мени тутдурди. Ўзининг эътиборли кишилариндин йигирма кишига мени топшурди. Қизилбошга элтиб бер теб. Ул кишиларга мени топшурди. Элтиб Обивард ҳокимина топшуруб қайтди. Ул элтиб Хуросоннинг беглар бегасина топшурди. Ул Ирок олиб кетди. Ул вақтда Шоҳ Аббос мозий ўлуб, набираси Шоҳ Сафо шул йили подшоҳ бўлуб эрди. Ҳамадонда бориб кўрдум: Исфаҳон юборди. Бир хавли берди. Емакима ҳар йилда ўн минг танга берди. Қочмасун теб киши таъйин қилди.

АБУЛҒОЗИНИНГ ИРОҚДИН ҚОЧИБ, ТО ХОН БЎЛГУНЧА ВОҚЕОТЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Ирокда Исфаҳон шаҳринда ўн йил турдум. Ўн бир йил бўлганда қатимда уч кишим бор эрди. Онларға айтдим, эмди қочаман. Сизлар ҳамроҳлик қилинг. Андақ қилалди тедилар. Емак учун берган барот бор эрди.

Андин минг танганинг баротини мени сақлай /180 а/ турған кизилбошга бердим. Муни тез битказиб олиб кел, таки ўзунг учун бир далак сотиб ол. Агар танга зиёд келса, бергайсан, келмаса сенингики. Ул баротга кетди. Сахар бирлан кўпуб от бозориндин саккиз от олдим. Бир-бир келтуруб хавлида киши кўрмас эвларда яшурдим. Эл ётқандин сўнг барчасини эгарладим. Ичимизда форсий ва туркий билатурған киши бор эрди. Ани бек қилдим. Бир йигитни дастурхончи қилдим. Таки бир йигит ҳам хизматкор сувратида ясадим. Ўзум от бокатурған сайис сарунойини кийдим. Андин сўнг бир-биримизнинг сақолимиздин олдук. Таки отларни бир-бир ташқари чиқардук. Улуғ шахрларда ярим кеча бўлганда нақора қоқарлар. Ул вақтда нақора хонада нақорага оғоч кўйдилар. Отланиб юрий бердим. Дарвозага яқин келганда шилтир-шилтир қилиб дарвозанинг куфлин очти. Дарвозани икки тарафга тортди. Чиқиб кетдим. Бистом келганда уч отим нав едида юрумади. Кеч пешин вақти эрди. Йўл устунда Бистомнинг Буйиш теган кендина келдим. Гўристонда уч киши ўлук кўя турур. Кимсен? — теб, сўрдим. Сайидман теди. Факир киши эрди. Машҳад борамиз, отимизга ем олиб бер теб, кўлина ўн танга бердим. Уч отимиз семизлик қилиб юрумади /180 б/ кенд халқина хабар кил, от бирлан алишур тедим. Мир бирлан кўшулуб эвининг эшикина келдим. Деворнинг соясинда зилуча солдилар. Бегимиз тушуб анда ўлтурди. Бир йигит анинг олдинда кўл ковуштуруб турди. Бир йигит отларни тутуб турди. Мен уч нав ёған отти кўлимга олиб отқа алишмоқ бирлан бўлдум, Мир арпа келтурди-да, халқга жар килди. Бир сотанинг ичинда икки юз киши келди. Қирқ-эллик от келтурдилар. Бозор бўлди. Икки отимни алишдим. Бир отим қолганда узун бўйли, оқ соқолли, етмиш ўзган киши келиб турди.

Бистомнинг икки йўли бўлур. Бириси карвон юрийтурған, бириси тоғ ичиндин юруб, икки кунда улуғ йўлга кўшулур. Ани ўзининг ерли халқиндин ўзга киши билмас теб эшитиб эрдим. Мирдин сўрдум, мундин Мағз теган кендга боратурған йўли не? Менга айтинг теб.

Келиб турған оқсақолли қари киши кичқира берди. Эй халқ ўғли пешиндин бери сизларга икки-уч қаррат айтдим, менинг сўзумга инонмадингиз. Алҳамдуллиллоҳ вал минна, менинг сўзум рост бўлди. Бизнинг шу кенднинг кишисининг ўнда бири Мағз йўлини билмас. Улуғ йўл бирлан кетмай, Мағз йўлини бу киши не учун сўрай турур. Эй халқ ўғли бу киши ўзбекти (181 а) оҳнинг тутқунлариндин турур. Банддин чиқиб қочиб Самарқанд бора турур. Шу кун сабо мунинг кейининдин шохнинг ковуғчисиси келур. Ҳар ким мунга от сотсангиз гуноҳкор бўлурсиз. Кўлингиздин келса муни тутуб Бистомга ҳоким олдина олиб боринг! Агар келмаса мунга от берманг!—теди. Барчаси тожик сўзлайдур. Ҳеч туркий билур киши йўк. Мен ҳам ирок форсисини айтаман. Мен айтдим «Эй мунофик бир пешин вақтиндин бери юз ҳазхон ва бўхтонни гумон бирлан айтдинг. Мен тағофул уруб турдум, сени кўяр бўлғай теб. Сен турған сайин зиёда килдинг, кам килмадинг.

Мундин илғари айтдук, бир навқар мени бек қилиб қалин

устунда ўлтуруб, олдинда бир йигит қўл қовуштуруб турди, теб. Мағз йўлини сўрайтурганимнинг маъноси ул ким Хуросиндин шохға киши келди. Чигатой Қандаҳарни кабади. Таки ўтуб келиб Қалъаи баст устунда Ирок ва Хуросон лашкари бирлан уруштида, бости теб. Шох ҳукм килди: «Кулдин ва қурчидин киши колмасун! Барчаси маладкор босун» — теб.

Ул ўлтурган кишини Мухаммад Қулибек черкас дерлар. Юз бошидир. Мен асл исфахонли Хусайнийя махалласиндинман. Отам мен туқган вақтда (181 б) ўлубтур, онам бор. Аммо қарибтур. Уч йилдин бери Мухаммад Қулибекка навкарман. Бек Хуросончи кетар бўлганда, мен ҳам кетар бўлдум. Анда онам айтди, ўилум отанг ўлганидин сўнг бир толиби илми ўғул ўқундум, то сенга дуойи хайр қилғай теб. Ҳамиша анинг озукин бериб ва тўшин тикиб, кирин ювар эрдим. Бистомнинг Мағз отли кендиндинман дер эрди. Йигирма йил Исфаҳонда илм тахсил қилиб қайтиб кетди. Ўзум ҳам билурман. Аввал ҳар йилда хати онамга борур эрди. Уч йилдин бери ҳеч хат хабари бормаи турур. Онам айтди: «Сен нечук ўғул бўлсанг, ул мулло ҳам мендек ўғлум турур. Анинг эвиға бор! Тирик бўлса хотин ва хабарин олиб кел. Ўлган бўлса, менинг учун фотиҳа ўки. Агар муни қилмасанг, сенга сутумни баҳл қилман теди. Туна кун Мухаммад Қулибекдин рухсат тиладим. Бор тедилар. Анинг учун сўрайтурурман Мағзнинг йўлини.

Мен бу сўзни айтқач турган жамоатнинг барчаси рост айтдур, икки йилдин хат юбормагани.

Уларнинг отдин йикилдилар, оёқлари синиб эрди. Ушбу кушлар таёк бирлан ташкари чиқиб, ичкари кирдилар. Азиз ва мутабаррик кишидурлар. Улар Ҳамиша айта тургандурлар. Исфаҳонда бир ўғулли бева заифани она ўқундум. Йигирма йил менинг қиримчи юб, хизматимни қилди, теб. (182 а) Ҳамиша хат ва сиват юборатургандурлар. Аларни мулла Шох Али дерлар. Гумон қилатурган оқсоқолиға барчалари эътироз қилдилар. Ул киши менинг бу сўзум рост келгандин сўнг ҳеч дам урмаи мулла Шох Алининг бахонаси бирлан тўғри йўлни яхши фароғат сурдум.

Кендинг доруғасининг бир кули бор эркандур, келич ичинда қўйган. Мени қочиб борудур теган оқсақолли киши қалъага киши юборган эркандур. Икки отни олишиб, тақи бир отни олайин теб туруб эрдим, кейинимдин келиб фўтамдин бир киши тутуб тортди. Юзина боқмадим. Эй ўғри, шохнинг душмани теб тортди ва суйради. Юзина боқтим. Гуржи кул менга ҳазил қиламисен, йўқ эрса, ростингму турур?— тедим эрса, ростим турур теди.

Айтдим: «Бурнунгдин айрилайин теб турубсен. Ул ўлтурган черкас Юсуф ақанинг инилари Мухаммад Кули юзбонни тегандур. Бу чокқача ҳеч фарзанди бўлган эрмас турур. Шох ҳукм килди, чигатой устина бор! — теб. Заифаси айтди: «Бу чокқача Машҳадда Имом қадамина борибсен. Биз худойи таолодин фарзанд тиласак теб, уч-тўрт қаррат айтиб эрдим, сен қилмадинг. Эмди беминнат бора турурсен. Мени тақи олабор! Имомнинг остонасина (182 б) бош урайин теди. Ақа ҳарамларин ола келди. Ул вақтда йўл бирлан кўп тева, икки кажаба ўтуб бора эрди. Қўлум бирлан кўрсатдим:

Ул боратурған кўп тева бизнинг ақанинг тевалари турур. Яшил кажаба ҳарамлари. Янги сарик кажаба бир хоссалари бордур, ани ҳам ола келиб турурлар, анингки турур. Оҳиста сўзла, ақа эшитмасун, эшитса, сени Бистом ҳокимнинг қатина олиб борур. Таки бурнунгни ва қулоғингни кестурур, келиб оркамни коқди. Мен сенга мутойиба қиламан. Қаҳринг келди. Кўп узр айтди. Таки бориб бир табақ юзум келтуруб берди.

Андин сўнг нав йе-ған отни уч отға алишиб, тўғри йўлни яхши сўруб билиб эрдим. Шул йўлга тушуб юрий бердим. Келиб Хуросоннинг Маҳин теган кендиндин чиктим, Маҳиндин қарардим. Кум этакинда икки овул кўрунди. Маҳиннинг кендининг ичинда бир овул кўрунди. Кенд ичиндаги эвларнинг чигроки Хуросонда ясаған. Кум этакинда ўлтурған эвларнинг чигроқин туркман ясаған. Ани таниғандин сўнг қатимдаки йигитларга айтдим, кумда ўлтурған икки овул Абулхон ва ё Манқишлоқ туркандир. Кенд ичинда ўлтурған бир овул қизилбошга раъият бўлуб ўлтурған туркманлардиндур. Эвиндин танийман. Шул икки овулга борали, (183 а) теб юрий бердим. Бир овулнинг олдина келдим. Бир ёш ўғлон чикди. Не халқ турур бу ўлтурған халқ! — теб сўрдум. Қизилоёқмиз! — теди. Сиз Манқишлоқ ўлтурур эрдингиз, не сабаб бўлуб мунда келдингиз? — теб сўрдим. Айтди: «Бизни қалмоқ чобти-да, молимиз ва бошимиздин аюрди. Қолганимиз пиёда ёш ўғлонларимизни оркамизга кўтаруб, уч йил бўлди, мунда келдук. Бу йил эв қилибмиз. Келгандин бери ола-чўб қилиб ўлтуруб эрдук».

Бу яқинда эл борму? Кимлар бор? — теб, сўрдим. Туркманнинг эрсари теган уруқининг ўзум танийтурған беш-олти кишининг отин тутди. Эвининг йироқлиқини икки фарсанг солиқ берди.

Ул вақтда эв эгаси келди. Андин хабар сўрдум. Ул ҳам шундақ теди. Андин сўнг хотиржам ул тарафдин жамъ бўлди ким, бу туркманлар, ул туркманлардин эрмас ким, мени тутуб қизилбошга бергай. Ўзумнинг ким эрканимни айтдим. Андин сўнг таниди. Таки атрофда ўлтурған элларга хабар қилди. Барчаси йиғилиб келдилар, таки айтдилар. Куз вақти эрди. «Бу қиш мунда турунг! Ёзи бирлан бир маслаҳат қилали». Қиш турдум. Баҳор бўлған сўнг бизнинг еримиз тор, қизилбош вилоятининг ичинда ўлтурубмиз теб, Абулхон тоғинда така халқи ўлтуруб эрди, анда боринг тедилар. (183 б)

Абулхон тоғина бориб икки йил така халқининг ичинда турдум. Андин кетиб Манқишлоқ бордим. Ул вақтда Манқишлоқ туркмани бузулуб етти юз эвлик қолиб, ул ҳам қалмоқга тобиъ бўлуб туруб эрди.

Қалмоқнинг подшоҳи менинг келганимни эшитиб, яхши кишиларини юбориб мени олиб борди-да, бир йил сақлаб Урганчда ўлтурған ўз халқимиз ичина юборди.

АБУЛҒОЗИХОННИНГ ПОДШОҲЛИҚИНИНГ ВА ХЕВАҚНИ ОЛҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Тарих хижрий минг таки эллик иккида, йилон йилинда юртимиз ва элимизга келдим. Олти ойдин сўнг йилки йилининг аввалинда Асфандиёрхон вафот топди.

Асфандиёрхон ўлгандин бир йил сўнг Аму сувининг тенгизга қўйган еринда, ул ерни Орол дерлар эрди. тарих хижрий минг таки эллик тўртда қўй йилининг аввалинда факирни хон кўтардилар.

Андин икки йил бурун барс йилининг оёқинда, хутнинг аввалинда кичик инимиз Шариф Муҳаммад султон вафот топиб эрди.

Асфандиёрхондин икки ўғул қолиб эрди. Улуғининг оти Юшан султон, кичигининг оти Ашраф султон. Ал вақтда Имомқулихон ўлуб, иниси Набир Муҳаммадхон акаси Имомқулихон ерига хон бўлуб эрди.

Биз туркмандин ақамизнинг ўғлонларин ва вилоятини тиладук, бермади. Таки Набир Муҳаммадхоннинг (184 а) отина хутба ўқуб Ашраф султонни юборди. Биз ёв бўлуб Хевақни икки мартаба чопдук. Андин сўнг Набир Муҳаммадхон Хевақ бирлан Хазорасбга ҳоким юборди. Асфандиёрхоннинг ўғлун ва қизин ва кўчин кўчуруб олиб бориб Қаршида ўлтуртди. Хевақ бирлан Хазорасбнинг амалотини Асфандиёрхон кимга берган бўлса, Набир Муҳаммадхоннинг келган илғор беклари шул кишидан аюрмади. Илғор келганнинг барчаси ҳар қайсиси бир вилоятнинг ҳокими ва ё куларнинг боши эрди. Ҳеч қайсисини билгулик муайян сен ҳоким бўл теб таъйин қилмай юбориб эрди. Ул сабабдин вилоятнинг амалоти ва ҳосили туркман қўлинда турди.

Биз Хевақни Оролдин отланиб келиб кўп чобдук. Бу воқеотдин беш ой ўтган сўнг Набир Муҳаммадхон Хисрав султон отли ўғлининг ўғли Қосим султон теганни Хевақга юборди. Ул ҳам Хевақнинг амалот ва маҳсулина ҳеч даҳл қилмади. Бурунқидек туркман қўлунда турди. Қосим султон келди теб эшиткандин сўнг факир Оролдин отланиб кеча юруб намоз вақти Хевақнинг дарвозасининг оғзинда Гандумқон теган кендина келиб чопўғул юбордим. Таки айтдим, Тошкўприқдан нари кетганингиз Хонқоҳда (184 б) сув лабинда Оролдин кема келтуруб эрдук, кема турган ерга йигилинг теб айтдим. Чопўғул кетди. Катимда мени қараб юз яхши киши колди. От етган садақсиз ёш ўғлон ва ё ёвга зарари тегмас, қари ва маъюб шундақ кишиндин юз киши колди. Ортукиси отларни ва қўшдаки нари-берини сақламоқ учун чопўғулнинг кейиняндин бора эрдук. Хевақдин ёв чиқди. Хевақга келган улуғ ариқнинг шимол тарафинда биз юрдук. Қибла тарафиндин ёв юрди. Ёв етмасдин илғари улуғ ариқдир ўтуб ёвга қарши юруб ясадук. Бизнинг яхши ёмонимиз уч юз киши юз йигирмаси садақли, ўзум пиёда бўлдум. Олтмиш киши менинг бирлан бирга тушди. Икки юз садақсизни тўп ясов қилдим. Йигирми садақлини яровул, йигирма садақлини ўнг, ясовнинг олдинда қўйдум. Йигирми садақлини сўл ясовнинг олдинда қўйдум. Мунлардин бошқа

йигирми беш милтиқчимиз бор эрди, ўтган улуғ ариқ ўнг қўлинда бўлди. Милтиқчиларни пиёда қилдуқ. Онлар бориб бизнинг бирлан баробар турдилар. Биз ясаб бўлдуқ. Ул вақтда ёв етишди. Биздай бўлак-бўлак ясамади. Пиёда тушмади. Кўпליкина орка берди. Бир бўлак қаз қанати ясаб келди. Таки турди. Қораси минг бор. Аммо (185 а) етти юз-саккиз юз совутли ва қуёқли ва Ҷаҳор ойина ва дубулға ва бутлик ва тезлик кўзиндин ўзга очик ери йўқ. Шундақ кишиси бор. Бизда беш совутли киши бор. Ул беш йигит бизнинг эровулга чопти. Тойма баҳодир тойма теб кичкириб бизнинг бир икки йигит бирлан санчишиб қайтди.

Ул қайтиб ерина бормасдин бурун, ўн беш киши чобти. Бизнинг эровул ани-да қайтарди. Ул қайтиб ерина борганда юз киши чобти. Ул етмасдин бурун бизнинг эровул қочти. Таки пиёда ичига кирди. Пиёданнинг олди мен эрдим. Ургатиб қўйиб эрдим, ўзга пиёдаларга бир кўзингиз ёвда бўлса, бир кўзингиз менда бўлсун теб.

Ёв ўттуз кадам ерга келгунча ўлтурдим. Андин сўнг тура келиб келган кишиларни ўқға тутдуқ. Шул вақтда ариқ ичинда ётқан бизнинг милтиқчининг бир нечаси бизга чобқан ёвни отқулади, ва бир нечаси ясовини бизга чопқон ёв аралаша билмади. Тутдуқ, шабоға қоча берди. Кейининдин оҳиста-оҳиста юрурдуқ. Ўнг буйранчи, сўл буйранчи, эровул барчаси менинг олдимга келдилар. Биз пиёда юрудуқ. Туғини ариқ ичиндаги милтиқчи милтиқга тутди.

Биз отли ва пиёда ўқға тутдуқ. Ясов терина бошлади. Яна бир ўн кадам юругандин сўнг бузулуб (185 б) юрий берди, бизда отли киши йўқ, кейининдин юруб киши тушурмакка. Ёв қочиб Хевақға боргунча қараб турдуқ. Таки андин отланиб Тошқўприк келдуқ. Тур теган ерда бир аламон йўқ. Андин сув лабина кема турган ерга келдуқ. Аламоннинг барчаси ўлжаси бирлан йиғилиб турур ва бир нечаси эт пишуруб еб ўлтурур. Хони ва оксоқоллари кўнглинда ва ёдинда йўқ. Ул кун сув лабинда ётдуқ. Сабо сувдин ўтуб, бир неча кундин сўнг эвга бордуқ.

Маълум бўлсин ким Абулғозихони жаннат макон бу китобни тасниф қилиб ярмига (Барон Демезон нашрида «шул вараққа» деб кўрсатилган) етканда ҳаста бўлдилар. Ул вақтда ўғулларига васият қилиб турурлар ким, бу китобни нотамом қўймаг, итмомига сабий қилинг. Ул сабабдин Абул Музаффар вал Мансур Анушахон ибн Абулғозихон марҳум ва мағфурий бу бандан бебизоат ва каминан бенстиёбатки Маҳмудий ибн Мулла Мухаммад Замон Урганчий бўлайман, бу китобни итмомга еткур, теб ҳукм қилдилар. Агарчи банд бу амри мушқилга лойиқ ва сазовор эрмас эрдим, андаг ҳам бўлса, бу ҳадиси набавийки, ал-маъмуру маъзурун турур, анинг мазмунига амал қилиб, бу шаҳаншохи олий жоҳ ҳукми бирлан билганимга лойиқ бу китобнинг итмомига таважжих қилдим.

Надир Мухаммадхон Қосим султонни ёвиндаки беқлари бирлан чақиртуруб Бухорога элтди. Таки (186 а) Якуб Тавсат бинишк бир неча халқни Хоразмга юборди. Ул келгандин сўнг хони жаннати макон яна Хевакни чобти.

Яқуб Тавсат анга рў-барў бўла билмай боқиб қолди. Алқисса Бухоронинг бекалари Надирхон бирлан ёмон бўлуб, Надирхонни Бухородин қавлаб юбордилар ва Надирхоннинг улуг ўгли Абдулазизхонни Бухорода хон қилдилар. Надирхоннинг Хевакда турган халқи Хевакни ташлаб кочиб кетдилар.

Андин сўнг хони жаннатмакон Оролдин лашкар бирлан тарих минг эллик тўртда, товук йилининг аввалинда отланиб келиб Хевакга кирдилар. Ота юртига эга бўлдилар. Таки ҳар ерда қочган ва бусган туркман бўлса қайтиб келсун, қолганларнинг қонини ўтдун, теб мунодий қилдурдилар.

Ул вақтда туркман Фулом баҳодир ва Динмуҳаммад ўнбеги ва Ўрус ўнбеги теган сардорлари бор эрди. Булар кўп туркмани эви эли бирлан олиб қочиб Ҳазорасбнинг ортиндақи қумларда ўлтуруб эрдилар. Буларнинг жонуси хоннинг мунодий қилдургани эшитиб бориб, ул туркманларга хабар бериб турур.

Андин сўнг ул туркманларнинг беш орти оксақоли келиб хонни кўрдилар. Таки арз қилдилар ким бизнинг сиздин ўзга эгамиз йўқ ва борур еримиз йўқ, теб. (186 б) Хони жаннати макон ҳам айтдилар ким, биз ҳам сиз халқнинг гуноҳини ўтдун. Борган борди ва қолган қолди, теб.

Таки ул ким биз Ҳазорасбга бора турурмиз. Оксақоллар бошлиқ тамом халқингиз бирлан келиб бизни кўруб инъом ва суюрғалимизни олинг тедилар. Таки бир неча кундин сўнг хон Ҳазорасб отланиб бордилар. Ҳазорасбнинг кальасининг ташқарисига бир майдон ерда чодир тутиб ўлтурдилар. Туркманларнинг оксақоллариға айтдилар ким, тангла улуг ош берурмиз, сиз халқ тева эранни ва қаттиқ йиғиб олиб келинг, тедилар.

Алар ҳам, хуш бўлғай теб, эвлариға қайтиб кетдилар. Сабох бўлганда туркманлар гурух-гурух кела бошладилар.

Аммо Хони жаннат макон кенгаш қилиб эрдилар ким, туркман яхши йиғилгандин сўнг туркманга от тортар паллада қўл қўёлик теб, туркман яхши йиғилгандин сўнг туркманга қўл қўйдилар. Ул ерда минг-икки минг туркмани ўлтурдилар. Таки отланиб туркманнинг уйини чопиб ўғлон-ушоқини ўлжа ва асир қилиб фатҳ ва нусрат бирлан қайтиб Хевак тушдилар.

ХОНИ ЖАННАТ МАКОННИНГ ТАЖАН БОРҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Аммо Хон Хевакга дохил бўлмасдин аввал кўп туркман кўчуб Тажан теган ерга (187 а) бориб жибқиб ўлтуруб эрдилар. Хони жаннат-макон ит йилининг охиринда қамар жади буржинда отланиб Тажанда ўлтурган бир пора туркманларни чопиб, ўғлон ушоқни ўлжа ва асир қилиб фатҳ ва Нусрат бирлан Хевакга қайтиб келдилар.

ХОНИ ЖАННАТ МАКОННИНГ БОМИБУРМАДА БОРИБ КЎП ТУРКМАННИ КИРҒАНИНИНГ ЗИКРИ

Андин сўнг Тажандин кочган ва Хевакдин борган ва Тажандин келган туркманлар бориб Бомибурма теган ернинг атрофинда ўлтуруб турур теб, хабар топдилар. Таки сичкон йили аларнинг устига отланиб бордилар.

Бу туркманлар хоннинг келганин эшитиб, эваларини Қоракусти теган ерга юбориб, Қохир хожани бош этиб, ўзлари яланг отлиг бўлуб бориб, Бомибурмада йиғилиб, тошдин қалъа қилиб, хон бирлан урушмоқға таъйин бўлуб турдилар. Ул вақтда хони жаннат макон ҳам лашкар бирлан келиб, аларнинг рўбарўйинда тушдилар.

Аммо бир-бирларига элчилар юбордилар, сулҳ қилали теб. Алқисса элчи бирлан иш битмади. Ахирул-амр туркманлар хон бирлан саф тортиб уруштилар. Ул тошдин қилган жибнинг ичиндин чиқиб пиёдалаб, сурон солиб югурдилар. Келиб милтиқчиға аралашиб, андин ҳам ўтуб ясовға аралашдилар.

Аммо туркманларнинг чамали кууб эрди. Ул вақтда хони жаннат маконнинг ўнг буйранчиси бирлан сўл буйранчиси тойма-тойма теб туркманнинг устига /187 б/ от солди. Бу чамали кууб келган туркман қайтиб жибға қочаберди. Аммо жибға етмасдин бурун бир туркманни кутқармай ўлтурдилар. Андин сўнг ўзбек баҳодирлари бориб туркманнинг жибига кириб туркманларни ўлтуруб ва кириб қайтиб, хон қошиға келдилар.

Хони жаннат макон ҳам шул замонда отланиб тонг субҳи содиқда Қорақусдида бориб, бу ўлган туркманларнинг овулиға чоповул қилиб туркманларнинг молини ва ўғлон-ушоқини ўджа ва асир қилиб фатҳ ва Нусрат бирлан Хевакға келиб тушдилар.

ХОНИ ЖАННАТ МАКОННИНГ ҚАЛМОҚ БИРЛАН УРУШҚАНИНИНГ ЗИКРИ

Сигир йилинда қалмоқ қавмининг қўшут уруғиндин Қўдда-лашнинг ўғли Дурчи Тойши теган келиб Кат вилоятини човуб, қўлина кирган ўлжани олиб қайтди. Ул вақтда қалмоқнинг турғавут уруғиндин Буён теган тўраси савдоға келиб эрди. Ани юртиға узатдилар. Таки қалмоқнинг кейининдин кавалаб ўнбеш кунда Югурукбош теган ерда пешин вақтида етиб уруш солдилар. Ул кеча шул ерда ётиб, эртаси қалмоқ урушиға тоб келтура билмай қочиб кетди.

Хони жаннат макон шул ерда тушуб ош пишуруб ичиб от ва теваларни сугортиб, қалмоқнинг кейининдин қавдилар. Ҳарчанд от ва тевасин ташлаб /188 а/ қочти, бўлмади. Ахирул-амр қутулмасини билгандин сўнг, барчаси йиғилиб бир чуқур ерда буқуб туруб кўтарила от солди. Ул вақтда хон бир оз киши бирлан илгари ва ўзға халқ убай-жубай сўнг Ғофил етиб келдилар. Отдин тушуб

ийгилур фурсат бўлмади. Ахирул-илож илгари ва келган йигитлар юз қайтармади. От устундин урушдилар. Худойи таборак ва таоло буларнинг таваккал қилганларига фатҳ ва нусрат берди.

Қалмокни милтиқ бирлан босдилар. Шул ерда тўрасининг қўлун милтуқ узди. Туғчисин ва туғун бир неча қалмокни тушурдилар. Қолғани қочти. Сўнгиндин хуфтанғача қавуб тушурдилар. Ул кеча ул ерда сабоҳий катиб давлат ва нусрат бирлан неча кундин сўнг шаҳрга тушдилар. Андин сўнг туркманнинг байраж теган бтр қабилиси бор турур. Анинг улугининг оти Одий байраж эрди. Шул Одий байраж Хони жаннат маконга итоат қилмай, боғий бўлуб эрди. Ул сабабдин топишқан йили хони жаннат макон давлат бирлан анинг устига отланди. Аммо ул халқнинг эви Атрак кўраган теган сувнинг бўйинда эрди.

Хоннинг бу сафари ажаб сафар эрди. Бир неча кундин сўнг элга яқин келдим теб, хон қўшни ва озук ва емни бир ерда қўйдилар. Тақи уч кунлик /188 б/ озук ва ем олиб элни мунда топарман, мунда топарман теб, етти-саккиз кун юрудилар. Элни топа билмадилар. Халқ ичинда андағ очлик бўлди ким, бир нонга бир от бериб топа билмадилар. Тақи лашкар ҳар ерда бўлуниб-бўлуниб қолди. Ахирул-амр хони жаннат маконнинг ёнинда ўн минг кишидин тўрт юз киши қолди. Бу тўрт юз киши бирлан боратурғанда ногоҳ така халқиндин бир неча савдогар учради. Тақи қочди. Шул ерда бир иккисини тутуб ўлтурдилар. Аммо бир Югурук отлиги қочиб қутулди. Анинг ортиндин қавлаб боратурғанда така Хонмирзонинг овулига учраб келдилар. Тақи ул овулни олдилар. Ани олиб қайтиб келатурғанда ногоҳ қоравуллари Байражнинг овулиндин савдоға боратурған така Авнаш теганни тутуб олиб келдилар. Ул айтди ким, Байражнинг овули мунда ўлтуруб турур, теб.

Бу хабарни эшитгач, хони жаннат макон шул тарафга юрудилар.

Ёнлариндаки кишилар чапавулға кетдилар. Хоннинг ёнларинда ўттуз киши қолди. Алиқисса хони жаннат макон бу ўттуз киши бирлан келиб от солди.

Андағ уруш бўлдим, ҳаргиз мундағ бўлмай эрди. Ногоҳ хони жаннат маконнинг бир кули Одий байражни милтиқ бирлан узуб йикди. Андин сўнг бу ўттуз йигит кўтарила от солдилар. Тақи туркман /189 а/ аларни ўлтуруб, ўғлон-ушоқини ўлжа ва асир қилиб, хонға олиб келдилар. Хон ҳам бу йигитларга инъомлар берди. Тақи бир неча кундин сўнг фатҳ ва нусрат бирлан қайтиб Хевакға тушдилар.

ХОНИ ЖАННАТ МАКОННИНГ ЙИМРАЙЛИ ВА САРИҚ ХАЛҚИНИ БОРИБ ОЛГАНЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Андин сўнг йилон йили йимрайли халқини бориб Кўжота теган ерда топиб чопдилар. Ул халқни ўлжа ва асир қилиб қайтиб Динор теган қудукнинг устунда тушдилар. Баякбор сарик халқи билмай етиб келдилар. Тангрининг инояти бирлан буларни ҳам ўғлон-

ушоқи ва моли бирлан олди. Таки нусрат бирлан қайтиб Хевак туштилар. Андин сўнг туркманни кўп бориб чопдилар. Хар борғанда кўп ўлжа бирлан келдилар. Анинг тамомини баён қилсак сўз узок бўла турур. Анинг учун мухтасар қилдук

ХОНИ ГИГИСТОННИНГ ҚАЛМОҚ БИРЛАН ИККИНЧИ УРУШҚАНИНИНГ ЗИКРИ

Лу йили қалмоқнинг турғавут уруғиндин Мерган Тойши ва Ўқчуртба Тағул теган бош бўлуб келиб, Ҳазорасбнинг бир неча кендларин чопиб, Садур бориб, андин халқнинг моли Доруғанда эрмиш теб, бориб бу айтилган ерлардин Қўлларига тушган ўлжани олиб қайтиб турур. Ул вақтда бу хабарни эшитиб хон Ҳазорасб келиб Бухороға кетди бўлғай теб, /189 б/ Ёдғор иноқни Абдулазизхонға элчи юбордилар ким, бориб хабар қилғил, гофил бўлмасун. Ул юборган элчи Доруған тушиға борғанда кўнглига келди ким, дарёдин ўтуб хабар олайин теб ўтуб хабар олди эрса, қалмоқ қайтиб кетиб турур. Қайтқанин билғач илғаб келиб бу воқеотни айтди. Ул вақтгача орадин ўн кун ўтди. Бу хабарни билғандин сўнг ўлтуруб беклар бирлан кенгаштилар. Беклар қавмоқни ўхшатмадилар. Айтдилар ким: «Қалмоқ кетғали ўн кун бўлди. Анга етмак мумкин эрмас».

Хон ҳеч қайсининг сўзин қабул қилмай, отланиб қалмоқнинг кейининдин юрудилар. Бир неча кундин сўнг Эрлар тоғинда бир пора бўлунуб қолғанин етиб олдилар-да хабар сўрдилар. Бу тушган қалмоқлар айтдилар: «Муна олдингизда борутурур». Буларни ўлтурдилар. Таки юрудилар. Шул кеча саҳар вақтда бир порасин яна олдилар. Андин сўнг қалмоқнинг тўралари қутулмасин билғандин сўнг кенгаштилар ким, не иш қилсак қутулғаймиз. Ахирул амр қарор бердилар ким, барчамиз бир юрусак бир киши қутқармай олур дедилар-да, бўлундилар. Ўрозлимиз қутулуб ва эмғаклимиз тутулғаймиз теб Мерган Тайши бир тўп, ўқчур тепа, тағул бир тўп бўлуб, Арган ва толғаниға боқмай қочди.

Хон таки кеча ва кундуз демай юруб Сангин работ теган ерда /190 а/ ўқчур тепа бирлан тағулнинг кейининдин етдилар. Таки ясаб турдилар. Қалмоқ урушға токат келтура билмай Сангин работға қабалиб, киши юбориб арз қилдилар ким: «Биз Абулғоzi-хоннинг юрти эркин билмаслигимиздин келиб эрдук. Абулазизхоннинг юртиға боратурганимиз адашиб келибмиз. Эмди подшоҳ турурсиз. Ўлтурсангиз-да сиз билурсиз, тиргузсангиз-да сиз билурсиз. Биз бир гуноҳкор қул.» теб, Урганчдин олған молларин олдиға солиб садақ ва қиличларин бўюнларига осиб келиб, хоннинг оёқларина йикилиб онг ичиб ва шарт қилиб айтдилар ким: «Бу кундин буёқға сизга ва сизнинг юртунгузга ёмонлик қилмалинг. Қалмоқдин ва ўзга халқдин, хар ким ёмонлик қилайин теса, кучимиз етса манъ эталинг ва кучимиз етмаса хабар қилалинг». — тедилар.

Хон айтдилар: «Сенларнинг ота ва акаларинг бизга ёмонлик килган эрмас эрди. Сенлар билмасликдин килдинг! — теб, гунохларин бағишлаб инъом ва суюргаллар бериб, юртига узатиб, фатх ва нусрат бирлан қайтиб Хевак тушдилар.

ХОНИ ЖАННАТ МАКОННИНГ БУХОРОҒА АВВАЛ МАРТАБА БОРҒАНЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Алқисса тамоми туркманни тахти тасарруфларига киргузуб бир неча йил айш ва фароғатда бўлуб ўлтуруб эрдилар ким /190 б/ ногох Балх хони Субхонқулихондин элчи келди ким, ақам Абулазизхон қасд килган эрмишким, мени ўлтурсай. таки Балхин ҳам олғай, Эмди менинг отам ва ақам сизсиз. Менинг сиздин ўзга пушти напихим йўк. Агар сиз анинг бирлан ёв бўлуб Бухорони чопмасангиз, ул келиб Балхни ҳам олур ва мени ҳам бегунох ўлтурсур, теб.

Аммо Субхонқулихон Абулғозихоннинг тукған инилари Шариф Муҳаммад султоннинг кизини олиб эрди. Хони жаннат маконга куёв эрди. Ул сабабдин бу сўзларни айтиб юбориб эрди.

Таки Абуллохоннинг ҳам келиб Хоразмни олиб, ўттуз таки икки подшоҳ, хама бу хони жаннат маконнинг қариндошлари эрди, ўлтуруб, ўғлон ва ушоқни асир олиб кетганининг шиддати хотири ашрафларида туруб эрди. Балх хонининг сўзи ҳам анинг устига бўлди.

Таки кўй йили Бухоронинг устига отландилар. Кўкардик теган ерга етканда Бекқули иноқни минг йигит бирлан Қорақўл устига юбордилар. Таки ўзлари суюнчболонинг устига юрудилар. Бориб суюнчи ва таки ўттуз-кириқ кентни Бухоронинг дарвозасига ча чобдилар. Кўп мол олиб ўлжа ва асир қилиб қайтиб, кўкардик тушдилар. Уч кундин сўнг Бекқули иноқ ҳам Қорақўлни яхши чопиб кўп мол олиб /191 а/ ўлжа ва асир қилиб хонга қўшулдилар. Бир неча кундин сўнг хони жаннат макон давлат бирлан қайтиб келиб Хевак тушдилар.

ХОННИНГ ҚОРАҚЎЛНИ ОЛҒАНЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Андин сўнг шул йили Қорақўл устига отландилар. Таки бориб Қорақўлни яхши чопиб қайтиб Кўрдуш теган ерга тушдилар. Аммо Абулазизхон Қаршида эрди ва Бухоронинг ичиндаги беклар Қорақўлнинг чопилғонин эшитиб минг киши бирлан отланиб Кўрдушда хоннинг ортиндин етиб рў-барў бўлдилар. Таки уруша билмай қоча бердилар Ул беш минг кишиндин юз киши қочиб кутулди. Андин ўзгасининг тамомини тутуб ўлтурсдилар. Бир неча халк қочиб келиб Қорақўлнинг қалъасига кириб қабалди. Хони гити стон ҳам қайтиб келиб Қорақўлнинг қалъасига етишдилар. Таки қалъани олдилар. Бу қалъани торож қилиб ичига солдилар. Андин сўнг қалъани торож қилиб халкни ўлжа ва асир қилиб

Урганч тарафига мутаважжих бўлдилар. Бир неча кундин сўнг Хони жаннат макон фатх ва нусрат бирлан келиб Хевакга тушдилар.

ЧАХОРЖҲЙ БОРҒАНЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Андин сўнг бижин йили отланиб Чахоржўйни чошиб, ўлжа ва асир қилиб, қайтиб Хевакга тушдилар.

ХОНИ ЖАННАТ МАКОННИНГ ЁЙЧИ /191 6/ БОРҒАНЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Тақуқ йилининг аввалинда камар ҳамал буржинда эрди ким, отланиб бориб Ёйчини то Нарзамгача, бу тарафи Қора кўлгача чошиб кўп ўлжа олиб қайтдилар.

Абдулазизхон ва Қосимхон эшитиб, Бухородин отланиб Кўкардлик келиб, қочқундин хабар олиб рў-барў бўлурга токат қила билмай қайтиб қочиб, отларин кириб ва озукин ва от емисин ташлаб оч бўлуб, юз меҳнат ва машаккат бирлан Бухорога бориб турур.

Андин сўнг шул йили Кармина устига бордилар. Таки Карминани яхши чошиб, қалъани олиб, торож қилиб, ўлжа ва асир қилиб дарёнинг кўпрусиндин ўтуб тушдилар. Бу кунда, танларда бизга ёв келур теб ҳеч кишининг кўнглунда йўқ эрди. Ул кеча андағ фароғат ётдилар ким, ўз эвлариндин яхшироқ, Аммо сахар вақти бўлганда аксар халқ юкланиб, қўлига тушган от ва тева ва сиғир ва қўйни олдиға солиб илгару кетдилар. Таки тонг отаберганда кўп халқ кўчуб, ўлжаси бирлан илгари кетдилар. Аммо бу лашкар ўн беш минг киши эрди. Кун ёйилганда хоннинг қошинда бу ўн беш минг кишиндин қолгани юз киши йўқ эрди. Ҳожамберди оталиқ келиб хонға айтди ким, ажаб ёфил ётибсиз. Турунг! Отланмоқ керак, теб. Анда хон бошлиқ тамом халқ, ёв қайда, биров қайда тедилар.

Аммо келишда Томликота теган ерга /192 а/ етганда, Авлиё уйгурнинг қўшиндин бир киши йитланди теб эрклик кишига айтдилар.

Аммо Туға булок теган ерда солиқ солиб эрдилар. Хон бошлиқ тамоми халқ гумон киддилар. Ул киши азгашиб солиқға борди бўлғай теб. Аммо ул киши биздин уч кун аввал бориб, Абулазизхонға бу халқ кела турганиндин хабар берган эрмиш. Андин буларнинг ҳеч хабари йўқ эрди. Ногоҳ Бухоро тарафиндин гуруҳ-гуруҳ ёв чика бошлади. Ани кўриб хони кишваристон отландилар, таки кетган халқнинг ортиндин юруй бердилар. Аммо кетган халқнинг олдиндин бир улуғ ариқ келиб, тевалари ул ариқдин ўта билмай йикилиб туруб эрдилар. Йироқдин қирк минг ва эллик минг кишининг қораси чоқлик кўруна эрдилар. Шул ерга етганда, хоннинг ортиндин минг чоқлик йигит етди ким, фарқи охан ва пўллад эрди. Ани кўргач, хони жаннат макон отдин тушдилар.

Хоннинг ёнидаки халқ ҳам тушди. Аммо ул вақтда халқни йиқилиб турган тевага ва халқга юбордилар, кўмак учун:

Карнай ва туғни ҳам тевага юбордилар. Айтдилар ким, сенлар карнайни торта-торта турғил. Ёв ул теваларни ясов хаёл этиб, бизларни эролвул хаёл қилсун тедилар. Андин сўнг Ёдгор оталикни бош қилиб, ёнлариндаки йигитлардин ўттуз йигитни ёв тарафиндин келган минг кишининг олдиға юбордилар. Тақи ўзлари қолган пиёдани олдилариға қатор-қатор ясовлар ясадилар. Тақи турдилар.

Бу ўттуз /192 б/ йигит бориб оллох ёр теб, ул минг кишига от солди. Ногоҳ ул минг киши қоча берди. Андақ соатдин сўнг ул минг киши қайтиб бу ўттуз кишига от солди ва бу ўттуз киши ҳам қочаберди. Келиб ясовға етмасдин бурун, бу ўттуз киши яна қайтиб от солди.

Ал қисса турар етти мартаба бир-бирини олдиға солиб коваладилар. Аммо тева турган ердин бошлаб-ўнлаб кўмак келур эрди.

Хон қошиға беш юз олти пиёда йиғилиб эрди. Урушиб юруган отлиғлар ҳам икки юз, уч юз бўлуб эрди.

Ногоҳ Абулазизхон улуғ ясов бирлаи келиб, милтикни кўйдилар. Рў-барўдин анинг тутинидин киши-кишини кўра билмали.

Маълум бўлсин ким Абулғозининг ўгуллари Анушахон оталари Кармина отланғанда ўн тўрт ёшларинда эрдилар. Шул сафар аввал сафарлари эрди. Банда ҳам шул сафарда хамроҳ эрди.

Баякбор ортимдин ёв етди. Хони жаннат макон шири жаёни подшоҳи кишваристон Ануша хонни, кетган кишиларни қайтар! ,— теб, юбордилар. Алар кетгандин сўнг /193 а/ Ҳожамберди оталик ва Давлат оталиқ ва Бекқули иноқни ҳам юбордилар. Аммо ул жамоат кеткандин сўнг ёв зўрлаб келиб хони жаннат маконнинг атроф ва жавонибларини андағ ихота қилди ким, андин қочиб кутулмоқнинг ҳеч имкони йўқ эрди. Аммо банда серҳисоб бордим. Ёв бизнинг чоклиқ юз хисса бор эрди. Ахирул-амр, ёв халқни ажаб забун қилди, яна бир соат ўтса ёв бу халқни кўтара олғудай эрди.

Ул вақтда Ануша баҳодирхон икки юз йигит бирлаи келиб ёвнинг бир тарафиндин от солдилар. Тақи андағ урушдилар ким, барча халқ «аҳсан» тедилар».

Ахирул-амр Абулазизхоннинг улуғ ясови олтмиш минг киши эрди. Ани босиб олиб юрий бердилар. Ул вақтда Абулғозихоннинг олдинда етмиш-саксон пиёда бор эрди. Шул пиёдлар ҳам ёв қочди теб сурон солиб, Абдулазизхоннинг улуғ ясовиға югурдилар. Ани кўруб ўнгдаки ва сўлдаки уч юз, тўрт юз пиёда ҳам сурон солиб югурди. Ани кўруб бу икки юз-уч юз отлиғ ҳам бир тарафдин от солди. Тангрининг фармони бирлаи Абдулазизхоннинг ясови бузулиб қоча берди. Хони жаннат маконнинг баҳодирлари тушди. Ёвнинг кейинига, Уруб тушура, уруб тушура элтиб дарёға тикдилар. Ёвнинг бир неча халқи дарёға ташлаб ўлди ва бир нечаси кўприқдин ўтуб кетди.

Алқисса бир неча баҳодирлар /193 б/ етиб, Абдулазизхонни ғайза бирлаи санчиб турурлар. Абдулазизхон юз минг меҳнат бирлаи буларнинг қўлидин қочиб; ўзини дарёға ташлаб, дарёдин чиқиб кутулуб кетди.

Хони жаннат макон музаффар бўлуб, хадд ва ниҳоятсиз ўлжа ва асир бирлан қайтиб Хевақ тушдилар. Таки барча халқни чакириб айтдилар ким ўғлимизнинг аввал сафари эрди, оёқи ва йўли муборак бўлди. Абдулазизхонтек улуг подшоҳни босдук ва таки уруш кунинда қилган ишларига тахсинлар қилиб, улуг тўй қилдилар. Таки туг бериб лашкар қўшуб Ҳазорасбни бердилар.

ХОНИ ЖАННАТ МАКОННИНГ ВАРДАНЗИ БОРҒАНЛАРИ— НИНГ ЗИКРИ

Андин сўнг ит йили отланиб Варданзини чопиб, ўлжан бенихоят ва асири беғоят бирлан қайтиб Хевақга тушдилар.

БУХОРОҒА СЎНГКИ БОРҒАНЛАРИНИНГ ЗИКРИ

Андин сўнг барс йили отланиб бориб Бухоронинг атроф ва жавонибни чопиб, намозгоҳ дарвозасига тушдилар. Таки ўн кун тахт торож қилдилар. Қалъага кирмадилар. Анинг учун ким, Абдулазизхон Самарқандда эрди. Бухоронинг ичинда бир неча тожик бирлан бир неча хотундин ўзга киши йўқ эрди. Айтдилар ким, агар биз қалъага кирсак, олам халқи таън қилур ким, Абулғозихон Бухорони бир неча хотуннинг қўлидин олди, теб. Агар тангри берса Абдулазизхон қалъанинг ичинда турса, анинг қўлидин олғаймен теди. Таки молни ва асирни ниҳоятсиз олиб Хоразм тарафига мутаважжих бўлдилар. Бир неча /194 а/ кундин сўнг фатҳ ва нусрат бирлан келиб Хевақ тушдилар.

Таки айтдилар ким, ёшимиз етмишга етди. Эмдидин сўнг муслмон халқга ёмонлиқ қилмоқнинг маъноси йўқ. Бир андак боисдин орамизда низоъ бўлуб эрди. Андағ бўлди эрса, ҳақ субхонаху ва таоло фатҳ ва нусрат бирлан ҳаминша ҳолиб қилди. Эмди қолган умрни Тангри таоло бандалигинда қизилбош ва қалмоқнинг ғазотинда сарф қилурман теб, подшоҳликни ўғулларига бериб, товба ва инобат қилиб, Мовароуннахрга элчи юбориб, Абдулазизхон бирлан ярашиб, тарих минг таки етмиш тўртда ва товушқан йилинда ва рамазон ул муборак ойинда доруд фанодин дорул бақога рихлат қилди.

Муддати подшоҳлики йигирма уч йил бўлди.

МУНДАРИЖА

<i>Абулғозихон ва унинг «Шажарайи турк» асари ҳақида икки оғиз сўз. Б. Аҳмедов.....</i>	<i>3</i>
<i>Биринчи боб.....</i>	<i>13</i>
<i>Иккинчи боб.....</i>	<i>17</i>
<i>Учинчи боб.....</i>	<i>48</i>
<i>Тўртинчи боб.....</i>	<i>82</i>
<i>Бешинчи боб.....</i>	<i>93</i>
<i>Олтинчи боб.....</i>	<i>101</i>
<i>Еттинчи боб.....</i>	<i>105</i>
<i>Саккизинчи боб.....</i>	<i>110</i>
<i>Туққизинчи боб.....</i>	<i>114</i>

МУХТАРАМ КИТОБХОН!

Ота-боболаримиз қолдирган маданий мероснинг яна бир наشري сизга муборак бўлсин! Уйлаймизки, Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк» насабномаси кўнглингизни ҳушнуд этди. Тарихи ҳам, анъаналари ҳам қадимий халқингиз кечмиши билан қисман бўлса-да, танидингиз. Сиз азизларга шуни маълум қиламизки, оғзаки ва ёзма адабий ёдгорликларимиз нашини яна давом эттирамиз. Яқин йилларда китобат этишига киришилган асарлар рўйхати қуйидагича:

1. М. Улуғбек. **ТАРИХИ АРБА УЛУС.**
2. Гулбаданбегим, Н. Хиротий. **ҲУМОЮННОМА. Табақоти Акбаршоҳи.**
3. Шажарайи тарокима.
4. Сомий, Имом ат-Термизий. **МУҲАММАД ПАЙҒАМБАРНИНГ ҲАЁТИ. ҲАДИСЛАР.**
5. М. Рушдий. **ТАЗКИРАТУЛ АВЛИЁЙИ ТУРКИЙ.**
6. Олиматул Банот, А. Дониш, А. Авлоний. **ФАРЗАНДЛАРГА УГИТЛАР.**
7. В. Кошифий. **ОДОБНОМА.**
8. Ҳ. Абуший. **ТУРК ҚАВМЛАРИ ТАРИХИ.**

Сиз бу рўйхатда яна қандай китобларни кўришни истардингиз? Таклиф ва истақларингизни бизга ёзиб юборинг. Манзилгоҳимиз: Тошкент, 700083, «Правда» газетаси кўчаси, 41. «Чўлпон» наشريёти.

Литературно-художественное издание

Для среднего и старшего школьного возраста

АБУЛГАЗИ БАХАДИРХОҶ

РОДОСЛОВИЕ ТЮРКОВ

На узбекском языке

Рассом *О. Муинов*

Расмлар муҳаррири *Л. Иброҳимов*

Тех. муҳаррир *Е. Толочко*

Мусаххих *Ш. Соатова*

ИБ № 0357

Босмахонага 16.11.90 да берилди. Босинга 25.07.91 да рухсат этилди. Бичими 60×90/16. Оффсет қоғози.
Ғим Таймс гарнитураси. Оффсет босма. Шартли босма табоқ 12,0. Шартли бўёқли босмада вапир ҳамми
12,5. Нашриёт табоқ ҳисоби 12,01. 100 000 нусхада. 49—90 шартнома. 4137-бужуртма.
Баҳоси келишилган нарҳда.

«Чулпон» нашриёти. Тошкент 83. ГСП, «Правда» газетаси кўчаси, 41.

Ўзбекистон Матбуот Давлат Комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг
беш қорхонаси. Тошкент 700129. Навоий кўчаси. 30.

Баходирхон А.

Шажарайи турк: Ўрта ва катта мактаб ёшидаги болалар учун /Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Б. А. Аҳмедов/;— Т.: Чўлпон. 1990.— 192 б.

Ҳоқоқ ва аламо Абулғози Баходирхоннинг ҳўлиқиздаги бу китоби халқимизнинг қадимги туркуш турки, мам-фани, маданияти, тил ва адабиети, урф-одаги, қардош эллар билан муносабати хусусида теган маълумот берадиган нодир манбадир.

Бахадирхан А. Родословие тюрков.

ББК 63.3 (257)

